

Л. І. Гурська

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2-ге видання,
перероблене та доповнене

«Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2016

УДК 2-9(075.8)

ББК 86.2я73

Г 95

*Рекомендовано Вченою радою
Національного університету державної податкової служби України
як навчальний посібник для студентів усіх напрямів підготовки
(протокол №2 від 25 вересня 2015 р.).*

Рецензенти:

Лубський Володимир Іонович, доктор філософських наук, професор кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Стадник Микола Миколайович, доктор філософських наук, професор кафедри політичної аналітики і прогнозування Національної академії державного управління при Президентові України.

Гурська Л. І. Релігієзнавство. 2-ге вид. перероб. та доповн.[Текст]:
Г 95 Навч. посіб. / Л. І. Гурська. – К.: «Центр учбової літератури», 2016. –
172 с.

ISBN 978-617-673-441-3

У посібнику, відповідно до навчальної програми курсу «Релігієзнавство», викладено основні теми з цієї філософської дисципліни. Розкривається сутність світових, національних та новітніх релігій, вказується на їх відмінності, та вплив на формування національного характеру і культури; також ідеться про історичну присутність багатьох з них на теренах України, що зумовлює певний стан та особливості міжконфесійних стосунків.

Призначений для студентів усіх спеціальностей і усіх форм навчання Національного університету державної податкової служби України.

УДК 2-9(075.8)

ББК 86.2я73

ISBN 978-617-673-441-3

© Гурська Л. І., 2016.

© Видавництво «Центр учбової літератури», 2016.

ЗМІСТ

ТЕМА 1. РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1. Предмет релігієзнавства	6
2. Структура релігієзнавства	11
3. Релігія як духовний феномен людства. Структура релігії.....	12
4. Соціальні функції релігії.....	15

ТЕМА 2. ГЕНЕЗА РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ РАННІ ФОРМИ

1. Основні концепції виникнення релігії.....	17
2. Ранні історичні форми релігії.....	19

ТЕМА 3. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ РЕЛІГІЇ КРАЇН СХОДУ

1. Національні релігії Китаю.....	22
2. Релігійні системи Індії.....	26
3. Зороастризм — стародавня релігія Ірану.....	34
4. Синтоїзм — національна релігія Японії.....	35
5. Іудаїзм	37

ТЕМА 4. БУДДИЗМ

1. Соціально-історичні передумови виникнення буддизму та його ідейні засади	50
2. Легенда про засновника буддизму	52
3. Віровчення буддизму (чотири благородні істини)	54
4. Основні напрями буддизму.....	55
5. Особливості китайського та японського буддизму.....	60
6. Канонічна література буддизму. Свята та обряди.....	62

ТЕМА 5. ХРИСТІЯНСТВО

1. Соціально-історичні та ідеологічні передумови виникнення християнства.....	66
2. Формування євангельського образу Ісуса Христа	68
3. Вчення Ісуса Христа.....	69
4. Організаційне оформлення християнства.....	70
5. Вселенські собори. Формування віровчення та культури	73

ТЕМА 6. ПРАВОСЛАВ'Я

1. Еволюція християнства. Причини розколу.....	76
2. Особливості православ'я. Православний культ та його сутність.....	77
3. Православна організація. Вселенське православ'я.....	82

ТЕМА 7. КАТОЛИЦИЗМ

1. Особливості віровчення та культу католицизму	87
2. Католицькі чернечі ордени та їх духовна місія	89
3. Організаційна структура католицизму. Ватикан	91
4. Політика оновлення. Другий Ватиканський собор	93

ТЕМА 8. ПРОТЕСТАНТИЗМ

1. Причини виникнення протестантизму	97
2. Рання протестантизм	98
3. Сучасний протестантизм	102

ТЕМА 9. ІСЛАМ

1. Загальна характеристика ісламу	113
2. Життя та діяльність пророка Мухаммада	115
3. Коран. Віровчення ісламу	118
4. Культурна практика ісламу. Шаріат. Свята та обряди	120
5. Основні напрями	125
6. Сучасний іслам	126

ТЕМА 10. ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ

1. Православ'я в Україні	130
2. Українська греко-католицька (уніатська) церква	137
3. Католицизм в Україні	140
4. Іслам в Україні: історія та сучасність	142
5. Нетрадиційні релігійні течії	147

ТЕМА 11. СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЯВИЩЕ

1. Сутність категорії свободи совісті та її історичний розвиток	168
2. Принцип свободи совісті в історії України та його сучасне законодавче забезпечення	170
3. Основні моделі державно-церковних відносин: світовий досвід	174

Короткий релігієзнавчий словник	177
---------------------------------------	-----

Передмова

Курс «Релігієзнавства» має сприяти формуванню у студентів чіткого наукового уявлення про феномен релігії, закономірності її виникнення, еволюцію, основні функції її у суспільстві, а також усвідомленню сутності релігійної картини світу. Неупереджений, об'єктивний погляд на релігію, як на складне суспільне утворення, може бути забезпечений лише за умови наукового підходу до неї.

Вагома роль курсу «Релігієзнавства» і в утвердженні загальнолюдських духовних цінностей, установленні громадянської і міжконфесійної злагоди та взаєморозуміння, гармонізації міжнаціональних відносин. Засвоєння студентами теоретичних принципів і положень релігієзнавства сприятиме формуванню нового ставлення до навколишнього світу, зокрема до природи, в умовах наростання екологічної кризи. Опрацювання матеріалу, викладеного в курсі «Релігієзнавства», має спонукати до глибоких роздумів, морального оздоровлення особистості та сприяти її духовному вдосконаленню.

РЕЛІГІЯ ЯК ДУХОВНИЙ ФЕНОМЕН ЛЮДСТВА

1. Предмет релігієзнавства

Курс «Релігієзнавства» містить об'єктивний аналіз проблеми *виникнення, становлення та розвитку релігії як духовного феномену людства*. Релігієзнавство є поліструктурною галуззю знання, підсистемами якої є історія, філософія, психологія, антропологія, футурологія, культурологія, соціологія релігії та інші.

Основними проблемами релігієзнавства є проблеми філософії релігії, пов'язані з її гносеологічними та онтологічними коренями, а також релігійно-філософські ідеї в їх історичному розвитку.

Релігієзнавство — це комплексна, самостійна галузь знань про релігію, яка за допомогою певних наукових методів дослідження вивчає релігію як соціально-історичне явище, пізнає закономірності її походження і розвитку, розкриває особливості відображення її в суспільній та індивідуальній свідомості.

Предметом релігієзнавства є дослідження закономірностей походження, становлення та розвитку релігії як духовного феномену людства.

Об'єктом релігієзнавства є певна частина соціальної дійсності, складовою підсистемою якої постає релігія. Це соціальні відносини, тобто стосунки між людьми, що виникають у процесі віросповідної практики, вияви її в суспільстві, вплив на державно-правові відносини.

Головним завданням релігієзнавства є осмислення ролі релігії в контексті суспільних та духовних реалій сьогодення, дослідження історичних, психологічних та правових аспектів релігійних процесів.

Релігієзнавство вивчає релігію як складову частину духовного життя суспільства, розкриває механізм її зв'язків з економічними, політичними і соціальними структурами суспільства, з'ясовує особливості впливу релігійних вірувань на свідомість людей у різні історичні епохи.

Суспільно-історична природа релігії, еволюція різних релігійних вірувань досліджуються у контексті певних соціальних чинників, які, змінюючись, зумовлюють модернізацію релігії. Головним при цьому є філософський характер дослідження, що зосереджує увагу на філософсько-світоглядних аспектах розуміння природи, суспільства і людини. При дослідженні цих проблем релігієзнавці використовують філософські знання, а також дані природничих і суспільних наук. Отже,

релігієзнавство вивчає релігію, як об'єктивно існуючий феномен, який посідає значне місце у духовному житті суспільства.

Особливістю академічного релігієзнавства є його позаконфесійність, неупередженість, об'єктивність. Релігієзнавство вивчає релігію як багатофункціональний феномен, застосовуючи загальнонаукові методи пізнання. Це дає можливість проникати в сутність релігійних процесів. Всі його положення мають отримувати емпіричне підтвердження, теоретичну доказовість.

Складовою частиною релігієзнавства є вільнодумство. У широкому значенні **вільнодумство** — це ідейна течія в духовному житті суспільства, яка ґрунтується на науковому світогляді; це визнання права розуму на вільне пізнання світу; у вузькому — це форма критичного релігієзнавства, яка заперечує релігійну нетерпимість, догматизм та авторитаризм релігії. Термін «вільнодумство» був запроваджений англійським філософом XVIII ст. А. Коллінзом, який говорив: «Вільно думати про релігійні питання є обов'язком усіх людей». Критично осмислювали ідеї Бога ще у Стародавньому світі — Єгипті, Вавілоні, Індії, Китаї. Набуває розвитку вільнодумство в античній Греції та Римі (Епікур, Лукрецій), в епоху Просвітництва та Нового часу (Т.Гоббс, Вольтер, Дідро, І.Кант, Л.Фейєрбах). Історично склалися різноманітні форми вияву вільнодумства, такі як скептицизм, гуманізм, пантеїзм, деїзм, релігійний індиферентизм, атеїзм.

Атеїзм — складова частина вільнодумства. Етимологічно слово «атеїзм» походить від грецького «Теос» (Бог) і заперечувальної частки «а» (без, ні, проти); цей термін застосовується для характеристики таких світоглядних орієнтацій людини, які звільняють її від необхідності апелювати до Надприроднього. З цим пов'язане заперечення надприроднього буття взагалі. Атеїзм — одна з найбільш послідовних форм критики релігійних уявлень. В історії філософської думки атеїзм потрактовувався неоднозначно. В античному суспільстві поняття атеїзму набуло заперечувально-етичного сенсу. В монотеїстичних релігіях атеїзм є неприйнятним. В XIX — XX ст. соціально-культурна та моральнісна цінність атеїзму обґрунтовувалась К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. Леніним, А. Луначарським та ін.

За часів існування в Україні тоталітарного режиму атеїстичні ідеї та критерії оцінки релігії пов'язувалися з державною антицерковною політикою, активізацією антирелігійної пропаганди. Конституційний принцип свободи совісті лише декларувався, а на практиці права віруючих порушувалися. Це породжувало значні деформації в духовному житті суспільства, створювало напруження у стосунках між віруючими і невіруючими, спотворювало політику держави щодо релігії та церкви. Саме релігієзнавство, яке розвивалося на основі марксистсько-ленінської фі-

лософії й атеїстичних знань, розглядалось як складова частина атеїзму. Нині релігієзнавство спирається на широку філософську, науково-природничу і соціальну базу і є самостійною теоретичною дисципліною, яка за своїми принципами та методами дослідження релігії істотно відрізняється від політизованого атеїзму.

Атеїзм протистоїть релігійному світоглядові, заперечує його істинність і пропонує нам дивитися на світ і своє місце у ньому без припущення існування Бога. Атеїзм склався у лоні діалектичного матеріалізму і відокремився в самостійний напрям філософських знань. Чим це було зумовлено? Діалектичний матеріалізм, як відомо, ґрунтується на принципі саморуху, саморозвитку матерії. Цим він протистоїть усім різновидам ідеалізму, в тому числі релігії, де передбачається наявність Творця.

Істинна відповідь можлива лише з урахуванням суттєвого моменту: релігія не зводиться до ідеалізму, не тотожна йому; це особливий соціальний феномен. Протистояння філософського матеріалізму та ідеалізму відбувається в межах однієї і тієї ж форми суспільної свідомості — філософії. Релігія ж є якісно іншою формою суспільної свідомості.

Як специфічний тип світогляду релігія має глибинну генетичну спорідненість з таким історичним типом світогляду, як філософія, що постала як спосіб дискурсивного раціонально-логічного осмислення тих самих світоглядних проблем, які формувались у міфології та релігії. Але усі основні світоглядні проблеми філософія досягає на вищому теоретичному рівні. У межах філософії сама релігія та трансцендентне стають об'єктом раціонального пізнання.

Однак, філософія та релігія, будучи взаємопов'язаними, мають свої специфічні способи та методи досягнення Бога. Філософія, в силу своєї специфіки, намагається: 1) досліджувати й осмислювати релігію як цілісне явище, що має свої суттєві засади; 2) розглядати релігію як спосіб людського відношення до дійсності, людського самовиявлення та самоствердження. Філософія осмислює релігію всебічно та цілісно, тому вона тісно співіснує з іншими науками про релігію, зокрема релігієзнавством. Проте, на відміну від релігієзнавства, філософія не просто простежує та поєднує численні прояви релігії, а намагається знайти їх спільну основу, завдяки якій численні вияви релігії постають єдиним цілим.

Теоретичні проблеми релігієзнавства, як світогляду, значною мірою формувались на основі філософії. Але також велику роль відіграли і такі науки, як історія, соціологія, антропологія, міфологія, фольклористика тощо. Завдяки цьому релігієзнавство склалося в окрему, відносно самостійну, наукову галузь знань.

Крім філософського та наукового існує *теологічний* (богословський) підхід у вивченні релігії. **Теологія** (грец. вчення про Бога) — це систе-

мативований виклад віровчення, обґрунтування його як незаперечної істини. Теологія намагається осмислити релігію в першу чергу на основі Божественного Одкровення, що фіксується в Святому письмі та на основі відповідного релігійного досвіду. Релігія трактується переважно як зв'язок людини з Богом, Абсолютом або з якоюсь Надприродною силою, трансценденцією тощо. Вона виступає системою релігійно-догматичних доказів буття Бога і обґрунтування надприродного характеру релігійних цінностей.

Теологія має, зазвичай, *конфесійно-апологетичне* спрямування, захищає віровчення і культ певної конфесії від інших релігійних впливів. Значне місце в теології посідають соціально-економічні та політичні доктрини, за допомогою яких богослови формують соціальну позицію церкви і пристосовують релігійну ідеологію до конкретно-історичних умов.

Суспільство та його історія в теологічній інтерпретації постають як результат «еманації» (прояву) сутності й волі Бога, реалізації його планів і творчої потенції. Теологічна думка ставить історію та прогресивний розвиток суспільства у пряму залежність від Божественного Розуму і кінцевого втілення у життя релігійних принципів, що викладені в канонічних книгах і церковних документах.

Знання про релігію виникли давно. В процесі життєдіяльності людей вони формалізуються через обряди, ритуали, традиції та об'єктивізуються (з'являються певні будівлі культового характеру, де широко використовуються різні засоби мистецтва). Невичерпними джерелами релігійних знань є книги Святого Письма — Авеста, Біблія, Талмуд, Коран.

З давніх-давен філософи намагались науково осмислити релігію, проаналізувати її сутність, створити цілісне уявлення, незалежно від віросповідання. Це характерно для стародавніх Індії, Китаю, Греції, Риму. Античні мислителі Демокрит, Епікур, Лукрецій Кар вважали релігію формою хибних знань, заперечували роль богів у розвитку світу. В епоху Відродження виникла необхідність віднайти критерії, які дали б змогу вирішити, які релігійні переконання та дії гідні людини розумної. Про сутність релігії писали французькі матеріалісти Ф.-М. Вольтер, Д. Дідро, німецькі філософи Г. Гегель, Л. Фейєрбах, Ф.Шлейєрмахер, українські мислителі П. Могила, Г. Сковорода та інші.

Релігієзнавство як наука зароджується в Західній Європі та Північній Америці на межі філософії, соціології, антропології, міфології, фольклористики та інших наук. З самого початку метою релігієзнавства була не апологія релігійних вірувань, обрядів та інститутів, а неупереджене наукове дослідження релігій світу. Основоположником релігієзнавства, як окремої галузі наукових знань, вважається англійський історик та етно-

граф *Е. Тайлор* (1832 — 1917 рр.), який присвятив проблемі релігії багато наукових праць; найфундаментальнішими серед них були «Первісна культура» та «Антропологія». Він обґрунтував анімістичну теорію походження релігії, розкрив її сутність, проаналізував соціальні функції релігії, започаткував культурологічний підхід до її аналізу. Істотний вклад у розвиток релігієзнавства зробили *Г. Спенсер* (1820 — 1903 рр.), *Дж. Леббок* (1834 — 1913 рр.), *Дж. Фрезер* (1854 — 1941 рр.) та інші вчені.

Виникнення науки про релігію викликало негативну реакцію більшості християнських священнослужителів та теологів. Адже вважалося, що вивчати релігію за допомогою раціональних методів є неприпустимим, оскільки вона базується на «надрозумних» явищах. Але, не дивлячись на спротив церковних кіл, інтерес наукової громадськості до релігієзнавства постійно зростав. Починаючи з 1870-х років, лекції з історії, соціології, психології та філософії релігії читаються в найбільших університетах Європи та США. Перша кафедра «історії і психології релігії» була заснована в 1873 р. на теологічному факультеті Женевського університету. Згодом релігієзнавчі кафедри формуються в Сорбонському, Берлінському, Лейпцігському, Гарвардському, Бостонському та інших університетах.

Маркизм, спираючись на наукові здобутки та діалектичний метод, створив свою систему релігієзнавства, намагаючись поєднати наукове вивчення релігії з атеїстичним підходом; це гальмувало розвиток релігієзнавства як галузі наукових знань.

У другій половині XIX ст. склались релігієзнавчі співтовариства, що працювали в руслі єдиної наукової парадигми. В XX ст. наука про релігію отримала подальший розвиток. У 1950 р. було створено Міжнародну асоціацію історії релігії, під егідою якої об'єднались релігієзнавчі організації багатьох країн. Значний внесок в розвиток науки здійснювали всесвітньо відомі вчені, такі як Г. Ван дер Леув, Р. Петтацоні, Г. Віденгрєн та інші. Релігієзнавці різних країн виявляли найбільш актуальні проблеми науки про релігію та визначали шляхи їх вирішення. В останній чверті XX ст. до Міжнародної Асоціації історії релігії ввійшли релігієзнавчі організації країн Центральної та Східної Європи, Близького Сходу, Азії, Африки, Австралії.

В Україні у 1991 р. у складі Інституту філософії, підпорядкованому Академії наук, з'являється Відділення релігієзнавства (реорганізація відділу наукового атеїзму). Нині в усіх вузах України як обов'язковий викладається курс релігієзнавства, який входить до складу філософських дисциплін. У 1993 р. було створено Українську Асоціацію Релігієзнавців, яка має свої організації в різних областях України; вчені-релігієзнавці, богослови своєю діяльністю сприяють процесам духовного

відродження, координують наукові дослідження актуальних проблем релігієзнавства, підтримують творчі контакти і співпрацюють з Міжнародною організацією релігієзнавців.

2. Структура релігієзнавства.

Релігієзнавство об'єднує в собі такі структурні системи, як філософія релігії, психологія релігії, соціологія релігії, історія релігії, географія релігії, феноменологія релігії, культурологія релігії, етнографія релігії тощо.

Філософія релігії — це філософське осмислення сутності релігії, її основних ідей та принципів, на яких вона ґрунтується (створення Творцем світу, людини та ін.).

Філософія виникає на основі релігійно-міфологічного світогляду. Філософія релігії як самостійна галузь дослідження формується в епоху Середньовіччя (Т. Аквінський) та в добу Нового часу (Б. Спіноза, Д. Юм, І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах). Філософія релігії сприяє формуванню філософських знань про навколишній світ.

Психологія релігії — це дослідження психологічних явищ, емоційних джерел релігії, психології віруючої людини. Її предметом є релігійні почуття, переживання, настрої, мотиви тощо. Оформленню цієї галузі знань значною мірою послужив вихід у світ праці німецького мислителя Ф.Шлейєрмахера «Психологія» (1862 р.), в якій стверджується, що релігія є відчуттям людиною її єдності з Вічним і Цілим.

Соціологія релігії — галузь релігієзнавства, яка простежує взаємодію релігії та суспільства, вплив релігії на соціальну поведінку індивідів, груп, спільнот. Основи соціології релігії були сформовані М. Вебером, Е. Дюркгеймом та іншими. В полі зору нинішніх дослідників є проблеми нетрадиційних релігій, екуменістичних виявів, процесів секуляризації.

Історія релігії вивчає походження і внутрішній розвиток релігії, а також особливості її суспільно-культурних зв'язків. При цьому особливе значення надається дослідженню ранніх вірувань народів світу, національно-державних, світових релігій. В українському релігієзнавстві значну увагу приділяють язичництву давніх слов'ян, особливостям християнства Київської Русі та його подальшій історії.

Географія релігії — це вивчення релігійної карти світу, яка формується в процесі взаємовпливу релігій на різних територіях. Предметом її дослідження є роль природного чинника у формуванні та поширенні релігії, виявлення автохтонних (корінних) релігійних утворень у конкретних країнах тощо.

Феноменологія релігії, використовуючи методи філософської феноменології (порівняльний аналіз, класифікація релігійних феноменів тощо), намагається вивчати релігійний феномен без світоглядних та ідеологічних упереджень. Багато ідей виявилися суголосними християнській думці ХХ ст. і ввійшли до арсеналу протестантської та католицької ідеології.

Культурологія релігії намагається з'ясувати роль релігії, релігійних установок та цінностей у процесах культуротворення. Дуже важливим у культурології є питання про те, чи можна вважати певний тип релігії ядром якогось типу культури або чи спроможна існувати культура, яка релігійно не акцентована.

Етнографія релігії цікавиться питаннями національно-етнічних відмінностей між різними релігіями, зв'язками останніх з народними звичаями, побутом, психічними особливостями представників певних націй та етносів.

Отже, складність релігії як суспільного явища, зумовила появу численних напрямів та підходів у її дослідженні. Серед цих напрямів релігієзнавство посідає особливе місце, оскільки має свій предмет та власні принципи дослідницької діяльності.

3. Релігія як духовний феномен людства. Структура релігії

Як встановлено, одним з виявів духовності людства є релігія. Істотною особливістю релігії є те, що вона стверджує та обґрунтовує наявність Бога, як Творця світу, та інших надприродних сил.

Слово «релігія» походить від латинського religio — благочестя, святиня, предмет культу, а також — зв'язок з верховним світом. В Європі цей термін набуває поширення з ХVI ст. Явище релігії пов'язане з духовним станом людини, її глибинним сприйняттям та ставленням до навколишнього світу, що раніше фіксувалось, насамперед, категорією «совість», яка інтегрувала поняття поваги, пошани, значною мірою — любові.

Релігія — це духовний феномен, який є формою самовизначення людини у світі, зумовленим вірою у Надприродну сутність. Будь-яка релігійна система ґрунтується на вірі в трансцендентне (те, що за межами реального), з яким існує система зв'язків. Особливістю релігії є те, що вона виступає не у формі когнітивного, а в ролі засобу позалогічного освоєння людиною своєї причетності до процесів, що відбуваються у Всесвіті, знаходяться під впливом якихось Вищих Сил і не піддаються логічному аналізу. В релігії людина усвідомлює своє ставлення до світу насамперед через відношення до певних граничних основ особистого буття.

Головна ознака релігії — поділ всієї дійсності на природній і надприродній світ. Останній має духовний зміст, а його втіленням є Бог чи боги — ідеалізовані людські істоти (християнський, олімпійські). Це свідчення того, що людська сутність підноситься над природою, але у відчуженій формі.

Релігія в процесі еволюції пройшла декілька етапів. Як і стародавня філософія, котра охоплювала все знання, вона спочатку теж була знанням і вірою про все існуюче (зокрема книга «Буття»). З розвитком наукових знань виникає теорія подвійної істини — релігійної і філософської. В подальшому природознавство та суспільствознавство формують знання про Всесвіт і природу, а релігія зосереджується на моральній проблематиці.

Релігія як суспільна система має свою структуру, в якій виокремлюють дві основні сфери — духовну (релігійна свідомість) та практичну (культува діяльність, релігійні організації, релігійні відносини).

Релігійна свідомість — це ставлення віруючого до навколишнього світу, що виявляється в системі поглядів, почуттів, переживань, основою яких є віра в надприродне.

Релігійна віра — це такий психічний стан людини, що виявляється у беззаперечному визнанні існування надприродних сил, Абсолюту. У релігійній свідомості виокремлюють два рівні — буденний та теоретичний (концептуальний). На буденному рівні релігійна свідомість формується в процесі життя шляхом виконання людиною, як такою, що належить до певної релігійної громади, відповідних завдань та обов'язків при дотриманні традицій, обрядів тощо. Релігійна свідомість при цьому є достатньо поверховою, що пов'язана з образами та уявленнями і ґрунтується переважно на обрядовості.

На теоретичному рівні релігійна свідомість формується доктринально — а це богослов'я, яке є осередком теоретичного рівня релігійної свідомості. Опрацьовуються тексти Святого Письма та у відповідний спосіб потрактовуються (для християнства — це наука екзегетика). На концептуальному рівні осмислюються ідейні засади певної релігії, формується віровчення у вигляді догматів.

Існує тісний зв'язок між буденним та теоретичним рівнями свідомості; в першу чергу їх об'єднують релігійні почуття, релігійний досвід, релігійне осяяння.

Релігійний культ (лат.cultus — догляд, поклоніння) — найважливіший вид релігійної діяльності людини. Це упорядкована система обрядів (індивідуальних та колективних), за допомогою яких віруючі спілкуються з Абсолютом. Це молитви, заклинання, жертвопринесення, хресне знамення, поклони тощо.

Культурна діяльність має символічний характер, бо ж ідеться про звернення людини до невидимого божественного світу. Культурні дії мають бути *канонічними* — раз і назавжди установлені. Відступ від канону суворо засуджується, оскільки це призводить до спотворення віри. Сукупність приписів та правил, які визначають порядок виконання обрядів, церемоній релігійного культу, є його *ритуалом*.

Для здійснення релігійного культу потрібні відповідні засоби. Це, насамперед, культурні споруди, які мають відповідну архітектуру та інтер'єр. Так, наприклад, християнські храми мають певний архітектурний стиль; для інтер'єру є характерним наявність ікон, мозаїки, скульптури. Для відправлення культу священники вбираються у відповідний одяг, використовують різні церковні предмети (чаші для причастя, кадило для обкурення, свічки тощо).

Культ є найважливішим показником міри розвиненості релігії — чим вона досконаліша, тим складнішим є культ. Так, у християнстві богослужбовий канон розписаний за річними датами, днями тижня, а доба — за годинами.

Релігійні організації. Релігійно-культурна практика здійснюється релігійними організаціями, в яких спільно відправляються релігійні обряди.

Сукупність організаційних елементів, їх взаємозв'язки, розподіл позицій та ролей, управлінські та виконавчі органи, механізм контролю є неоднаковими в різних релігіях, конфесіях тощо. Зокрема, християнство включає такі типи релігійних об'єднань: церква, секта, деномінація.

Церква (грец. *Кутіакє* — Божий дім) — суворо централізоване об'єднання віруючих, яке склалося на основі спільного віросповідання. Приналежність до церкви визначається, як правило, не вільним вибором індивіда, а традицією. Фактично відсутнє постійне та суворо контрольоване членство, послідовники церкви є анонімними. У багатьох церквах, крім мирян, наявне духовенство, що знаходить відображення в організаційній структурі, у суворій централізації управління. Існує традиційність управління. В православ'ї, наприклад, право апостольського наступництва. Позиції та ролі, ступені та градації упорядковані за ієрархічним та авторитарним принципами.

Секта (лат. *sekta* — вчення, напрям) — опозиційна течія стосовно тих або інших напрямів. Для неї характерна претензія на винятковість своєї доктрини, ідейних принципів, цінностей, установок. З цим пов'язані настрої богообраності, нерідко є наявною тенденція до ізоляціонізму. Різко виражене прагнення до духовного відродження, ознакою якого є суворо дотримання певного морального кодексу та ритуальних приписів. Інститут священства відсутній, лідерство вважають харизма-

тичним (гр. — милість, дар), право на нього визнають за особою, яка має особливу здатність впливу на людей, що розцінюється як «милість Божа». Підкреслюється рівність усіх членів, проголошується принцип добровільності об'єднання. Історична доля сект неоднакова: одні з них через деякий час припиняють своє існування, інші поступово перетворюються в церкви або деномінації.

Деномінація (лат. denomination — перейменування) — релігійне об'єднання, що перебуває в стадії організаційного оформлення.

Цей термін використовується також як синонім слів «вірсповідання», «конфесія», що означають приналежність до певної релігії. Деномінація є численним релігійним об'єднанням. Для неї є характерним фіксоване членство. Існують обрані керівні органи, але часто з'являються і харизмати — особи, які ніби-то мають особливий хист у розумінні та тлумаченні слова Божого, а також впливу на віруючого. За певних умов у деномінації може виникати тенденція до перетворення у церкву. Деномінаціями вважаються понад 200 релігійних організацій з центрами у США, здебільшого це різні напрямки протестантизму (баптисти, адвентисти, методисти).

4. Соціальні функції релігії

Релігія, як і будь-яка форма суспільної свідомості, задовольняє певні потреби особи та суспільства, виконуючи відповідні соціальні функції. Зупинимось на деяких з них.

Компенсаційна. Це найважливіша з релігійних функцій. Вона ілюзорно, тобто в уяві самого віруючого, надає йому те, чого йому бракує в реальному житті: відчуття щастя, життєвих благ, здоров'я, захисту від різного роду негараздів. Релігія втішає людину в її стражданнях, нагадуючи про вічне райське блаженство, закликає покладати всі надії на Бога. Важливе значення має психологічний аспект компенсації, а саме: зняття стресу, катарсис (духовне очищення), надія на божественне милосердя.

Світоглядна. Релігія формує світогляд людини, замінюючи реальні знання ілюзорними уявленнями, істинність яких не підлягає сумнівам. Релігійний світогляд не потребує доказів, перевірки досвідом і практикою, він сприймається на віру; він задає певні критерії або параметри, здебільшого догматичні, згідно з якими мають осмислюватися навколишній світ: природа, суспільство та людина.

Інтегративна. Релігія є засобом об'єднання єдиновірців на основі певного віровчення. Це сприяє забезпеченню соціальної стабільності, злагоди, солідарності, знижує конфліктність. Але релігія іноді виступає

дезінтегруючим чинником. Це буває тоді, коли єдиновірці протиставляють себе іншим конфесіям, претендуючи на свою винятковість. Іноді міжконфесійні конфлікти свідомо провокуються окремими особами чи окремими групами людей, що керуються певними інтересами — політичними, економічними тощо.

Регулятивна. Сутність цієї функції полягає в регулюванні соціальних відносин, вчинків людей через систему заборон, табу, санкцій. Релігія виступає ціннісно-орієнтаційною та нормативною системою. Кожна релігія має свою систему цінностей, оскільки вони ґрунтуються на конкретному віровченні. Варто зазначити, що на основі релігійних цінностей (при всіх їх особливостях) сформувалися загальнолюдські (збереження життя, взаємоповаги, шанування традицій тощо).

Запитання для самоконтролю

1. Визначте предмет та об'єкт релігієзнавства.
2. Які є основні підходи до вивчення релігії?
3. Охарактеризуйте структурні системи академічного релігієзнавства.
4. У чому полягають особливості методологічних принципів релігієзнавства?
5. Яке значення має вивчення релігієзнавства для вашої професійної орієнтації?

Теми рефератів

1. Місце релігієзнавства в системі суспільних наук.
2. Особливості академічного та богословського релігієзнавства.
3. Структура релігії, взаємозв'язок її основних елементів.
4. Гуманістична спрямованість релігієзнавства.

Література

1. Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
2. Релігієзнавство: предмет, структура, методологія. — К., 1996.
3. Релігієзнавчий словник. — К., 1996.
4. Тайлор Э. Первобытная культура. — М., 1989.
5. Фрезер Д. Золотая ветвь. — М., 1983.
6. Угринович Д. Психология религии. — М., 1986.
7. Яблоков М. Социология религии. — М., 1990.

ГЕНЕЗА РЕЛІГІЇ ТА ЇЇ РАННІ ФОРМИ

1. Основні концепції виникнення релігії

Існують різні погляди на походження релігії. Виокремились два основні підходи. Перший — теологічний — стверджує, що релігія має *божественне походження*, другий — науковий — стверджує її *соціальні витоки*.

Так, **теологічні теорії** ґрунтуються на твердженнях про надприродні причини та обставини походження релігії і вони не підлягають історичному осмисленню. Підставою є Святе Письмо, де розповідається, що світ та людину було створено Богом; ним же була дана людині релігія у завершеному вигляді. Про це свідчать «Веди» — зібрання священних канонічних текстів, — які, нібито, існують від початку виникнення світу. Виразний опис акту творення дають Біблія та Коран — одвічні священні книги аврамічних релігій: іудаїзму, християнства та ісламу. Історія отримання від Бога людьми цих книг є різною, але сутність залишається єдиною — Бог є автором творення не лише світу, а й людини. «І створив Господь Бог людину з праху земного. І дихання життя вдихнув у ніздрі її, — і стала людина живою душею». (Буття: 2,7). І, як висновок, — релігія має божественну природу, вона виникає разом з людиною та має характер монотеїзму.

Теорію божественного походження релігії звичайно розвивали християнські богослови, Отці церкви, такі як Афанасій Олександрійський (295 — 375 рр.), Василій Великий (330 — 379 рр.), Іоан Златоуст (350 — 407 рр.), Іоан Дамаскін (675 — 753 рр.), Августин Блаженний (354 — 430 рр.), Тома Аквінський (1225 — 1274 рр.). Теологічна (традиціоналістська) теорія не потребує доведення, оскільки ґрунтується на вірі. Значного поширення вона набула в християнстві.

Цю споконвічну проблему намагались вирішити мислителі різних історичних епох. Так, античні філософи Геракліт, Демокріт, Сократ пояснювали виникнення релігії, з одного боку — як результат прямої залежності людини від грізних сил природи, з іншого боку — як спосіб можновладців упокорити народ. Давньогрецький мислитель Платон (427 — 347 рр. до н.е.) вважав, що існує реальний світ речей та світ ідей. Людська душа, перебуваючи у світі ідей, споглядала єдине, яке є нематеріальною субстанцією всього світу. Це єдине і є Бог, якого і згадує

душа людини в реальному світі. Збагнути не лише сутність природи, а й те, що поза нею, прагнув і Арістотель (384 — 322 рр. до н.е.). І, оскільки йшлося про сфери трансцендентного, великий мислитель свою філософію називав теологією, наукою про Бога.

Наукові теорії походження релігії, які виникають у XVIII — XIX ст., ґрунтуються на значному емпіричному та теоретичному матеріалі. Вони сприяли виникненню релігієзнавства, яке поставило завдання неупередженого дослідження релігій світу. Було встановлено, що монотеїзм є не висхідним пунктом релігійної історії, а продуктом багатовікового розвитку релігії, починаючи з найпростіших форм вірувань первісних людей. При цьому все ж незрозумілими залишалися самі передумови релігійних вірувань.

Однією з теорій, що намагалися дати таке пояснення є *прамотеїзм*, що стверджує споконвічне існування єдиного Бога. Головні ідеї цієї теорії були сформульовані шотландським ученим Е.Ленгом в книзі «Становлення релігії». Але найґрунтовнішими були докази католицького священика В.Шмідта, який створив 12-томну працю «Походження ідеї Бога». На думку автора, головна ідея полягає в тому, що всі попередні вірування ґрунтуються на залишках найдавнішої віри в єдиного Бога-Творця. Людство, в силу своєї недосконалості на ранніх стадіях свого існування, спотворювало цю віру.

Багато прибічників наукового дослідження релігії стверджували, що у первісних людей (на ранньому етапі їх існування) не було релігійних вірувань. Але згодом, на основі матеріалів, що з'явилися в результаті наукового дослідження народів, що мають низький рівень культурного розвитку, було доведено, що у них також є певні релігійні вірування та культова практика. На цій основі зроблено висновок, що найпростіші форми релігійних вірувань існували уже 40 тис років тому.

Перше натуралістичне пояснення походження релігії дали французькі просвітники XVIII ст. Їхніми послідовниками були представники німецької класичної філософії Л. Фейєрбах (1804 — 1872 рр.), а також такі мислителі, як К.Маркс (1818 — 1883 рр.) та Ф.Енгельс (1820 — 1895 рр.). Головні ідеї цієї теорії — добро, краса та гармонія, що, значною мірою, ототожнюється з Богом. У другій половині XIX — XX ст. на основі різних наукових методів пізнання (історичного, лінгвістичного тощо) були сформульовані концепції виникнення релігії як духовного явища.

Анімістичну теорію (лат. *ánima* — душа) започаткував англійський етнограф Е.Тайлор, який стверджував, що появу релігії зумовила віра в душу. Людина намагалася розкрити особливості таких своїх станів, як сон, обморок, галюцинації тощо.

Англійський філософ і соціолог Г. Спенсер (1820 — 1903 рр.) виводить походження анімізму з ідеї «двійника»: первісна людина бачила свого двійника уві сні, чи в екстатичному стані і в неї з'явилась думка про подвійну сутність людини.

Етнологічний підхід обґрунтовував англійський антрополог Дж.Фрезер (1854 — 1941 рр.). У творі «Золота гілка» він демонструє підтвердження того, що розвиток людства розпочався з магії, яка передувала релігії.

Психологічну теорію заснував австрійський психолог З. Фрейд (1856 — 1939 рр.). Релігія є наслідком психічних переживань людини, яка перебуває у стресовій ситуації. У Фрейда психічне передусе соціальному та визначає його, а тому психологічне сприйняття світу первісною людиною зумовлює релігійне світорозуміння.

Феноменологічний підхід репрезентує румунський релігієзнавець М.Еліде (1907 — 1986 рр.); він полягає в дослідженні ахронної сутності «релігії в собі», в утвердженні думки про позаісторичний характер релігії, оскільки їй притаманна «сокровенна сутність».

Безперечно, цим не вичерпується множинність концепцій походження релігії, оскільки це явище є надзвичайно складним та глибинним.

2. Ранні історичні форми релігії

В історії виокремлено такі основні типи релігій: первісні, національні, світові. Кожен з цих трьох типів відповідає певному стану соціально-економічного розвитку суспільства. Релігії першого типу — родоплемінні, характерні для суспільства, що перебуває на стадії родового ладу; другого типу — національні, ті, які з'явилися в період поділу суспільства на класи; світові виникли в феодальному й буржуазному суспільствах.

Первісні або родоплемінні релігії виникли в епоху первісного ладу, який склався приблизно 40 тис. років тому. Ці релігії існують серед народів, які донині зберігають основи родоплемінного способу життя. Це переважно аборигени Африки, Південної Америки та Австралії, а також народи Півночі.

Ці релігії постають як складний конгломерат місцевих традицій, обрядів і ритуалів, які супроводжують різні етапи людського життя (ініціації, похорони тощо). Племінним релігіям властиві: 1) поклоніння духам природи, пращурів, яким спочатку надавали зооморфних, а пізніше — антропоморфних рис; 2) відсутність професійних служителів культу; 3) відправлення культу у формі особливого для кожного пле-

мені святкування, що супроводжується магічними обрядами (танцями, іграми) на честь духів.

Тотемізм (індіанськ. «ош отем» — його рід) — форма примітивних вірувань, пов'язаних з уявленням про надприродні кровні зв'язки даного роду чи племені з певним видом рослин, тварин, рідше — предметів природи. Первісні люди вірили, що тотеми — їхні співродичі, які піклуються про них; тотемів шанували, на них заборонялося полювати. Але в певну пору року, дотримуючись ритуалу, тотемну тварину забивали, щоб колективно спожити її м'ясо, розраховуючи в такий спосіб отримати бажані якості своїх «співродичів» — силу, спритність, витривалість, плодючість.

Фетишизм (португ. *fetico* — зачарована річ) — дуже давні вірування; вважалось, що деякі предмети неживої природи мають чуттєво-надчуттєві якості. Вважалося, що фетишизовані предмети — камінці, кістки, пір'я тощо, є живими істотами й можуть мати для людини охоронне значення (захищати від ворога) та впливати на явища природи (зупиняти вітер, викликати чи припиняти дощ). Природу тотемізму вперше описав французький дослідник Шарль де Брос у книзі «Культ богів-фетишів» (1760 р.), досліджуючи вірування африканських племен, а також історію вірувань стародавніх єгиптян, греків та римлян.

Фетишистські уявлення, зазнавши численних видозмін, збереглися в розвинутих релігіях та на побутовому рівні. Це амулети, талісмани, різні обереги, які трансформувалися в аксесуари жіночого та чоловічого одягу, а також різного роду прикраси.

Анімізм (лат. *anima* — душа) — це найдавніші вірування, пов'язані з уявленням про існування в тілі людини її двійника — душі, від якої нібито залежить її фізіологічний та психологічний стани. Анімістичні вірування дослідив та описав у своїй книзі «Первісна культура» Е. Тайлор.

Спочатку люди вважали, що душі — індивідуалізовані носії життя; вони можуть залишати (тимчасово) тіло та повертатися до нього. Органічно пов'язані з тілесним, душі в подальшому поступово звільняються від цих зв'язків, набираючи вигляду духів. На цій основі поступово формується уявлення про переселення та перевтілення душ.

Шаманізм (евенк. «шаман» — знахар) — первісна форма релігії, що ґрунтується на вірі у можливість спілкування людини з духом. Особливо поширений у народів Північної Азії (бурятів, хантів, чукчів та ін.). Служителі культури — шамани, впадаючи в екстатичний стан, стають посередниками між духами та людьми. При цьому вони, нібито, набувають здатності лікувати, передбачати події, впливати на їх перебіг. Нині

шаманізм побутує у багатьох народностей Сибіру, поширений також в Китаї.

Магія (гр. *mageia* — чаклунство) — віра в можливість впливу на навколишній світ через надприродне — духів, фетишів, шляхом чаклунського дійства. Це зародкова форма релігійного культу. Магічні дії включають жертвопринесення, заклинання, обряди, ритуальні дії.

Склалося багато різновидів магії. Наприклад, промислова магія спрямована на досягнення результату у мисливстві, рибальстві, землеробстві. Оскільки урожайність залежала від погоди, то людина намагалася вплинути на явища природи — викликати чи відвернути дощ, вітер, взагалі негоду. Це метеорологічна магія. Лікувальна магія пов'язана з елементами народної медицини. Військова магія мала на меті подолати опір ворога та отримати над ним перемогу. Дуже популярною була любовна магія, за допомогою якої намагались «причарувати» або ж «відчарувати».

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть проблеми походження релігії?
2. Якою ідеєю об'єднані теологічні концепції?
3. На чому ґрунтуються наукові теорії?
4. Охарактеризуйте особливості первісних форм релігійних вірувань.

Теми рефератів

1. Найпоширеніші наукові теорії виникнення релігії.
2. Фетишизм та його прояви у сучасному суспільному житті.
3. Магія та особливості її історичного співвідношення з наукою.
4. Сучасний стан наукових досліджень історичних коренів релігії.

Література

1. Академічне релігієзнавство — К., 2000.
2. Васильев Л. История религий Востока. — М., 1988.
3. История религий мира. — Энциклопедия в 2-х т. — М., 1996.
4. Лекции по религиоведению. — М., 1998.
5. Релігієзнавчий словник. — К., 1996.

ТЕМА 3

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ РЕЛІГІЇ КРАЇН СХОДУ (КИТАЮ, ІНДІЇ, ІРАНУ, ЯПОНІЇ, ПАЛЕСТИНИ)

Національні релігії — релігійні вірування і культові дії, притаманні тому чи іншому народу, нації. Національно-державні релігії виникли та формувались на території окремих держав. Релігійні ідеї тісно переплелись з елементами національних культур, традицій, звичаїв. Ці релігії справили значний вплив на формування менталітету народу. Характерними їх особливостями є генотеїзм або монотеїзм, наявність досить складного культу, тісний взаємозв'язок релігійних та державно-політичних ідей.

1. Національні релігії Китаю

Конфуціанство

«Я не жалюся Небу і не звинувачую людей.
Я намагаюся збагнути, вивчити їх,
щоб пізнати суть речей, проникнути в саму їх глибину».

Конфуцій

Конфуціанство — релігійно-етичне вчення, яке було засновано в Китаї в VI ст. до н.е. Кун-фу-цзи (що означає «мудрий вчитель Кун»). Єзуїтські ченці-місіонери, що перекладали його праці в XVII ст., дали йому ім'я Конфуцій.

Традиційно Вищою Силою вважалось *Небо* — основа космічного та земного ладу, цілеспрямовуюча сила, яка визначає долю всіх людей. Імператор вважався «сином Неба» і був під його особливим покровительством. Китай — Піднебесна (центр Всесвіту, вершина світової цивілізації). Культ Неба був головним у Китаї і відправляти його міг лише сам імператор.

В центрі уваги конфуціанства — *проблеми людини та людських стосунків*. Ідеал Конфуція — гармонійне суспільство. Мислитель стверджував, що, коли всі будуть дотримуватися морально-етичних принципів, в суспільстві буде мир і спокій. Вважав, що управління державою може бути успішним лише тоді, коли воно будується на пра-

вилах етикету — *лі*. Кожна людина має поводитись згідно свого соціального стану. Конфуцій звеличував раціональні основи етики, підпорядковуючи релігійно-етичні норми вимогам соціальної політики. Він переконував: «Держава процвітає, коли правитель буває правителем, підданий — підданим, батько — батьком, син — сином». Вважав, що земне щастя кожної людини залежить від сумлінності виконання нею своїх громадянських обов'язків.

Однією з найважливіших умов соціального порядку, за Конфуцієм, було суворе підкорення старшим, що ґрунтувалося на стародавньому культі пращурів. Будь-хто зі старших — батько, чиновник чи імператор — це безумовний авторитет для молодшого. Беззаперечна покора волі старшого, його слову, бажанню має лежати в основі поведінки людини. Особливого значення набув принцип синівської любові — *сяо*. Конфуцій проводив аналогію: «Держава — це велика родина, а родина — це мала держава». Звідси — імператор в державі як батько в родині; до них має бути особлива пошана.

Суспільство має складатись з верхів та низів — тих, хто думає і управляє, і тих, хто трудиться і підкоряється. Критерієм такого поділу були не знатність та багатство, а моральні чесноти та знання («освіта не визнає відмінностей соціального походження»).

Людина, обдарована Небом певними етичними якостями, повинна жити за вищим моральним законом (*дао*) та удосконалюватись за допомогою навчання. *Мета вдосконалення — досягнення рівня «шляхетної людини», а це передбачає високий культурний рівень — вень*. Розвиваючи своє вчення, Конфуцій вперше запроваджує в китайську етику поняття *жень* (гуманність), яке стало центральною концепцією його вчення. Гуманність є виявом справжньої природи людини. Кожен, хто захоче, може її в собі відкрити. Для цього потрібно лише не робити іншим людям того, чого не бажаєш собі. Удосконалюючи себе, людина має приборкувати свої пристрасті та пориви, живучи у злагоді з принципами Порядку та Середини (*чжун юн*). Середина — це ідеальний стан життя суспільства. Вона досягається помірністю у всьому, неквапливістю та педантичним виконанням необхідних правил.

На основі концепції шляхетної людини Конфуцій будував свою модель суспільства. Щоб успішно співіснувати, люди мають засвоїти спільну для всіх мораль, яка ґрунтується на п'яти чеснотах: *мудрості, гуманності, вірності, шануванні старших та мужності*. Стосунки в суспільстві повинні будуватися за принципом родинних.

Конфуцій не поділяв соціально-правових поглядів *легістів* (законників). За їх переконаннями, зміцнити державу можна лише за допомо-

гою законів, дотримання яких необхідно підтримувати жорстокими репресіями. Мислитель говорив: «Якщо управляти народом за допомогою законів та підтримувати порядок покараннями, то хоч він (народ) і буде намагатись уникати їх, але у нього не буде почуття сорому». Вважав, що сам правитель має прагнути до добра і це буде прикладом для інших людей: «Шляхетна людина думає про обов'язок, ница людина піклується про вигоду».

Релігійність Конфуція зводилась переважно до вимог дотримання обрядів, яким він не надавав ніякого містичного значення. Помірність у вчинках, побуті, одязі — ознака шляхетності, освіченості, що виокремлює вищі верстви населення Китаю. Культ форми був еквівалентом релігійного ритуалу. Стверджують, що Конфуцій, будучи прибічником ритуалу, точно виконував 300 обрядів та 3000 правил пристойності.

Конфуцій не залишив письмового викладу свого вчення. Але друзі та послідовники учителя записали його висловлювання в книзі «*Лунь-юй*» («Судження та бесіди»), яка була надзвичайно популярною у Китаї; її текст до деталей знала кожна освічена людина. Загалом збірка відіграла велику роль у формуванні національного характеру китайців. У подальшому конфуціанство було доповнено елементами вчення легістів (зокрема принцип «винагород та покарань»); в ньому також переплелись космологічні ідеї, що мали даоське походження.

Найголовнішим у конфуціанстві є виховання людини в душі високої моралі та поваги до існуючих порядків. Тут немає містичних чи метафізичних уявлень про створення світу, потойбічне життя (хоч останнє і не заперечується). Особливу роль відіграють *культ пращурів* та пов'язані з ними обов'язкові релігійні ритуали. Кожна родина вшановує своїх пращурів до четвертого коліна включно. На особливих дощечках чи таблицях пишуть їх імена, перед якими щоденно виконуються відповідні ритуали в їх честь, зокрема доповідають про найважливіші події в оселі. В конфуціанстві відсутній інститут жрецтва — в храмах немає духовенства, немає обов'язкових масових молебнів.

У II ст. до н.е. Конфуція було офіційно проголошено найвеличнішим мудрецем нації та посланцем Неба. У VI ст. було видано указ про спорудження в кожному місті країни храму в його честь та необхідності жертвопринесення. Нині повсюди в Китаї діють «храми Конфуція» («*Кун мяо*»), вони ж є «храмами культури». Аж до Сінхайської революції (1911 — 1913рр.), що повалила імператорську владу, конфуціанство залишалось державною інституцією, яка визначала різні аспекти громадського життя. І нині, після різного роду політичних дискусій стосовно значення та ролі конфуціанства в історії Китаю, конфуціан-

ський принцип «сяо кан» («суспільство малого благоденства», «суспільство середнього добробуту») набув особливого значення. Згідно з ним суспільство має уникати крайнощів бідності та марнотратства. Метою реформ є суспільство, де провідне місце посідає середній клас. Така соціальна модель, на думку китайських реформаторів, є «соціалізмом з китайською специфікою».

Сьогодні конфуціанство є основою всього китайського способу життя, принципом організації китайського суспільства, квінтесенцією китайської цивілізації; воно також справляє значний вплив на соціально-політичний та культурний розвиток сусідніх країн, таких як Корея, Японія, Тайвань, Сінгапур.

Даосизм

«Той, хто знає людей — розумний,
хто пізнає себе — освічений».

Лао-цзи

Даосизм виник в Китаї одночасно з ученням Конфуція, як самостійної філософської доктрина. Творцем її вважається давньокитайський філософ *Лао-Цзи* (VII — VI ст. до н.е.), який залишив по собі єдиний трактат «Дао де цзин», де викладено основи даосизму. В центрі доктрини — вчення про велике **Дао**, що перекладається як Загальний Закон, Вища Істина, Справедливість. Дао — джерело буття. Це духовне начало, воно нематеріальне. Дао пронизує усю світобудову. Воно регулює споконвічну взаємодію двох космічних протилежностей: *ян* та *інь*. «Всі істоти носять в собі *ян* та *інь*, наповнені *ци* та утворюють гармонію». *Ян та інь* — чоловіче та жіноче начала. *Ци* — це щось на зразок життєвої сили, первісної субстанції, яка оживляє усе суще. Рівномірне та гармонійне поєднання *ян* та *інь* зумовлено законом Дао. Воно управляє всіма істотами та «веде їх до досконалості». Досконалість полягає в досягненні кінцевої мети — Спокою. «Повернення речей до свого початку і є Спокій».

Пізнати Дао — у цьому сенс, мета життя. Осягнути його може лише той, хто позбувся життєвих пристрастей, чому має передувати духовне очищення та самозаглиблення. Уся природа прагне до Спокою та Гармонії, оскільки світ є видимим виявом сокровенного духовного витоку. Людина має жити за законом Дао. Людство відпало від Істини, відійшло від природного закону, замінивши його своїми вимислами. Лао Цзи заперечував позитивну роль знань, науки, освіти, звичайв та соціальних норм у житті суспільства. Вважав, що жити потрібно, не втручаючись у природний перебіг подій, а мудрості шукати у самого Дао.

Ці погляди згодом лягли в основу *релігії даосизму*, засновником якої був *Чжан Дао-лін* (II ст.). Релігія даосів складна та багатогранна. Центральною її доктриною було *учення про безсмертя*. Стверджувалось, що фізичне безсмертя не є чимось особливим. Воно є природним процесом, законом природи, а порушення його призводить до смерті. Людина, яка прагне безсмертя, має створити для усіх духів свого тіла (їх 36 тис.) такі умови, щоб вони не захотіли його покинути. Для цього потрібно спеціальними засобами посилити їх позиції, щоб вони набули перевагу в тілі. Внаслідок цього тіло дематеріалізується і людина стає безсмертною. Це досягається шляхом поступової відмови від їжі (спочатку тваринного, згодом — і рослинного походження). Далі необхідно перейти до фізичних та дихальних вправ, удосконалювати свій моральний стан через благодіяння. Щоб стати безсмертною, людина має здійснити 1200 благодійних вчинків, при цьому навіть один аморальний вчинок зводив усе нанівець. На заключному етапі відбувається злиття дематеріалізованого організму з великим Дао.

Найважливіший обряд даосів полягає в очищенні землі та вигнанні злих духів. Даоси прагнуть набути в цьому обряді єднання з Дао, щоб досягти безсмертя. Великим релігійним святом є Цон-Жі-уан. Вважається, що цього дня потрібно нагодувати зголоднілі душі мертвих, тим самим звільнивши їх від страждань. Також потрібно відвідувати святі місця — гори, на яких споруджено храми. За переказами, там живуть Безсмертні, що покинули мирську суєту, і кожен віруючий прагне з ними зустрітись.

На основі конфуціанства, даосизму та буддизму у подальшому формується китайська народна релігія. Утворився пантеон, до якого входять тисячі безсмертних духів, імена героїв місцевих культів, а також імена Лао-Цзи, Конфуція, Будди (творців релігійних доктрин).

2. Релігійні системи Індії

«Природу наслідують усі істоти, навіщо примушувати її? Згідно власної природи діє і мудрець».

Бхагават-Гіта

Ведизм

Уже в III тис. до н. е. Індія мала розвинену цивілізацію. Люди займалися зрошувальним землеробством та скотарством, використовували знаряддя праці з бронзи. Населення сповідувало первісні племінні ре-

лігії. У II пол. II тис. до н. е. в Індії з'явилися племена кочівників-скотарів — *аріїв*; вони принесли з собою **ведичну** релігію, основою якої був масив релігійних текстів — *Веди* (санскр. веда — знання).

Формувався цей релігійний цикл упродовж 1000 років — приблизно з 1500 до 500 р.р. до н.е. Веди складаються з чотирьох основних збірок священних поетичних текстів — *самхитів*: *Рігведа* (книга гімнів, яких понад 1000), *Самаведа* (книга пісень), *Яджурведа* (книга жертвних формул-заклинань), *Атхарваведа* (книга магічних заклинань).

Священні тексти певною мірою відтворюють індійську міфологію — в них вона не постає цілісною. Про багатьох персонажів та найважливіші події повідомляються в різних гімнах достатньо суперечливі дані. Але все ж вона створює уявлення про виникнення світу та богів. Найпершим з них був деміург *Праджанаті*, який з частин тіла *Пуруші* (Світової душі) створив усе суще, зокрема — *Ману*, що став прабатьком усіх людей.

У ведизмі склалась ієрархічна система богів та напівбогів, які уособлюють сили та явища природи (*Індра*, *Агні*, *Сур'я*, *Мітра*, *Варуна* тощо). Всього в Рігведі згадано біля 3000 богів. Ведична релігія за характером обрядова; *основний ритуал в ній — жертвопринесення*. Ця релігія не знає храмів, святилищ, жрецтва, зображення богів.

Брахманізм

У X — IX ст. до н.е. формується пізньоведична релігія — **брахманізм**. Виникнення брахманізму було зумовлене певними соціальними процесами. Змінюється спосіб життя аріїв — у них виникають міста та царства. Формуються ранньофеодальні відносини, відбувається поділ суспільства на чотири основні верстви — *варни*. *Брахмани* — жерці, духовні наставники; *кшатрії* — воїни та чиновники, що обіймали державні посади; *вайш'ї* — ті, які були торговцями, ремісниками та хліборобами; *шудри* — ті, хто виконував найбруднішу роботу, люди без соціальних прав. Кастова система була зафіксована в V ст. до н.е. в пам'ятці індійського законодавства, яка дістала назву *Законів Ману*.

Релігійний культ значно ускладнюється. Роль жерців-брахманів зростає, оскільки лише вони могли здійснювати різного роду ритуальні дієства, проголошувати магічні формули. Молитви та заклинання носили захисний характер, охороняли від злих людей, ворогів та хвороб. Крім магії, для захисту використовувались різні ліки, трави та мінерали. В подальшому на цій основі формується систематичний звід знань з традиційної індійської медицини — *Аюрведа*. Цей період з новим типом обрядовості знайшов відображення в четвертій самхиті Вед — *Атхарваведі*.

Формуються важливі релігійні тексти — *Брахмани* (VIII — VI ст. до н. е.) — коментарі до Вед; це дуже різноманітні твори: це і міфи, і розробка деяких філософських питань, і обґрунтування кастового поділу суспільства. Але найголовніше — пояснюється мета і суть жертвопринесень, ритуалів, правил та обрядів. Також формуються араньяки — лісові тексти (VII — VI ст. до н. е.). Це езотеричні трактування Вед, призначені для вузького кола лісових відлюдників.

Упанішади (VIII — VII ст. до н. е.) — релігійно-філософські тексти, що уможлиблюють розв'язання положень Вед про буття, творення, ритуал.

У релігійному вченні брахманів центральне місце посідає ідея *сансари*, як постійного перевтілення, кругообігу життя. Сансара пов'язана з ланцюгом народжень та переходом з одного існування в інше. Це стосується не лише одного індивіда, але й усіх живих істот Універсума, який складається з великої множини рівнів світів, що підлягає періодичним руйнуванням та новим творенням. Процес перевтілень регулює *карма*, яка є сукупністю всіх добрих та поганих вчинків кожної людини, а також дій її попередніх існувань; карма визначає долю в майбутніх існуваннях. *Мокша* — звільнення, з'єднання душі з Абсолютом, повне розчинення її в вищій безособовості. Головний принцип світосприйняття брахманізму — обожнювання природи та соціальних порядків.

Відбуваються зміни і в численному пантеоні богів. Їх очолює тріада богів — *Трімурті* (Брахма, Вішну та Шіва). На перший план виходить *Брахма*, прототипом якого є *Брахман* — вища абсолютна духовна реальність. Він зображується чотиририликим та восьмируким (творець Всесвіту). *Вішну* охороняє усе живе на землі та відповідає за долі людей; він є уособленням добрих сил. Являється у десяти втіленнях — *аватарах*. *Шіва* має здатність періодично руйнувати світ і періодично відновлювати його, що символізує взаємоперехід завершення та початку життєвих процесів. До пантеону брахманізму входять численні племінні боги, боги окремих місцевостей, родин.

Особливого культового значення в брахманізмі набуває жертвопринесення, яке здійснювалось обов'язково за участю брахмана. Згодом жерці-брахмани монополізували практично всі сфери життя давньоіндійського суспільства. З утворенням державного апарату в дрібних феодальних державах брахмани виконували не лише релігійні функції, а й світські — вони були чиновниками, суддями, управителями, тобто утворювали основу індійської знаті.

В релігійній практиці брахманізму виникає інститут *гуру* (санскр. — духовний наставник); гуру вважався найвищим авторитетом, представником Бога на землі. В інтелектуальному житті Індії даного

періоду, крім брахманів та жерців, важливу роль відігравали і *відлюдники-аскети*, для яких пізнання істини було найвищою метою життя. Вони вважали, що шлях до спасіння лежить через знання та духовне прозріння. В їх середовищі створюються *Упанішади* (перекладається як «сидіння», — сидіння учнів навколо учителя). Упанішади стають найважливішою частиною Вед, в якій розробляються глибокі релігійні та філософські проблеми.

Формується вчення про вище Божественне начало — *Брахман*. Це — Світовий Дух, безособова безмежна Божественна субстанція, джерело життя. Кожна індивідуальна душа — *Атман* — є його частиною. Атман — це той же Брахман; він не народжений, а існує вічно. За Упанішадами світ явищ — це всього лише ілюзія — *майя*. Людина, що накопичує матеріальні блага, втрачає сенс життя. Заради спасіння необхідно дотримуватись *дхарми* — лінії поведінки, визначеної Брахманом для людей кожної варни. Для повного звільнення — *нірвани*, необхідно стати на шлях самозречення, відмовитись від усього, що пов'язує з матеріальним світом, зануритись у своє внутрішнє «Я», в свій Атман.

Упанішади — священні знання давньої Індії. Разом з самхитами, брахманами та араньяками Упанішади утворюють ведійський текстовий комплекс рівня «Одкровення» (шруті). Упанішади вважаються таємними, езотеричними творами, що виражають істинну сутність Вед.

Формуються ортодоксальні системи, що визнають авторитет Вед як Одкровення; шість систем: ньяя і вайшешика, санкх'я і йога, веданта і міманса.

Ньяя і Вайшешика шукає своє пояснення світу. Характер вчення вайшешики близький матеріалістично-атомістичній концепції світу. Світ складається з атомів, ніким не створених. По закінченню чергового космічного циклу зв'язки між атомами розриваються, щоб потім, після фази спокою, поєднатися у новому світі. Бог стоїть над людиною, але він відіграє достатньо пасивну роль. Живі істоти мають жити згідно морального закону — *дхарми*.

Санкх'я і Йога — це практичні розробки систем самовдосконалення за допомогою релігійних та філософських принципів. Санкх'я стверджує, що Брахма і природа не є єдиним цілим, між ними існує протилежність. Матеріальна основа світу — *Пракриті* або ж Праматір — є причиною самої себе. Духовне начало — *Пуруша* є настільки досконалим, що залишається нейтральним відносно першого. При цьому весь світ є чимось негативним, неналежним. Людина має досягнути злиття з Абсолютом, що і є блаженством. Школа йоги ставила завданням досягнення істинного блага — звільнення (мокша): вивільнення душі (пу-

руші) від матеріальної оболонки (пракріті). Для цього потрібно пройти вісім етапів: виконувати відповідні настанови, особливо дотримуватись принципу *ахімси*, тобто не завдавати шкоди нічому живому; виконувати вправи для тіла, виробляти дисципліну дихання; дисципліну почуттів, розуму; здійснювати споглядання, після чого настають *транс і екстаз*. Найважливіші принципи сформулював гуру Патанджалі у першому класичному керівництві з йоги — Йога-сутрі. Це узагальнення тисячолітнього досвіду самозаглиблення та психотехніки.

Веданта та Міманса чисто богословські твори, які розглядають співвідношення людської душі Атман зі світовою душею Брахмою. Остання розлита в усій природі, в усьому світі. Для повного злиття Атмана з Брахмою слід прийняти все, що написано у Ведах та виконувати всі ритуали. Визволення з круговороту перевтілень досягається через вище знання про єдність Атмана і Брахмана. В цьому причина, мета та сенс життя. При цьому стверджується, що Всесвіт — це Брахман, пізнає його Атман, але для цього спочатку треба пізнати Атмана (людське Я). То ж пізнання світу починається з самопізнання. *Самопізнання — це вища форма знання, джерело щастя.*

Таким чином, *Упанішади вперше проголосили єдине Божественне Начало та визнали вторинність зовнішніх обрядів.* Ставлення до Брахмана носило чисто споглядальний характер, а досягнення *спасіння було можливим лише за суворих умов.* Відтак релігійна філософія Упанішад не стала всенародною.

Круговорот життя розглядався як вічний незаперечний закон, якому підпорядковується не лише цей світ, але і все живе у Всесвіті. Людина навчилася прислуховуватись до природи, шанобливо до неї ставитись. Глибоке відчуття та розуміння навколишнього світу, дивовижне знання законів світу тварин та рослин, прагнення не наносити шкоди будь-яким виявам життя — все було природнім результатом цієї ідеї.

Загалом брахманізм — це вже вищий, порівняно з ведизмом, рівень релігійної свідомості. Було глибоко осмислено навколишній світ, який вважався одухотвореним. Основою релігійної моралі було вчення про душу людини, яка, постійно перевтілюючись, удосконалюється.

Індуїзм

В середині I тис. до н. е. в Індії на основі ведизму та брахманізму виникає **індуїзм**, який стає *національною релігією індусів*. Термін «індуїзм», пов'язаний з назвою річки Інд і з'явився в працях європейських індологів у XVIII ст. Самі індуїсти (індуси) визначають свою релігійну

приналежність терміном «дхарма», який має різні значення. Появу індуїзму спричинили економічна та політична кризи, загальні соціальні зрушення. Крім того, брахманізм з його суворою кастовою системою, виявився консервативною релігією, що не відповідала новим історичним умовам.

На відміну від брахманізму, в індуїзмі значною мірою знайшли вияв місцеві дравідські (дравіди — автохтонне, доарійське населення) вірування та культу, що залишалися за межами ортодоксальної релігії аріїв. Відчутний вплив мали Упанішади. Становлення індуїзму тривало упродовж багатьох століть. Індуїзм не є чітким системним утворенням. Але існує внутрішня єдність на соціальному, ідейному та культовому рівнях. Священною мовою Вед є санскрит.

Віровчення індуїзму, що склалось на ведичній основі, успадкувало концепцію переселення души, яка отримала подальший розвиток: осмислювалась можливість злиття людської душі Атмана зі світовою — Брахмою.

Основними життєвими орієнтирами людини є: дхарма (безперечне виконання всіх релігійних приписів), артха (матеріальне благополуччя), кама (чуттєві радощі) та мокша (духовне звільнення). Для індуїзму є характерним уявлення про циклічність існування Всесвіту — повторюються етапи творення, збереження та знищення. Існує концепція тимчасових епох, що послідовно змінюються. Вважається, що нині людство живе за несприятливої «епохи темряви» (калі-юга), коли існує зло та нехтується істина.

В культовій практиці індуїзму центральне місце посідає храмова пуджа (поклоніння), в якій головну роль відіграє жрець, що здійснює ритуали жертвопринесень духу божества, що зображується в антропоморфному вигляді. Самі жертвопринесення мають вигляд фруктів, овочів, квітів тощо. В культурі використовується мистецтво музики та танцю.

Значний вплив на формування нових релігійних уявлень мали епічні твори Рамаяна, Махабхарата та пурани. *Рамаяна* — давньоіндійська поема. Традиція називає її автором поета Вальміки. В ній оспівуються подвиги *Рами* — земного втілення бога Вішну.

Махабхарата розповідає про жорстоку міжусобну війну в племені бхаратів, що була розпалена між двома царськими родами пандавів та кауравів. Вважається, що творцем поеми був мудрець В'ясу.

Пурани — релігійні тексти, що склалися в III — VI ст. В них передається картина творення світу, викладається космогонічна теорія ін-

дуїзму зі специфічним для нього поділом часу на космічні періоди. В пуранах детально розповідається про діяння різних божеств (в першу чергу Вішну, Шіви та його дружини Дурги). Крім того, вони включають численні обрядові приписи, що детально регламентують поведінку віруючого. Складення тексту традиція приписує також мудрецю В'ясу.

Відбулися зміни в стародавньому пантеоні: старі боги Агні, Сур'я та Індра відійшли на задній план. Головну роль стала відігравати тріада — Брахма, Шіва та Вішну. **Брахма** — творець Всесвіту, що замінив в пантеоні ведійського Праджапаті. Його можна трактувати як втілення Абсолюту. Він контролює світопорядок. На землі Брахма установив *карму* — *світовий моральний закон*. Це достатньо абстрактне божество. Його культ ніколи не було поширено. Найпопулярнішими серед індуїстів були Шіва та Вішну.

Шіва — один з верховних богів індуїзму. Він вважається втіленням грізних та руйнівних сил природи. **Вішну** є уособленням вічно живої природи. В ньому проступають месіанські мотиви індуїзму. Для надання різного роду допомоги людям відбуваються перевтілення Вішну. Зокрема дев'ята аватара — явлення в образі Будди, десята — його майбутнє народження в образі месії — Калкі, прихід якого очікується. Він має з'явитись на землю верхи на білому коні, з мечем справедливості в руках, щоб знищити зло та установити мир і порядок.

Вважається, що всього в індуїзмі існує близько 33 млн. богів. Це відображення *Єдиної Реальності*, визначити яку неможливо. *Мета релігійних устремлень — злитися з цією вищою Реальністю та уникнути реінкарнації*. Богів часто зображують багатоголовими та багаторукими. Так, чотири голови Брахми символізують чотири частини світу, а вісім його рук — різні види влади.

Індуїзм має багато релігійних напрямів, але найзначнішими є **вішнуїзм**, **шактизм** та **шіваїзм**. В вішнуїзмі головним постає бог Вішну. Це уособлення життєвої сили на землі. Епічна поема «Махабхарата» описує численні перевтілення Вішну, найважливішим з яких вважається *Крішна*. Культ Крішни настільки є популярним в Індії, що набув самостійного значення.

Релігійне вчення Крішни, ґрунтуючись на вченні Вед та Упанішад, стверджує, що до досконалості веде не лише містична відреченість, але і *бхакті* — *шлях любові та віри*. В той час, як Упанішади вважали будь-яку справу непотрібною та безкорисною, Бхагавад-Ґіта — свого роду божественне Одрокнення (автор невідомий) — закликає до дії. *Людина має бути активною*, адже сам Господь діє. Крішнаїзм має надзвичайно багато послідовників.

В *шактизмі* розвинено культ вищого жіночого божества — Деві (Шакті). Шакті — поняття, яким позначається персоніфікована вселенська енергія, що пронизує всю світобудову та управляє нею. В народній свідомості Шакті постає як універсальна Мати, що оберігає світ, забезпечує людей їжею, даруючи плодючість полям та лісам. Шакті вважається матеріальною та духовною основою світобудови; цей культ популярний у народі, особливо серед сільського населення.

Шіваїзм сформувався внаслідок поєднання індоарійської традиції та давніх локальних культів Індії. Прообраз Шіви у «Рігведі» — грізний бог Рудра, божество стихійних сил природи. Міфи про Шіву з'являються в «Махабхараті» та в пуранах. Шіва символізує руйнування світобудови. Він таке є аскетом-відлюдником та йогином, першим наставником в різних йогічних традиціях. В різних містах Індії знаходяться шіваїстські центри. Ознака шіваїта — три горизонтальні лінії на лобі, що символізують владу над трьома світами.

Релігійні обряди в індуїзмі, як правило, здійснюють удома — одиниці або з рідними та близькими. Вознесення молитви (*пуджа*) — один з обов'язкових щоденних обрядів. До храмів віруючі приходять для спільного виконання гімнів та читання разом із жерцями уривків з «Рамааяни».

Існують культи священних тварин, гір, річок, рослин, святих людей, прашчурів. Ідея *ненасилля* сприяла формуванню особливого духу релігійної терпимості.

Індуїсти упродовж року відзначають до *400 релігійних свят*; вони різняться залежно від місцевості та кастової належності. Так, на півдні Індії, у січні місяці, на честь першого врожаю рису та приплоду свійських тварин відзначають *Понгал*. У лютому святкують *Шівара-трі*, що пов'язане з богом Шівом. З весною настає свято *Холі* — люди один одного обсипають червоною пудрою та поливають червоною водою, що символізує оновлену кров.

Особливу роль у релігійному житті індуїстів відіграють *проці*. В Індії існують сотні священних місць, до яких стікаються прочани, щоб вознести молитви. Священними є річки, особливо Ганг, в води якого прагнуть зануритись для очищення.

Індуїзм — за кількістю послідовників одна з найзначніших у світі національних релігій. На кінець ХХ ст. вона налічувала понад 800 млн. людей. В даний час релігійні та філософські ідеї індуїзму активно поширюються на Заході.

3. Зороастризм — стародавня релігія Ірану

О Мудрий Боже, Заратустра вибрав Дух
твій святійший...

Пророк Заратустра

Зороастризм (авестизм, маздаїзм, парсизм, шанування вогню) — національна релігія персів, тобто давніх іранців. Це найдавніша з релігій Одкровення (одержаних пророками від Бога). Ця релігія вплинула на культуру людства більш, ніж будь-яка інша. Деякі з найважливіших її доктрин запозичені іудаїзмом, християнством, ісламом, частково — буддизмом. Упродовж кількох століть зороастризм був державною релігією трьох могутніх імперій: Ахеменідів, Селевкідів, Сасанідів.

Основна риса зороастризму — *дуалізм*, визнання двох начал: *добра*, втіленого в богові **Ахура-Мазді** (Мазда, Ормузд), і *зла*, уособленого його протилежною сутністю *Ангра-Майнью* (Аріман). Доля людини залежить від вибору між цими двома силами. Боротьба, яка точиться між добром і злом, має завершитись перемогою добра.

Засновником нової релігії є пророк **Заратустра**, звідки й походить її назва. За припущеннями англійця Мері Бойса, Зороастр жив між 1500 — 1200 рр. до н. е., більшість вчених відносять період життя Зороастра до VIII — VI ст. до н. е. Заратустра (можливо — «багатий верблюдами») — єдиний засновник релігії, який був одночасно і священнослужителем і пророком. У віці 30 років одержав Одкровення.

Зороастр пориває з існуючими віруваннями і проголошує *Ахура-Мазду* («Мудрий Господь») таким, що існує вічно. Він є творцем *Добра*, а його проявами є *Світло*, *Правда*, *Доброчесність*. Важливим у вченні була ідея про «сімох богів» (Ахура-Мазда створив за допомогою *Святого Духа* (Спента-Майнью) шість нижчих божеств, які є проявами самого Ахура-Мазди. В зороастризмі вони називаються *Амеша-Спента* («Безсмертні Святі»): кожне божество сприяло утвердженню життя.

Існують нижчі божества — *язаші*. Згодом набуває поширення вшанування *Мітри*, який відомий ще з індоарійських часів, а також богині любові, родючості й війни *Анахіти*, або *Ардвісури*. Відносно Ахура-Мазди, а також Мітри вживається індоарійське слово «бага» або «бхага» (той хто наділяє; пан, з якого походить слов'янське — Бог).

У священному письмі, яке має назву «*Авеста*», йдеться про створення Богом світу: спочатку все було духовне, позбавлене зла. Надання ж світу матеріальної форми зумовило боротьбу добра і зла. Сили зла,

які уособлює Ангра-Майнью є всім негативним: *Неправда, Темрява*. Він протистоїть Ахура-Мазді в своїй могутності.

У вченні зороастризму були сформовані ідеї *праведного життя та потойбічної відплати, воскресіння мертвих*. Після смерті людини її життя оцінює Мітра, який і виносить свій вирок, спрямовуючи душу людини до раю, чи до пекла.

Згідно з традицією, світова історія поділяється на три ери: Творення, Змішування, Розділення. Нині триває ера *Змішування*, тобто протидія Добра і Зла у всіх сферах життя. Наступна ера — *Розділення* — установить мир і порядок на небі і на землі. Але для цього потрібні спільні зусилля Ахура-Мазди та людей, які мають іти з ним одним шляхом. Останній суд остаточно вирішить долю всіх людей, які знову воскреснуть. При цьому кожен має перейти через ріку розпеченого заліза. Для праведних це буде легкий шлях до безсмертя, а для грішників — неймовірні муки, по яких вони зникнуть назавжди.

Зороастрійці поклонялися сонячному світлу і вогню; їх ще називали вогнепоклонниками. За допомогою вогню та води вони здійснювали ритуали очищення, що було моральним обов'язком кожної людини; це знесиловало зло. Перед розкладеним багаттям віруючі молилися. Палаючий вогонь вважався втіленням самого Ахура-Мазди. Звичай молитися перед вогнем зберігся донині. Молитва має здійснюватись п'ять разів на день перед сонцем або зорями, полум'ям свічки чи світильника. Церемонія вогню проводиться жерцями і над покійником, тіло якого містять у спеціальній споруді — вежі мовчання, де воно стає здобиччю грифів. Упродовж трьох днів родичі померлого мають підтримувати вогонь в оселі.

Після завоювання Ірану арабами-мусульманами багато послідовників зороастризму переселилося до Західної Індії. Нині у світі, за різними даними, налічується від 200 тис. до 2,5 млн. зороастрійців, які проживають у Канаді, США, Австралії та інших країнах.

4. Синтоїзм — національна релігія Японії

«На вершині — всі боги неба та землі... Потім — вищі духи, яких ушановують у святилищах... Птахи, тварини, дерева, рослини, моря та гори — усе незвичайне або навіює жах».

«Кодзікі»

Синтоїзм (яп. синто — шлях богів) — *національна релігія японців, що сформувалася в V — VI ст. на основі родоплемінних анімістичних культів та шаманізму, витоки яких сягають глибокої давнини.*

Вважається, що світ населений величезною кількістю божеств (*камі*) та духів, які є покровителями різних явищ та предметів. Існують глибинні традиції вшанування людьми природи та культу пращурів, що відображується у міфології.

Основні міфи синтоїзму записано у VIII ст. в збірках «*Кодзікі*» та «*Ніхонгі*». В них розповідається про поетапне виникнення світу: спочатку — *космосу* з первісного хаосу та, на другому етапі його формування, — *камі*.

За міфологією, подружня пара *камі Ідзанаті* та *Ідзанамі* породили земний світ та японські острови. Ідзанамі загинула при народженні бога вогню. З правого ока Ідзанаті народився бог Місяця — *Цукийоми*, а з лівого — богиня Сонця — *Аматерасу*, яка посіла центральне місце в японському пантеоні. Нащадками Аматерасу вважаються імператори Японії (*мікадо*), через яких здійснюється зв'язок між богами та людьми.

Спочатку синтоїсти поклонялися *камі* на природі — серед лісів, біля підніжжя скель, на морському узбережжі. Пізніше для відправлення молитов стали будувати невеликі храми — *дзиндзя*, перед входом до яких здійснювалися обов'язкові ритуальні омовіння. *Моральна та тілесна чистота* — основний закон синтоїзму. Перед вівтарем потрібно зняти верхній одяг та вдарити в дзвін, відганяючи в такий спосіб злих духів. Далі здійснюються потрібні жертвні підношення (в тому числі й грішми). У свята, які є важливою частиною культу, храми прикрашають ліхтариками. Свято супроводжується виконанням священних танців та музикою.

Починаючи з кінця VI ст. на синтоїзм виявляє сильний вплив ідеологія релігій сусіднього Китаю — конфуціанства з його шанобливим ставленням до імператора, даосизму (космічний закон) і особливо буддизму. Спочатку буддизм сприйняла придворна верхівка, бо побачила в ньому велику дієву ідеологічну силу для утримання в покорі експлуатованих. Життя — страждання, а, значить, потрібно думати про відплату — карму. Буддизм проголошується державною релігією. Було обґрунтовано єдність пантеону синто та буддизму. Вважалося, що божества синто — це ті ж будди та бодхісаттви в чергових своїх переродженнях. Поступово відбулося злиття двох релігій — буддизму та синто — *ребусинто*.

З кінця XVIII ст. в Японії посилюється культ імператора. В країні імператорська династія була єдиною; принцип відданості імператору вважався найвищою чеснотою — виникає синто-конфуціанський синкретизм. Були опрацьовані ідеї божественної династії японських імператорів. Вони підкреслювали роль *тенно* (імператора), як джерела національної самобутності. Культ імператора — *тенноїзм* став основним виявом державного синто. Теоретичне обґрунтування *тенноїзму* вира-

жало національну сутність — *кокутай*. Основні ідеї: *божественне походження японців та їхньої держави, безперервність імператорської династії, національна самобутність, моральні чесноти японця, вірнопідданість та шанобливість*. Синтоїзм, став державною ідеологією, основою моралі та кодексом честі. Це сприяло формуванню патріотизму та відданості імператору японських військових — самураїв.

З ХІХ ст. Японія, засвоївши найновіші досягнення індустріального Заходу, почала швидко розвиватись, що дало їй можливість здобути перемогу в російсько-японській війні 1904 — 1905 рр. Це зумовило потужну хвилю націоналізму. Все це сприяло зміцненню націоналістичних тенденцій і призвело до освячення мілітаризму, пропаганди «божественної місії» *«хакоїті»* — утримання світу під одним дахом, тобто під владою Японії та японського імператора, нащадка богині Аматерасу.

Поразка Японії у Другій світовій війні примусила змінити ставлення до синтоїзму як державної ідеології, що формувала ідеї мілітаризму та націоналізму, а Хірохіто відмовився від божественності японських імператорів, хоча імператорська династія і нині користується великою повагою. Релігійно-культурні традиції минулого відіграють важливу роль у модернізованій Японії. *Виняткова працелюбність в поєднанні з загостреним почуттям честі та відданості своєму патрону знаходить свій вияв у сучасній Японії як чинник лояльності службовців тій чи іншій фірмі: може бути лише один вибір на усе життя! Цей же принцип є характерним і для громадських та політичних організацій, системи адміністрації тощо. Все це сприяло формуванню автентичної культури японського народу, яка є унікальною у сучасному світі.*

5. Іудаїзм

*«...І написав Мойсей всі Господні слова...
І взяв він книгу заповіту, та й відчитав
вголос народові. А вони сказали: "Усе, що
говорив Господь, зробимо й послухаємо!"»*

Вихід 24: 4,7

Іудаїзм — найдавніша монотеїстична національно-державна релігія, яка послужила основою для виникнення та формування двох світових релігій — християнства та ісламу. Це перша релігія Одкровення. Бог, відкрившись через пророків, передав людям свої настанови, які зафіксовано у Святому Письмі. Формування його розпочинається у ІІ тисячолітті до н.е. Ця релігія тісно пов'язана з історією єврейського народу, яка налічує близько 4-х тисяч років. Умовно виокремлюють наступні періоди:

Біблійний іудаїзм (XX ст. — IV ст. до н.е.);
Еллінський іудаїзм (IV ст. до н.е. — II ст. н.е.);
Період діаспори (II ст. — до 1948 р.).

1. Біблійний іудаїзм

Давні євреї проживали в Палестині (землі, дарованій Богом), територія якої охоплювала ще й територію нинішніх Йорданії та Ізраїлю. За традицією, першим євреєм, з яким Бог уклав Заповіт, був *Авраам* із Ура Халдейського — найдавнішого міста, розташованого в Месопотамії. Бог, явившись Аврааму, сказав: «Вийди зо своєї землі... до Краю, який Я тобі покажу. І народом великим тебе Я вчиню, і поблагословлю Я тебе... І благословляться в тобі всі племена земні». (Буття 12:1 — 3).

Сутність Заповіту полягала в тому, що євреї брали на себе місію виконати всі приписані Богом заповіді, а Він обіцяв примножити і захистити рід Авраама і дати йому у володіння *Ханаан - Землю Обітовану*. Бути обраним народом — це велика честь і в той же час велика відповідальність. Євреї мали стати «царством священним», яке служить єдиному Богу — *Ягве*.

Нашадки Авраама (XIX ст. до н.е.) потрапили в рабство до Єгипту на 400 років. З єгипетського «Дому рабства» їх вивів Мойсей, найвеличніший із пророків. Він почув голос Божий з вимогою вивести народ з рабства та повести до країни Ханаан. Під час 40-річних мандрів Синайською пустелею, що тривали після виходу з Єгипту, мали вимерти всі колишні раби. Адже увійти в Землю Обітовану (Палестину) могли лише вільні люди. На горі Синай Бог передав єврейському народові скрижалі з 10 заповідями (*Декалог*). Таким чином було поновлено союз між Богом і обраним Ним народом.

У Ханаані єврейський народ процвітав. Цар *Давид*, об'єднавши племена, у 1020 р. до н.е. переміг своїх давніх ворогів — філістимлян і заснував сильне автохтонне царство Ізраїль. Він став основоположником династії царів, що символізувало виконання обітниць, яку патріархам єврейського народу дав сам Бог. Єрусалим став релігійним та адміністративним центром, в якому Давид запровадив культ Бога Ягве. Тут було встановлено Ковчег Заповіту. За часів царювання Давида та його сина *Соломона* (кін. XI — пер. пол. X ст. до н.е.) єврейське царство було одним із наймогутніших.

Соломон (965 — 926 рр. до н.е.) побудував перший храм в Єрусалимі, який став центром іудейської самосвідомості. Він також запровадив закони, утвердив найдавніші традиції, ритуали, новий календар. Соломон уміло використовував всі економічні можливості, що дозволяли йому

контролювати торговельні шляхи сіро-палестинського регіону, значно посиливши при цьому воєнну міць країни.

Загальновідомою є мудрість Соломона. «І дав Бог Соломону мудрість і дуже великий розум... І була мудрість Соломона вище мудрості всіх синів Сходу і всієї мудрості Єгиптян. Він був мудріший всіх людей...» (Третя книга Царств, 4:29 — 31). Але священна історія відзначає Соломона, перш за все, як будівника Єрусалимського храму та творця культу Ягве. Саме йому приписується авторство книги Старого Заповіту «Пісні пісень».

Після смерті Соломона стався розкол єдиної монархії на два окремих царства, які, існуючи упродовж двох століть, конфліктували між собою: Ізраїль — на півночі та Іудею — на півдні. Столицею Іудейського царства став Єрусалим, а Ізраїльського — Шхем. Ізраїльське царство стає наймогутнішим в сіро-палестинському просторі. До нашого часу іудаїзм дійшов у тому вигляді, в якому він зберігся в південному, Іудейському царстві. Саме там відбулася консолідація іудаїзму як релігії, що ґрунтувалася на Біблії.

На початку VI ст. до н.е. вавилонський цар *Навуходоносор II* завоював Іудейське царство, а його жителів переселив до Вавилону. Храм було зруйновано в 587 р. Перебуваючи у вигнанні, євреї, що належали до різних колін — племен, об'єднались навколо племені Іуди та стали називатися іудеями. Віра в єдиного Бога зміцнілась. Наприкінці VI ст. до н.е. перси під проводом царя *Кіра* захопили Вавилон, а іудеям, за царським едиктом 538 р. до н.е., було дозволено повернутися до Єрусалиму та відбудувати зруйнований храм Ягве. Роботи по відбудові Храму було завершено навесні 515 р. до н.е. уже за перського царя Дарія. Цей момент сучасна наука вважає *початком національного відродження, а історія, яка тривала до 70 р. н.е., названа «періодом Другого Храму».*

2. Еллінський іудаїзм

У II ст. до н.е. сформувалося нове іудейське царство, яке потрапило під владу Селевкідів. За правителя Антиоха IV примусово було відмінено іудейський культ та під страхом смерті заборонялося виконувати релігійні закони та обряди. Це призвело до повстання під проводом роду Хасмонейів, представник якого, *Іуда Маккавей*, 165 р. до н.е. знову зміг зайняти Єрусалим. Хасмонейі стали новою правлячою династією Іудеї.

Римський монарх Ірод Великий в кінці I ст. до н.е. реконструював храм, що на той час занепав. Але у подальшому утиски римської влади в Іудеї стали посилюватись і 66 р. н.е. спалахнуло потужне антиримське повстання, назване Йосипом Флавієм «Іудейською війною». 6

серпня 70 р. н.е. в ході завоювання Єрусалиму римськими легіонами Тита, Храм було спалено. Спротив іудеїв римській владі під проводом Бар-Кохби 135 р. н.е. спричинив *остаточне вигнання* їх з Єрусалиму, а відтак — *розселення по різних землях Римської імперії*; звідси і термін «*діаспора*» — розселення, розсіяння євреїв за межами Палестини. Імператор Адріан (I — II ст.) відбудував Єрусалим, перейменувавши його в Елія Капітоліна. Але це вже було язичницьке місто. Євреям було заборонено жити в цьому місті і лише раз на рік дозволялось приїхати для плачу біля стіни храму, який лежав у руїнах. *Епоха елліністичного іудаїзму або ж «Другого Храму» була завершена.*

3. Період діаспори

На початку нової ери євреї почали заселяти Вавилон, Олександрію, Рим, середземноморські держави. Згодом, через гоніння, вони були змушені переселитися до Англії, Німеччини, Східної Європи. Центром релігійного та громадського життя стає синагога, а її служитель — *рабин* — головним тлумачем традицій. Після нацистських погромів 1930 — 1940-х років багато євреїв емігрувало до США. Проте бажання повернутися до Сіону (гори, на якій стояв Храм) зберігалось серед євреїв та освячувалося іудаїзмом. 14 травня 1948 року сталася найважливіша для євреїв усього світу подія — було проголошено утворення в Палестині держави Ізраїль, де проживає 3 млн. євреїв.

Нині у всьому світі налічується близько 14 млн. іудеїв. Найбільша громада проживає в США — 6 млн. Здебільшого — це вихідці зі східної Європи - ашкеназі. У Європі налічується 4 млн. євреїв, з яких половина проживає на теренах колишнього Радянського Союзу.

4. Формування Святого письма

Прибічники іудаїзму, на відміну від християн, визнають лише ту частину Біблії, яка відома під назвою *Старий Заповіт*, іудейські богослови називають його — *Танах*. Це слово складене з початкових літер назв трьох розділів, що входять до складу Біблії: Тора (П'ятикнижжя), Невіім (Пророки) та Кетувім (Писання). Біблійні тексти створювались упродовж сотень років (перші записи було зроблено у VIII ст. до н.е.) і з часом набули форми окремих 22 — 24 книг. Існують старозаповітні *апокрифи* (гр. — таємний, секретний), більша частина яких не збереглась, або збереглась в перекладі (переважно грецькою мовою). Представники різних християнських конфесій не одноставні у визначенні певних творів, як апокрифічних. Серед них найбільшою популярністю користувались «Третя книга Ездри», «Заповіт 12-и патріархів», яка утримує прями

вказівки на олюднення Бога в І.Христі, та інші книги. У Священних текстах викладено традицію іудейського віровчення.

Тору (з івриту — учення, концепція, закон) за легендою, Мойсею дав Бог, віра в якого є головним принципом іудаїзму. Вважається, що частина Тори була пророком записана (не написана!). Вона отримала назву *Письмової Тори*. Друга частина була передана ним своїм учням, а ті — своїм. Це передання називається *Усною Торою*.

Письмовою Торою називають п'ять книг, які і були записані Мойсеєм (П'ятикнижжя Мойсеєве): *Буття, Вихід, Левит, Числа, Повторення Закону*. Тут ідеться про створення світу, людини (людей — Адама та Єви та вигнання їх з Едему), *всесвітній потоп, єгипетське рабство та вихід з нього під проводом пророка Мойсея*. На горі Синай Бог висловив свої вимоги єврейському народу стосовно договору. В їх число входить *Десять заповідей (Декалог)*:

1. Я, Господь, Бог твій, не будеш мати інших богів, крім мене.
2. Не роби собі ідола або чогось подібного до того, що на небі вгорі, або на землі долі, або у водах під землею, і не вклоняйся їм, і не служи їм.
3. Не взивай даремно імені Господа Бога твого.
4. Пам'ятай день святий святкувати: шість днів працею і роби в них усі діла свої, а день сьомий — свято Господу Богу твоєму.
5. Шануй отця свого і матір свою, — добре тобі буде і довго жити-меш на землі.
6. Не вбивай.
7. Не чини перелюбу.
8. Не кради.
9. Не свідчи не правдиво на свого ближнього.
10. Не жадай жони приятеля свого, не жадай дому ближнього свого, ані поля його, ані слуги його, ані вола його, ані осла його, ані всякої скотини його, ні чогось іншого, що є в ближнього твого.

Загальна кількість заповідей — *міцвот*, що міститься у Торі 613. В ній також уримується виклад *релігійного законодавства про свята, обряди, приписи стосовно харчування (закони кашрута)*. Згодом до Письмової Тори ввійшли *Книги Пророків та Книги Писань*.

Перші книги Пророків — Книги Ісуса Навіна, Суддів, Самуїла та Царств — є в основному літописами та історико-епічними творами, починаючи з часів поселення в Ханаані перших єврейських племен (XI ст. до н.е.) і до Вавилонського полону.

Останні книги Пророків — книги Ісайї, Єремії, Єзекиїля та інших — це збірки промов та проповідей відомих історичних особисто-

стей в період IX — VI ст. до н.е. Ці пророки вважаються особливо значущими.

Книги Пророків містять повчання Пророків — людей, наділених благодаттю передавати людям божественне слово. Тут описуються події, що відбувалися після смерті Мойсея до повернення євреїв з Вавилонського полону (536 р. до н.е.). Пророки вказують на гріхи народу, з переконливістю говорять про майбутню долю єврейського народу, передрікають майбутній прихід Спасителя — Помазаника Божого — Месію.

Книги Писання являють собою зібрання поетичних творів, пісень, афоризмів, історичних і пророцьких текстів. Вони повідомляють про історію Ізраїльського царства, про будівництво царем Соломоном Храму, що став центром іудаїзму в його столиці Єрусалимі, про Вавилонський полон та зруйнування Храму.

Біблійний період становлення та розвитку релігійної системи іудаїзму закінчився до V ст. до н.е. Тоді ж було остаточно завершено склад Танаха — іудейського канону. Основна мета канонізації тексту та складу Біблії полягала в тому, щоб створити для народу релігійну, моральну та правову основу для його самобутнього існування. Творці Біблії підняли *релігійно-моральний критерій* на п'єдестал найвищого ідеалу. Провідниками цих ідей та борцями за їх виконання в біблійні часи були *пророки*. Пророцтво розвинулось та трансформувалось в політичну, соціальну та морально-етичну місію.

Важливу роль в біблійних творах відіграє поняття *заповіту* (берит) як *догору між Богом та його народом*. Таких заповітів кілька. Вони мають обґрунтування у вигляді божественно визначених подій. В іудаїзмі характерною *особливістю заповіту є згода народу та його активна роль у виконанні договору з Богом*. Учення про заповіт було запозичено і християнами. Саме вони назвали священні книги іудаїзму Старим Заповітом, який змінився Новим, про що і йдеться у Євангеліях. Приймаються священні тексти Старого Заповіту і мусульманами.

За ініціативи Птолемея II Філадельфа (285 — 246 рр. до н. е.) Біблія була перекладена грецькою мовою. За легендою 72 мудреці, що були запрошені Птолемеєм, упродовж 70 днів працювали над перекладом, кожен окремо. По закінченню роботи зроблені переклади порівняли. Виявилось, що вони цілком збігаються. В такий чудесний спосіб було підтверджено *божественність* перекладеного твору. Переклад отримав назву *Септуагінта*, тобто переклад Семидесяти. Він став здобутком тогочасного цивілізованого світу.

Крім письмової існує й *усна Тора* або *Талмуд*. Це кодекс релігійних, етичних та правових норм іудаїзму. У Талмуді викладено та обґрунто-

вано основні положення іудаїзму: віра в єдиного Бога, який створив світ і людину за образом і подобою своєю, в ангелів і демонів, у первісний гріх, у праведність, потойбічний світ, посмертну відплату, прихід Месії, майбутнє воскресіння мертвих. Талмуд — це свого роду юридичний коментар, присвячений детальному роз'ясненню, яким чином у різних ситуаціях виконувати 613 заповідей, що регулюють всі сторони єврейського життя. До його створення спричинилися наступні події.

Зруйнування Храму зумовило необхідність формування нового способу об'єднання прибічників іудаїзму. Стали виникати *синагоги* — будинки громадської молитви та вивчення Тори. В них не лише читали, а й коментували священні тексти. З'явилися учителі — *рабини*, які користувалися великою повагою. Вони стали відігравати провідну роль в житті єврейського народу упродовж багатьох століть. Окремі групи простих людей звертались до Бога безпосередньо — без священнослужителів та без жертвопринесення. Спільні молитви додали в іудаїзм дух демократизму. Нащадки Авраама залишились єдиним народом, навіть перебуваючи в різних країнах та різних соціально-історичних умовах.

В Ізраїлі жертвопринесення мають давню історію. Богу приносили в жертву від нового урожаю, нового приплоду худоби. З часом ці ритуали набували більш глибокого значення та ставали символічними. Поняття храму та жертвопринесення наповнилось особливим змістом. Пророки передбачали, що істинний культ буде полягати в дотриманні загальних правил та піклуванні про справедливість.

Зі зруйнуванням Першого Храму, Пророки, які виконали вирішальну роль в захисті монотейстичної релігії, відійшли на другий план. Все більшу роль стали відігравати священнослужителі. На основі Божественного Закону почала формуватись література повчального характеру з метою осягнення його істинного сенсу. Саме вона і взяла на себе освітні функції, що раніше належали інституту пророцтва.

До певного часу учення рабинів спиралось на єдиний писаний текст — Біблію. Але навколо них з'явилася уже значна усна традиція. З цією метою було організовано створення *Вавилонського Талмуда* (паралельно і *Єрусалимського*) — кодексу релігійних, етичних та правових норм середньовічного іудаїзму, який і було названо Усною Торою (Ученням). В епоху Другого храму життям народу управляли тлумачі закону — *софери*. Їх наступниками стали виразники релігійної ідеології народних мас — фарисеї, а їх опонентами представники храмової аристократії саддукеї. В I ст. н.е. посилюються месіанські рухи, представники яких — ессеї — закликали до приходу Месії відійти від грішного світу.

Аналізуючи та систематизуючи Тору, законовчителі напруцьовували загальнообов'язкові правила громадського життя, які дали можливість єврейському народу, що перебував у розсіянні, зберегти свою духовність та самотність. У II ст. з'явилися письмові збірки мідрашів, написані на івриті і відомі під назвою *Мішна* (з івritу — повторення). Робота по її формуванню здійснювалась багатьма вченими — танаями (з арамейської ті, що вивчають). Головним укладачем цієї праці був *Іегуда га-Насі* (135 — 217рр.), що проживав у Галілеї.

Але виникали нові проблеми релігійного та юридичного характеру, які потрібно було вирішувати, в ході чого відбувалось обговорення та коментування Мішни. Коментатори називались *амораями* (з івritу — тлумачі). Таким чином з'являється *Гемара* (з арамейської — учити, з'ясовувати). Крім Мішни та Гемари було багато іншого матеріалу. Все це і назвали Талмудом (з івritу — закінчене учення), який було завершено в V ст.

Законовчителі, аналізуючи Тору та Талмуд, шукали відповіді на питання, як жити у відповідності з ними в умовах перебування євреїв серед інших культур, традицій. Це зумовило появу *Галахи* (з івritу — ходити, йти) — спосіб навчити жити за нових обставин. Тобто процес творення іудейського релігійно-соціального вчення фактично не припиняється.

Таким, чином Талмуд — це осмислення не лише релігійних проблем. Це унікальна енциклопедія знань з історії, філософії, економіки, медицини тощо. Загальний обсяг його близько 20-ти томів. Більш стислий виклад Талмуда здійснив *Рамбам* (рабі Моше бен Маймон) (1135 — 1204рр.), відомий як Маймонід. Другий звід законів Талмуда, що має важливе практичне значення є *Шулхан арух* (Накритий стіл), який уклав *Йосип Каро* (XVI ст.).

5. Сучасний іудаїзм

Доля розкидала євреїв по всьому світу. Єврейські громади існували в багатьох країнах, дуже різних за культурою. Найбільш загальна класифікація єврейських громад визначається територією, на якій вони виникали: *ашкеназі* (переважно Німеччина та інші європейські країни), *сефарди* (Іспанія), східні євреї (африканські та азійські громади).

З X ст. центром іудейської ученості стала мусульманська Іспанія. Найвідомішим представником її був уже згадуваний М. Маймонід. Він доводив, що іудаїзм, як релігія, не суперечить поняттям розуму. Після вигнання євреїв з Іспанії християнською владою в XV — XVI ст., вони поселяються у Центральній та Східній Європі.

Поширюються містичні вчення, зокрема *Каббала* (традиція). Основна ідея: текст Тори таїть в собі більш глибинний зміст — езотеричний, окультний, який необхідно вивчити. Духовний рух пізнього Середньовіччя (*каббала*) отримав письмове вираження в Німеччині та Провансі (при цьому до первісних іудейських вчень було додано різні гностичні та неоплатонічні елементи), а також в Іспанії, де в XIII ст. Моше де Леонном була оприлюднена головна книга, написана арамейською мовою під назвою «*Зогар*» — Книга Сяяння. Її автор *Шимон бен Йохай* жив у II ст. в Ізраїлі, в часи імператора Адріана. Автор здійснює спроби зрозуміти таємничий сенс Тори.

Теоретики Каббали обґрунтовують принцип трансцендентності та іманентності Бога. Знайти звільнення в цьому світі можна через аскетизм та містику. Добрі вчинки благочестивих іудеїв можуть прискорити прихід месіанської ери, очікування якої є головною каббалістичною ідеєю, згідно з якою місія єврейської діаспори полягає в тому, щоб розповсюдити вчення Закону. Ця місія є процесом космічним, надісторичним, вона символізує все те, що відбувається в світобудові в результаті Божественних еманаций. Наслідком її має бути установа Божественного світопорядку, що постраждав від духовної катастрофи, історичним відображенням якого є трагічна доля Ізраїлю.

У Східній Європі євреї з'явилися ще в епоху еллінізму. Але основна маса переселяється переважно до Німеччини, а в часи Середньовіччя значною мірою — до Польщі, до якої, починаючи з XVI ст., входили і українські землі.

У XVIII ст. в Україні в умовах глибокої соціальної та національної кризи єврейства, значною мірою спричиненою національно-визвольною війною під проводом Б.Хмельницького та рухом гайдамачини, посилюються месіанські очікування. З'являються лжемесії Саббатай Цві та Яков Франк. Виникає і новий релігійний феномен — *хасидизм* (євр. хасид — той, хто прославляє Бога). Засновником був *Ізраїль бен Елієзер* (1700 — 1760рр.), прозваний Баал Шем Тов (скорочено — Бешт), що означає «власник доброго імені». Виходець з бідної сім'ї, він, як знахар, багато подорожував Поділлям, Волинням, Галичиною. Прості люди, спілкуючись з ним, знаходили підтримку. Згодом він поселився в подільському містечку Меджибіж, куди сходилися тисячі його прихильників. Продовжувачами його справи та вчення стали *Дов Бер* з містечка Межиріч, *Леві Іцхак* з Бердичева, *Шнеу Залман* з містечка Ляди та його син *Шмуель Шнеерсон* з Любавич (Білорусь) та ін. Дуже швидко новий рух охопив більшу частину єврейського населення України, Білорусі, Бесарабії, Румунії та Угорщини.

Хасидизм не має чітко сформульованої догматики. Сутність цього релігійно-філософського вчення полягає в принципі своєрідного пантеїзму, який стверджує, що весь світ є виявом Божества. Вважається, що божественну сутність речей можна осягнути внутрішнім відчуттям. Стверджувалась думка, що злиття людини з Божеством є можливим завдяки піднесеній молитві. Будь-який вчинок вважався божественним, коли людина відчувала присутність Бога.

Особливого значення в хасидизмі набуло поняття духовного вождя — *цадика* (євр. праведник). Вважалось, що він є посередником між Богом і людьми. Своєрідною є етика хасидизму. Стверджується, що любов до Бога та до людей є тотожною. Люди всі рівноцінні, а грішник — це брат, що заблудився. Основними чеснотами хасиди визнають скромність, радість та полум'яний стан душі. Будь-яку справу потрібно робити з радістю. Культивуються веселі пісні, музика, танці. Склався навіть певний виконавчий стиль хасидських музикантів. Душевне горіння як постійне прагнення досягнути почуття особистого захвату при виконанні будь-якої справи — це справа Божа. Хасиди створили своєрідний фольклор, в основі якого є притча.

Після Другої світової війни центрами хасидизму стали Ізраїль та США. Виникає і інша школа, інтелектуального спрямування. Її засновник *Шнеур Залман* (Шнеєрсон) вважав, що божественний шлях пов'язаний з інтелектом. В своїй книзі «Танія» Залман описує різні властивості розуму, що пізнає вищий Дух, поняттями «хохма» (мудрість), «бина» (розум) і «даат» (знання). Перші літери цієї тріади дали назву руху *ХАБАД*.

Нині в іудаїзмі виокремлюються ортодоксальний та реформаційний напрями. *Ортодоксальний іудаїзм* оформився в першій половині XIX ст., коли в Європі під впливом прогресивних ідей XVIII ст. та Великої Французької революції розпочались процеси секуляризації життя євреїв Європи. Ідеологи ортодоксального іудаїзму, зокрема М.Софер, Самсон-Рафаель Гірш виступили проти всіх модернізаторських релігійно-політичних рухів в середовищі єврейства. Вважали, що громадянські права є не метою, а засобом виконання іудеями своєї духовної місії. В Німеччині в 1873 р. навіть було засновано рабинську семінарію, яка здійснювала підготовку ортодоксальних рабинів. В Палестині до створення Держави Ізраїль головним ідеологом був перший головний рабин іудейської громади країни Авраам Кук, який стверджував, що ідеали національного руху за своєю суттю є релігійними. З метою збереження релігійних традицій ортодоксальні євреї мають суворо дотримуватися заповідей — *міцвот*. Обов'язковим є щоденне

вивчення Тори, узгодження особистого життя з її вимогами — дотримання *шаббату* (суботи), правил харчування тощо. Приділяється особливе значення освіті, в неабиякій пошані рабин як учитель та тлумач Тори.

Реформаційний іудаїзм виникає в Німеччині на поч. XIX ст. під впливом *Гаскалі* — руху Просвітництва XVIII ст. Значний вплив на його формування виявив єврейський філософ Мойсей Мендельсон (Німеччина). Він прагнув змінити життя євреїв, які століттями перебували в тісних міських єврейських кварталах — гетто. Але головним ідеологом доктрини оновленого іудаїзму був його учень Д.Фрідлендер. Сутність учення полягала в тому, що велика кількість обрядів та ритуалів, що пропонує Талмуд, носить застарілий характер і не виявляє істинного духу релігії — то ж необхідно реформувати іудейський культ. Відбувається відмова від догматизму, зокрема від очікування Месії-спасителя. У подальшому ідеї реформізму розвивались і у 1842 р. на з'їзді у Франкфурті-на-Майні його учасниками було задекларовано основні ідеї доктрини реформізму: «Ми визнаємо за релігією Мойсея можливість безмежного розвитку; Талмуд не має для нас ніякого авторитету ні з догматичної, ні з практичної точки зору; Месії, який вернув би євреям Палестину, ми не чекаємо; ми не визнаємо ніякої іншої вітчизни, крім тієї, до якої ми належимо за народженням та за громадянством». Реформізм знайшов своїх послідовників і в інших країнах Європи і, особливо, США. Головним принципом було визнано біблійне положення про любов до ближнього як до самого себе. Допускаються змішані шлюби, є не обов'язковим церковне розлучення, приналежність до єврейства визначається не лише по матері, але і по батьку. Але в інших країнах позиції реформізму є слабкішими.

Іудейські свята

Єврейський календар веде літочислення від створення світу за Біблією (2016 р. відповідає 5776 р.) Євреї користуються місячно-сонячним календарем, який має 354 дні. На відміну від календарного року, літургійний рік розпочинається навесні, в місяць нісан. Оскільки місяць з'являється в присмерки, день відраховується від одного заходу сонця до наступного.

Шаббат — субота (спокій). Це свято має мотивацію в Біблії (4-а заповідь Декалогу). Цей день присвячується Богові з заборонаю будь-якої праці. Шаббат із вечора п'ятниці до півночі суботи нагадує, що Бог відпочивав на сьомий день після створення світу і що людина має чинити так само. Євреї утримуються від роботи цього дня, не запалюють світла,

не розпалюють вогнищ, не готують їжі, не користуються транспортом.

Песах (Пасха) — найзначніше свято. Воно символізує звільнення від єгипетського рабства, відродження природи і відродження єврейської нації; припадає на березень — квітень і триває 7 днів. Під час свята вживають священні коржики — *мацу*, а також страви з смаженого м'яса, риби, яєць, овочів.

Шебоут (Седмиця), святкується на 50-ий день після 2-го дня Песаха; того дня, за легендою, Мойсееві було надано Тору.

Рош-Ашана (Новий Рік) — відзначається у вересні — жовтні, відкриваючи річний цикл єврейських свят. Це свято відзначають за 9 днів до дня Спокути (Судного дня).

Йом-Кітур — свято Судного дня відзначається через 10 діб після початку єврейського нового року; воно символізує очищення від гріхів, скоєних упродовж року. У цей день належить просити вибачення та вибачати образи. Віруючі мають бути особливо покірними та смиренними, адже цього дня Бог визначає долю кожної людини на наступний рік.

Суккот (кущі) святкувалося восени, упродовж 15 днів, як подяка Богу за зібраний урожай. Сучасний іудаїзм пов'язує це свято зі спогадами про вихід євреїв з Єгипту, коли Бог, вивівши їх з пустелі, поселив у кущах. Свято триває 8 днів. Рабини у ці дні закликають євреїв повернутися на землю прабатьків, до Ізраїлю — духовного центру іудаїзму.

Ханукка — (Оновлення) святкується в листопаді — грудні і триває 8 днів. Пов'язане з перемогою Маккавеїв та відродженням служби в Єрусалимському Храмі. Запалюють у певному порядку свічки, які горять 9 днів.

Традиція стверджує, що, коли борці за незалежність Іудеї (164 р. до н.е.), звільнили Єрусалимський Храм, знадобилось запалити менаду (семисвічник), для якого в чудесний спосіб знайшлася олія. В цей день потрібно вживати переважно страви, що готуються на олії. Ханукка — це веселе свято.

Пурим — (від слова пур — жереб) відзначається в лютому — березні. Історія викладена в Мегіллат Естер (Книга Есфір). Це свято відзначається як згадка про визволення євреїв від персів, які загрожували знищити народ. В цей час належить читати Мегіллат Естер увечері та вдень. Це свято радості та милосердя: традиційно друзям посилають солодощі, фрукти та вино, на вулицях міст вирують веселі карнавали, розігрують в особах історію Пуриму.

Для іудеїв існує велика кількість побутових *заборон* та *настанов*. Так, їжа має бути *кошерною*, тобто відповідати приписам Тори. Зокрема заборонено вживати рибу без луски і плавців, не можна змішувати м'ясо і молочні

продукти, і навіть готувати в одній посудині, дозволяється лише м'ясо тварин з роздвоєними копитами, крім свиней і коней.

Запитання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність морально-етичної системи Конфуція?
2. Якою, за Конфуцієм, має бути шляхетна людина?
3. Як ви розумієте сутність принципу «увей» (недіяння) в даосизмі?
4. Проаналізуйте зміну світогляду в релігійних системах Стародавньої Індії.
5. Як виявляється дуалізм добра і зла в основних положеннях зороастризму?
6. Який вплив виявляє синто на менталітет японців?
7. Охарактеризуйте іудаїзм як релігію Одкровення.

Теми рефератів

1. Конфуціанство та легізм: спільне та відмінне.
2. Роль конфуціанства в культурі Китаю.
3. Релігійні системи Стародавньої Індії: трансформації головних ідей.
4. Зороастризм і сучасність.
5. Релігія синто у духовній культурі японців.
6. Роль іудаїзму в історії та культурі єврейського народу.

Література

1. Байс М. Зороастрийці. Вєрованія и обычаи. — М., 1987.
2. Бхагават — Гіта як вона є. — К., 1990.
3. Васильєв Л. Истории религии Востока. — М., 1983.
4. Гусева Н. Индуизм. — М., 1987.
5. Лубський В., Лубська М. Історія релігій. Підручник. — 2-е видання. К. ЦУЛ, 2009.
6. Неру Дж. Открытие Индии. — М., 1990.
7. Религии мира. — М., 2011.
8. Роль традицій в історії и культурє Китає. — М., 1972.
9. Семенєнко И. Афоризмы Конфуция. — М., 1987.
10. Томпсон М. Восточная философия. — М., 2000.

ТЕМА 4

БУДДИЗМ

«На цьому світі ненависть ніколи не вгамується ненавистю. Вона вгамується браком ненависті. Такий вічний закон».

Дхаммапада

В історії людства сформувалося три світові релігії — буддизм, християнство та іслам. **Світові релігії** (I тис. до н.е — I тис.) — це релігії, які в ході історичного розвитку подолали етнонаціональні межі. Спільні риси: космополітичний характер, ідея рівності всіх перед Богом, цілісність системи віровчення з провідним догматом про посмертну відплату.

1. Соціально-історичні передумови виникнення буддизму та його ідейні засади

Буддизм — це одна з найдавніших світових релігій (існує близько 2500 років), яка не має ідеї Бога-творця і ґрунтується на прадавній індоарійській духовній традиції. Назва «буддизм» утворена від дієприкметника «*будда*» — пробуджений (санскр. «буддх» — будити).

Буддизм виник у VI ст. до н. е. в Індії в умовах розкладу родоплемінних відносин та формування великих рабовласницьких держав, посилення соціального гноблення, падіння авторитету жрецької касты брахманів і переходу влади до касты кшатріїв, яка складалася в основному з військової бюрократії та великих рабовласників. Відображаючи інтереси останніх в боротьбі проти касты брахманів з їх жорстким догматизмом та ускладненою обрядовістю, буддизм формується як новий релігійний рух, що згодом стає світовою релігією.

У III ст. до н.е. цар Ашока, об'єднавши під своєю владою більшу частину Індії, надав буддизму статусу *державної релігії*. У VI ст. відбувається занепад буддизму. У X ст. панівною релігією стає індуїзм, що асимілював ідеї брахманізму та буддизму. У XII ст. буддизм *фактично зникає* в країні свого зародження. Нині його сповідують лише декілька відсотків населення Індії.

У подальшому буддизм поширився у країнах Південної та Південно-Східної Азії. Загалом у 86 країнах світу проживає понад 360 млн. буддистів. Близько 300 млн. з них проживає в таких азійських країнах,

як Таїланд (90% населення), Бірма, Лаос, Шрі-Ланка, Японія, Корея, В'єтнам, Камбоджа, Монголія. Найбільше буддистів серед китайців: 50 млн. — у самому Китаї та 20 — 25 млн. — у діаспорі. На теренах колишнього Радянського Союзу проживає понад 320 тис. буддистів.

Буддизм напрацював своєрідну систему духовного розвитку особи. Його доктриною є пошук **серединного шляху, золоті середини** у всьому, зокрема у методах особистого вдосконалення. *«Я не прагну до життя. Я не прагну до смерті. Я свідомо та бадьоро очікую, коли прийде мій час»* (Будда).

Буддизм постає як нова *філософсько-етична система, метою якої є духовне звільнення*. Вчення про душу набуває нового значення. І тут не знайшли вияву релігійні ритуали брахманізму з їх практикою жертвоприношення. Буддизм виступає і проти освяченої брахманізмом кастової системи суспільства, яка роз'єднує людей, робить неможливим спілкування між собою навіть одновірців, не кажучи вже про представників різних племен та народів. *Буддизм оголосив, що всі люди мають рівні можливості для спілкування між собою, з богами та в справі спасіння своєї душі. Саме це дозволило йому вийти за межі родоплемінних та національних релігій і стати першою в історії світовою, космополітичною релігією.*

Філософські та релігійні ідеї є тісно переплетеними. Ідея Бога-Творця відсутня. *Онтологія буддизму не розглядає проблему створення світу*. Він існує одвічно. Набуває особливої ваги вчення про дхарму, яка має різні значення. Перш за все *дхарма* — це космічний принцип, всезагальний закон, що регулює події в межах універсуму. Світ — це ілюзія (майя); у ньому ніщо не має стійкої сутності. Ілюзорними є його виміри — час та простір. Дхарма — це також морально-етичний закон; в буддизмі він ґрунтується на співчутті та доброзичливості. Дхарми постають і носіями психофізичних елементів, які виникають і відразу зникають, що унеможливує існування стійкої сутності особистості.

Індивідуальне «Я» — це теж лише ілюзія, віра в яку пов'язує людину з мінливим світом. Виникає вчення про *сантану*, що являє собою замкнуту індивідуальну єдність, яка в кожному потоці дхарм утворює живу істоту. «Я» не зберігається після смерті, але зберігається сантана і саме вона є включеною в процес перевтілень — *сансару*. Відбувається незліченна кількість перероджень, які визначаються *кармою*, тобто сукупністю гріхів і добродіянь у всіх минулих існуваннях. Карма — це закон відплати або закон причинно-наслідкових зв'язків. І тільки тоді, коли людина набула досконалості, вона досягає *нірвани* (санскр. — згасання). Її душа звільняється від неминучості нових перевтілень і закону карми, тобто не несе відповідальності за свої попередні перевтілення, виходить з кругообігу життя.

Ідеал буддизму — в усуненні основного протиріччя між емпіричним буттям (сансарою) та спокоєм (нірваною), в досягненні одnobуття з природою. Цьому служить шлях самовдосконалення — шлях пригнічення пристрастей, що породжують страждання, шлях досягнення внутрішньої рівноваги. Шлях до духовного звільнення лежить через моральність, медитацію, мудрість.

Буддизм налаштовує людину на те, що вона в своєму житті має позбутись пристрастей, досягти спокою і, зрештою, просвітлення — довершеного знання. «Мудрі згасають, як лампади» (Будда). Це внутрішнє затухання звільняє людину від страждань, від жадоби життя, що втягує всі земні істоти до нових перероджень. Таким чином розривається влада карми і просвітлена людина-мудрець до кінця розчиняється в блаженній порожнечі абсолютного спокою. Адепти буддизму розвивали ідею особистісного спасіння, не апелюючи до Бога.

2. Легенда про засновника буддизму

До того, як народитися Буддою, він пройшов цілу низку перероджень: 12 разів перебував шудрою (членом найнижчої варни, недоторканим, рабом), 10 разів — пастухом, двічі — погоничем слонів, декілька разів теслюю, каменярем, танцюристом, не враховуючи численних перевтілень в різного виду тварин, комах, рослин.

Народження ж самого Будди відбулося так. Його матері, яку звали Майя, і яка була з роду Гаутама, приснився сон, що їй через бік в утробу увійшов білий слон. Незадовго до пологів Майя пішла з свого князівства і по дорозі зупинилась в містечку *Лумбіні* (нині це на кордоні Індії та Непалу), де і народила (в чудесний спосіб — через бік) сина. Майбутнього Будду стали називати *Сіддхартха Гаутама Шак'ямуні* (Сіддхартха — той, хто покликаний виконати рятівну місію, Гаутама — назва роду по материнській лінії, Шак'ямуні — мудрець з племені Шак'я).

Відразу, коли Майя повернулася додому, до неї прийшов мудрець *Асита*, взяв маленького Сіддхартху на руки і, побачивши на ньому ознаки величі, засміявся і заплакав. «Я сміюсь від радощів, — промовив він, — бо побачив спасителя, що прийшов на землю. А плачу тому, що мені не випала доля дожити до того часу, коли він здійснить свою місію!». Невдовзі мати Сіддхартхи померла. Його батько, раджа *Шуддходана* створив усі умови для гідного виховання та навчання сина, адже їх рід був дуже багатий. Згодом Сіддхартха одружився з найвродливішою дівчиною своєї держави *Капілавасту* і їхнє подружнє життя було надзвичайно щасливим. Але одного разу Сіддхартха Гаутама, прогулюючись мі-

стом, спостеріг те, що докорінно змінило його подальше життя. Це були згорблений старець, похоронна процесія та мудрець, заглиблений в роздуми. Вражений побаченим, він повернувся до свого палацу та поринув у глибокі роздуми. Він не міг зрозуміти причину та сутність тих страждань, з якими зіткнувся за межами щасливого світу свого палацу. І краса, і радість, і щастя є тимчасовими і не всюдисущими. Люди старіють, хворіють, помирають — невже у світі немає нічого постійного?

У віці 29 років Сіддхартха залишив стіни свого палацу. Він приєднався до групи аскетів, які цілком ігнорували всі життєві радощі та насолоди, бо, за їх твердими переконаннями, саме вони утримують душу людини у вічному полоні — фізичному тілі. Намагаючись осмислити проблему життя та смерті, Сіддхартха використовував різні форми медитації, завдяки яким можна було змінювати стан свідомості, та всі різновиди аскези. Пройшло сім років самозречення. Його розум став згасати, тіло поступово позбавлялось життя. І ось одного разу він занурився у медитацію під «деревом мудрості» — *бодхі*. Коли зійшло сонце, Сіддхартха набув провітлення — йому стало зрозуміло, в чому причина страждань та інтуїтивно збагнув причини життя та смерті. Це було *повне пробудження*. Після цього Сіддхартха став відомим як *Будда*.

Перша проповідь Будди про розуміння нового шляху до великої Істини була проголошена ним перед п'ятьма його товаришами в Оленячому парку поблизу міста *Бенареса* (*Бенареська проповідь*). Будда переконував, що шлях потурання своїм бажанням робить людину нерозумною, а шлях суворої аскези робить її хворою; ні те, ні інше не позбавляє людину від страждань. На власному досвіді він довів, що тіло має бути здоровим та міцним, щоб здійснювати ті тривалі медитації, які необхідні на шляху просвітлення. *Серединний шлях* — ось правильне рішення. Сутність його Будда оголосив у формі *Чотирьох Благородних Істин* та *Восьмеричного Шляху*.

До Будди приєднувались ті, хто шукав істину. Це були представники різних верств населення, що суперечило індійським суспільним традиціям. Своє вчення він викладав не на ведичному санскриті, що був зрозумілий лише представникам вищих каст, а доступною народу простою мовою. Серед його прихильників був *Каши'япа*, що став найближчим учнем, а після смерті учителя створив *буддійський канон*.

Одного разу Будда вирішив повернутися до батьківського дому зі своїми учнями та послідовниками. Прийшовши в Капілавасту, вони стали, як за звичай, збирати милостиню. Мешканці міста були вражені виглядом свого принца, а його батько, вийшовши назустріч сину, суворо запитав: «Навіщо ти ганьбиш рід?». Будда відповів: «Твій рід іде від ца-

рів; мій же рід віднині ведеться від будд, які завжди жили милостиною». Далі, аби пом'якшити ситуацію, Будда сказав: «Коли хтось знаходить скарб, його обов'язком є віддати цей скарб батьку. І тому я пропоную тобі найцінніше, що маю — своє вчення». Почувши це, Шуддходана зрозумів, що його син прямує благородним шляхом і, взявши з його рук чашу, запропонував увійти в палац. Після цього багато хто з домашніх та челяді вступили на новий шлях.

Упродовж сорока п'яти років Будда проповідував, мандруючи Північною Індією. У нього з'явилося багато послідовників. На восьмидесятому році життя, під час сезону дощів, Будда відчув себе зле. Скликавши своїх послідовників, він заповідав їм жити не відсторонено, а серед людей. Останніми були такі його слова: «Ченці, запам'ятайте: все в світі руйнується і ніщо не є вічним. Докладайте великих зусиль заради свого визволення!».

3. Віровчення буддизму (чотири благородні істини)

Перша благородна істина буддизму стверджує: «В світі існує страждання». Народження — страждання; захворювання — страждання; смерть — страждання; смуток, плач, горе, нещастя і відчай — страждання; розлучення з коханим — страждання; неодолені пристрасті бажаного — страждання». Варто зауважити, що таке твердження не є прикладом негативного мислення. Будда розглядає страждання як *відправний* момент, а не як остаточний висновок.

Друга благородна істина буддизму наголошує: «Причина страждань — у бажаннях». Але Будда говорив не про всі бажання, а *егоїстичні*, що ґрунтуються на неправильному баченні людиною самої себе та навколишнього світу, що й призводить до страждань.

В *третьій благородній істині* зазначається: «Для того, щоб припинити страждання, потрібно припинити устремління». Отже, щоб уникнути страждань, потрібно загасити всі свої бажання, позбутися всіх прагнень. Але, оскільки у світі, в сансарі, відбувається постійне перевтілення душ, то разом з душею в нові перевтілення переходять і бажання та продовжуються нові устремління. Законом перевтілення, законом карми, людина приречена на те, щоб постійно перебувати (крутитися) в колесі сансари.

Четверта благородна істина проголошує: «Шлях приборкання устремлінь та виходу з сансари указав Будда». Це благородний восьмеричний шлях спасіння, дотримуючись якого можна досягнути найвищої мети — позбутися страждань, випасти з колеса сансари та поринути у нірвану. *Шлях спасіння (вчення) передбачає вісім основних настанов:*

1. *Правильні погляди.* Щоб розпочати внутрішні перетворення, людина має правильно зорієнтуватися в житті. «Правильні погляди стануть факелом, що освітлює шлях» (із Бенареської проповіді).

2. *Правильні наміри.* Щоб прямувати справді буддистським шляхом зцілення, люди мають зрозуміти, чого саме вони хочуть.

3. *Правильна мова.* Людина починає включатись у процес удосконалення, звертаючи увагу саме на те, що вона говорить. Прислухатись до власних слів, пізнавати самих себе — це допоможе налагодити стосунки з навколишнім світом та людьми.

4. *Правильна поведінка.* Людина має ретельно стежити за своєю поведінкою — усі дії мають бути глибоко усвідомленими; несвідомі вчинки зумовлюють прикрощі. Крім того, якщо людина живе згідно з правилами доброго тону, її страждань значно менше.

5. *Правильні засоби існування.* Робота, якою займається людина, не повинна суперечити буддистським моральним цінностям, оскільки вона має сприяти досягненню внутрішнього миру.

6. *Правильні зусилля.* Лише вони сприяють позитивним змінам. Намагання зробити щось погане невблаганно призводить до страждання. Лише мудра людина досягає висот.

7. *Правильні думки.* Правильне мислення так само є важливим для життя, як і дихання. Глибокі зміни неможливі, допоки людина не установить контроль над своїм розумом. Потрібно стримувати та приборкувати свій розум.

8. *Правильне зосередження.* Воно можливе в процесі медитації і, як наслідок — досягнення істини. Будда говорив: «Хто в своєму житті прямує правильним шляхом попри тимчасове, той досягає істинної реальності».

Таким чином, буддизм доводить необхідність прагнення людини до внутрішнього пробудження, щоб позбутися основної для всіх живих істот проблеми — страждання, вказує шлях звільнення та пошуку особистого щастя.

4. Основні напрями буддизму

Згідно з палійською традицією розбіжності в поглядах на правила поведінки та на практику послідовників буддистського вчення розпочались уже в першій половині IV ст. до н.е. На *Другому буддійському соборі*, який відбувся в місті *Вайшалі*, група ченців під керівництвом *Махадеви* наполягала на так званих «десяти послабленнях» в нормах поведінки. Виникли сумніви щодо автентичності традицій у викладі

Ананди — найближчого учня Будди про сутність *архату* (святого). Ці та інші суперечки в подальшому зумовили розкол буддизму на дві течії — ортодоксальну та ліберальну, відповідно хінаяну — «вузький шлях спасіння» або «мала колісниця» та махаяну — «широкий шлях спасіння» або «велика колісниця».

Перший напрям — **хінаяна** тісно пов'язаний з раннім буддизмом; він ґрунтується на консервативних ідеях, які презентує вчення «старійшин», на санскриті — *«тхеравада»*. Будду визнано людиною, яка знайшла шлях до спасіння. Основний акцент робиться на *особистому спасінні*, яке є можливим лише через відхід від світу та набутті *мудрості*. Послідовники хінаяни, перебуваючи у чернечих громадах — *сангхах*, ведуть аскетичний спосіб життя, намагаючись досягнути духовної досконалості та стати архатом. Архат має «унікати поганих вчинків, а здійснювати вчинки добродішні та очищувати розум — це і є сутність вчення Будди». За таких умов людина поступово звільняється від бажань. Сторонні думки зникають, страждання припиняються. Залишається відчуття повного задоволення, відомого під назвою нірвана. *Це шлях архатів, метод вдосконалення змого себе та набуття свободи заради досягнення Істини.*

Ченці хінаяни ведуть аскетичний спосіб життя. На вигляд це люди з голоною головою, їх одяг має шафрановий колір та відкрите плече. В основному вони живуть за рахунок добровільних пожертв мирян. Збираючи милостиню, чернець мовчки, не піднімаючи очей, обходить з чашею в руці помешкання людей. Кожен господар вважає за щастя прихід ченця, адже милостиня очищує та поліпшує карму.

Хінаяна упродовж століть мала вузьку орієнтацію — це було релігійно-філософське вчення для самих лише ченців. Пізніше вона стає масовим релігійним вченням та посідає визначне місце в житті населення буддистських країн. Воно дало можливість практикувати буддизм і тому, хто не приймає чернечої обітниці, а живе звичайним життям, маючи сім'ю, майно. Буддистське вчення хінаяни визначало спосіб життя простих людей, наголошуючи на його повноцінності. Людина, передовсім, мала виконувати етичний закон — *Панча шила* (П'ять заповідей): 1) утримуватись від убивства; 2) утримуватись від крадіжки; 3) утримуватись від перелюбу; 4) утримуватись від брехні; 5) утримуватись від напоїв, що збуджують.

Для мирян, як і ченців, в справі спасіння особливе значення мала *Триратна* (Три скарби) — Будда, дхарма та сангха. Будда, як просвітлена істота, мав бути провідником на шляху до мудрості. Дхарма зобов'язує засвоєння та усвідомлення настанов Будди. Стосовно сангхи,

то люди, надаючи матеріальну та фінансову підтримку ченцям та монастирям, примножують свої добродійні вчинки.

Миряни мали можливість навчатись медитації, контролювати власні бажання. Для цього щотижня потрібно було іти до найближчого монастиря, щоб медитувати разом з ченцями та брати участь у ритуалах, які сприяють досягненню стану спокою та щастя. При монастирях створювали школи для дітей, куди вони йшли в сезон дощів — в цей час закінчувались роботи на полях та в господарствах селян. Перебування в монастирі або вихід з нього були добровільними.

У поширенні буддійського вчення особливих зусиль доклав цар Ашока, який раніше був жорстоким завойовником. Після особливої розмови з ченцем, він приймає буддистське вчення. Засудивши війну, Ашока зобов'язав всіх своїх підданих керуватися моральними настановами Будди. По всій Індії він побудував багато храмів та монастирів, надаючи великі кошти для їхніх потреб, в тому числі і для здійснення запису *сутр* (проповідей) Будди.

У II — III ст. на півночі Індії виникає інший напрям буддизму — **махаяна**. Формується нова доктрина, в якій Сіддхартха Гаутама Шак'ямуні постає учителем життєвої мудрості. Він вважається одним з багатьох будд як минулого, так і майбутнього.

Послідовники махаяни стверджують, що кожна жива істота володіє природою будди, відновити яку і є метою буддизму. Людина через просвітлення може досягнути стану будди. Але з причини своєю слабкості більшість людей неспроможні піднятися до такого рівня. І, оскільки будди після переходу до нирвани не можуть надавати безпосередню допомогу людям, то це належить робити *бодхісаттвам* (з санскр. — істота, що прагне до просвітлення), які свідомо не полишають світу сансари, щоб допомагати людям у справі спасіння. Бодхісаттва прямує альтруїстичним шляхом, на якому особисте відхиляється заради вищої мети — надавати допомогу всім живим істотам. Життя бодхісаттви, перш за все, визначають *чотири обітниці*: 1) спасти всі живі істоти; 2) відмовитися від згубних звичок; 3) шукати істину; 4) нести істину іншим. *Наплегливо удосконалювати себе, допомагаючи всім іншим, а не лише обраним - це і є шлях бодхісаттв, які стали ідеалом поведінки та замінили архатів*. Махаяна стверджує, що мудрість, яку найвище цінують архати, є лише однією із чеснот, а тому *співчуття, доброта та терпіння є найправильнішими виявами учення Будди*.

На основі махаяни формується дві основні школи: *мадх'яміка* та *йогачара*. Основоположником школи мадх'яміки був *Нагарджуна* (150 — 250 рр.). Провідною ідеєю його філософії є вчення про *пороженечу*. Навколишній світ, стверджував він, є відносним та нереальним.

Немає жодної вічної істини. Також немає Бога-Творця, від якого залежить доля людини. Немає і Провидіння, є лише природно-причинний зв'язок, що об'єднує весь світ в єдине ціле. Віруюча людина не може сподіватись на милість Бога, на посмертну справедливість божественного правосуддя — в ній самій присутні як причина страждань, так і їх припинення. Він також вважав, що *філософія може стати альтернативою медитаціям* з метою розриву ланцюга перероджень. Правильні філософські міркування ведуть до свободи від пристрастей, до серединного шляху. Основні ідеї вчення філософа сформулював в 450 *каріках* — коротких віршах, які укладені в трактат «*Мадх'ямікасутра*» («Сутра Серединного вчення»).

Школу йогачара заснували два брати — *Васубадху* та *Асанга* (IV ст.). Вони стверджували, що *необхідною основою для досягнення просвітлення є розум*. Реальним світ постає саме в наших думках. Для звільнення від думок використовувалась особлива техніка медитацій — «*йогічні споглядання*». Крім цього, в релігійній практиці присутня містика — заклинання, амулети. Неабияке значення мали *тантри* — магічні тексти та формули, що надають владу над світом духів. На цій основі виникає *тантризм* — третій напрям буддизму. Він має і інші назви — *ваджраяна* або ж *алмазна колісниця*.

Тантризм зародився в Індії на початку I тисячоліття н.е. Він ґрунтується на буддійській філософії з використанням езотеричної практики, до якої віруючих залучають духовні наставники. В основі — дотримання ритуалів, які можуть забезпечити швидкий, як блискавка (*ваджра*), шлях до нірвани. Серед цих ритуалів найпоширенішим є багаторазове повторення *мантри* — священних фраз. Використовуються магія та йога. Тантризм існує в Японії, Непалі, Китаї, особливо поширений в Тибеті — загалом 2,5% віруючих від загальної кількості буддистів.

Ламаїзм (тибет. *Лама* — жрець, вищий, небесний) прийшов у VII ст. на Тибет, який з XVIII ст. увійшов до складу Китайської імперії. Його принесли віруючі з Бенгалії, Кашміру та Китаю. На територію Монголії проник у XVI ст., а з XVIII ст. поширився на Сибір, де його сповідують калмики, буряти, тувинці.

На становлення ламаїзму визначальний вплив справило поєднання махаяни, тантризму та анімістичної тибетської релігії *бон-по* (форма шаманізму). Остаточо завершив процес формування віровчення буддизму великий проповідник та теоретик релігії *Цзонкапа* (1357 — 1419рр.). Він надзвичайно лояльно ставився до всіх основних напрямів буддизму, вважаючи, що всі «три потоки» буддизму — хінаяна, махаяна та ваджраяна беруть початок від самого Шак'ямуні та становлять собою три шляхи до спасіння. Ламаїзм є злиттям цих потоків в один.

Цзонкапа писав, що для повного спасіння необхідно наступне: 1) дати обітницю та дотримуватись правил моральності, що є входженням у двері «малої колісниці»; 2) оволодіти повнотою обітниць бодхісаттв, що є входженням у двері «великої колісниці»; 3) прийняти повноту обітниць «алмазної колісниці», а це означає відчутти себе духом, який звершує сокровенні подвиги та досягає повного результату споглядання, що має владу йоги.

Цзонкапа вказував на особливу роль ламі в справі духовного настановлення мирян. Сам Будда наголошував, що кожна людина на шляху спасіння має самостійно долати труднощі. Як відомо, класична буддистська формула спасіння проголошувала «три скарби»: Будда, вчення (дхарма) та чернеча громада (сангха). Цзонкапа доповнив цю тріаду необхідністю особистого духовного наставника (лами). Без нього можливість спасіння не може бути реалізована. Вшанування ламі — це вшанування самого Будди.

Цзонкапа переглянув та реформував усі сторони релігійного та церковного життя тибетського буддизму. Він продумав складну систему ієрархії, опрацював статут для монастирів. Він також доповнив обряди та культ, увів у практику богослужіння елементи театралізації та музику, затвердив нові свята.

Незадовго до своєї смерті Цзонкапа оголосив своїми наступниками двох кращих учнів, заповівши їм постійно відроджуватись. Як наслідок цього, нині тибетську церкву очолюють два верховні ламі: *Далай-Лама* (тибет. наставник, чия мудрість як море), що мав резиденцію у Лхасі — столиці Тибету (палац-монастир Потала) і *Панчен-Лама* (тибет. наставник, чия мудрість як океан) що перебував у Нижньому Тибеті. Вважається, що кожен з них після смерті через 9 місяців втілюється у немовлят чоловічої статі, яких належить виявити в результаті ретельної спеціальної перевірки та проголосити наступним втіленням ламі. При цьому Далай-Лама вважається втіленням бодхісаттви *Авалокітешвари*, а Панчен-Лама — втіленням будди *Амітабхи*.

Після утворення Китайської Народної республіки (1949 р.) Тибет отримав національну автономію. Розпочалась відкрита боротьба з ламаїзмом. Лише в 80-х роках, завдяки ліберальним реформам в Китаї, почало відновлюватись релігійне життя в Тибеті, де нині функціонує 200 монастирів (було значно більше).

Дотепер було чотирнадцять далай-лам і сім панчен-лам. Нинішній (народився 1935 р.) Далай-Лама XIV Агван-Лобсан Тенцін-г'яцо (або Данцаан Джамухо) після невдалого у 1959 р. антикитайського повстання емігрував до Індії в м. Дхарасолу. У 1989 р. Далай-Ламі за миротворчу діяльність було присуджено Нобелівську премію.

Ламаїзм має самостійний збірник канонічних текстів «Ганджур» (одкровення Будди) у 108 томах та «Данджур» (тлумачення одкровень Будди) у 225 томах. Почесне місце у священній ламаїстській літературі посідають «Калачакра тантра» (Колесо часу) та твори засновника ламаїзму Цзонкапи. Особливе богословське значення має «Тибетська книга мертвих» — збірник настанов помираючому. У ній стверджується, що між смертю та новим народженням минає 49 днів.

5. Особливості китайського та японського буддизму

До Китаю буддизм прийшов із Центральної Азії в I ст., адаптується до конфуціанства та даосизму. В IV — V ст., за підтримки влади, буддизм став в країні провідною релігією. Китайський буддизм — **чань-буддизм**. Слово «чань» — (японський варіант «дзен») від індійського «дх'яна» — зосередження, медитація. Чань-буддизм значною мірою був співзвучний даосизмові. Їх поєднувало розуміння головної мети життя — звільнення, як процесу внутрішнього злиття людини зі світом. Головним принципом життя є *недіяння*, в якому за цими двома системами реалізується істинна природа людини. На основі сприйняття ідей даосизму вчення махаяни в формі чань-буддизму значно змінило трактування медитації, яка усвідомлюється як *внутрішнє* зосередження, занурення у світ особистого «Я». «Якщо ви шукаєте будду не в собі, а зовні, то ви заблукали. Якщо всередині вашої природи ви зречетесь своїх пристрастей, то відразу помітите власну природу, а це і є істинний Будда» — стверджують вчителі.

В подальшому відбувалась трансформація буддизму на китайському ґрунті — ця релігія пристосувалась до соціальної структури Китаю, до норм та запитів традиційного китайського суспільства. Учення чань було поставлено на *раціональну* основу — переосмислено канонічні буддистські принципи. Висновок був таким: «Не потрібно прагнути до віддаленої нірвани. Потрібно вчитися жити раціонально, бо саме в цьому і полягає *Істина*». Істина та Будда скрізь і в усьому — в навколишній природі, в стриманості церемоніалу, в просвітлюючій силі медитації, зрештою, в радості праці.

Буддистські монастирі упродовж тривалого часу були значними центрами китайської культури. Зокрема, китайські ченці винайшли мистецтво *ксилографії*, тобто книгодрукування, розмноження текстів за допомогою матриць — дощок з вирізаними на них дзеркальними ієрогліфами.

До Японії буддизм прийшов з Кореї у V — VI ст. Японський **дзен-буддизм** долучається до махаяни. Прийнявши від чань-буддизму

основні філософські принципи (порожнеча, ілюзорність світу), японський адепт прагнув досягнути *саторі* (просвітлення), що призводить до звільнення розуму та осягнення істини, яка передається від «серця до серця». Головний сенс існування просвітленої людини — погоджувати свої вчинки з загальним потоком життя за відсутності схильності до будь-чого. Дзен-буддизм з його принципами та нормами значною мірою визначив кодекс честі *самураїв*, шлях воїна (бусидо). Буддистські ченці навчали їх медитувати, щоб поліпшити реакцію та послабити страх смерті. Мужність та вірність, загострене почуття гідності та честі, самопожертва задля честі та обов'язку, філософія фаталізму в поєднанні з безмежною відданістю патрону — все це мало величезний вплив на формування *японського національного характеру*. Фанатизм та готовність до самопожертви, що виховувались в самураях дзен-буддизмом, відрізнялись від фанатизму воїнів ісламу, які йшли на смерть в ім'я віри, сподіваючись на винагороду за це в потойбічному світі. Ні в синтоїзмі, ні в буддизмі концепції вічного блаженства на тому світі не існувало. Духовна орієнтація японської культури, як і китайської, що виявила на неї значний вплив, була поцейбічною. Не про посмертне існування на тому світі, а про гідну смерть та високе місце в пам'яті живих мріяли самураї, що йшли на смерть.

Естетика дзен, якій властиві природність, простота, гармонійність, визначила ставлення японців до життя. Вона виявила значний вплив на розвиток японської культури, зокрема мистецтва: архітектуру, живопис, садово-паркове мистецтво, особливо в мініатюрі, коли використовується невеличка ділянка, зокрема, домашні дворики. Ці витвори наповнюються глибокою символікою, що визначається самою природою. Естетика дзен помітна в Японії в усьому. Вона і в принципі самурайських змагань з фехтування, і в техніці дзюдо, і в знаменитій вишуканій чайній церемонії (тяною). Ця церемонія являла собою вищий символ естетичного виховання, особливо для дівчат з заможних сімей. Філософія дзен упродовж історії виявляла відчутний вплив на всі сфери японської культури. Відбувалося взаємопроникнення ідей дзен та синто.

Культова практика дзен. В Японії близько 60 монастирів, які знаходяться серед гір чи в лісах. В них існує жорсткий розпорядок життя. Ченці піднімаються о 3-й — 4-й годині ранку. Основна духовна вправа — медитація (дзадзен). Ченці сідають на подушечку, ноги — в позі лотоса, спина — випрямлена. Тихим голосом читають молитви (сутри). Той, хто засинає, отримує палкою удар по голові від старшого, що спостерігає за медитаціями.

Біля 5-ої ранку — сніданок. Три дерев'яні чашки, що вкриті чорним лаком. В одній — рідка рисова каша, в другій — сливовий чай, в третій — вода для миття перших обох; частину цієї води потрібно випити (для смирення). Далі — читання священних книг та праця по господарству, скромний обід, знову — заняття господарством. Замість вечері — гріти живіт цеглиною. З 18-ї до 21-ї години — другий сеанс дзадзен.

Медитація та йога — різновиди культової практики, витоки яких сягають глибокої давнини культури народів Сходу. Медитація (лат. *meditatio* — роздуми, вправи) — тип культової діяльності, побудованої на граничній концентрації уваги, суворій дисципліні думок та почуттів, внутрішньому спогляданні. Йога (санскр. — єднання, споглядання) — це не просто гімнастика, а духовна система, в яку включено тіло, інтелект, сприйняття. Це комплекс психофізичних засобів для звільнення свідомості людини. Це також релігійний обряд. Основним для йоги вважається досягнення того, що знаходиться поза чуттєвим сприйняттям. Завдяки оволодінню своїми життєвими функціями, пов'язаними з 5-ма відчуттями, деякі йоги намагаються набути здатності, які недоступні звичайним людям. Ці здатності (на санскриті — сіддхи) охоплюють всі міражі людини: сприйняття нескінченно малого та великого, здатність отримати щось на віддалі; блискавично просторово переміститись за власною волею, набути фізично великої ваги, чи, навпаки, утративши її, піднятись в повітря; здатність управляти стихією, свідомістю тощо. Йога виникла раніше ведичної релігії.

6. Канонічна література буддизму. Свята та обряди

Канонічна література буддизму відома під назвою «Трипітака» (санскр. «Три кошики»), або *Тупітака* (палі) і містить найрізноманітніші за змістом і формою твори. Цей комплекс («Палійський канон») створено школою тхеварадинів мовою палі. За традицією, відразу після смерті засновника буддизму, на соборі у місті Раджагриха найближчі його учні (Упалі, Ананда, Махакаш'япа та ін.) продекламували тексти, що були поширені за життя Будди. Упродовж кількох століть вони передавалися усно поколіннями наставників, допоки не були зафіксовані письмово у I — II ст. на Цейлоні.

Канонічні тексти «Трипітаки» поділяються на три частини.

1. «*Віная-пітака*» («корзина дисциплінарних правил») — різні приписи для ченців, що стосуються їх способу життя, в тому числі правила спілкування, харчування, медитації тощо.

2. «Сутта-пітака» («корзина проповідей») — це найзначніший розділ канону; тут викладено вчення буддизму у формі притч і бесід, які приписуються Будді та його найближчим учням. Сюди ж входять «Джатаки» — 547 життєописів Будди в його різних втіленнях.

3. «Абхидхарма-пітака» («корзина вищого вчення»). Це найпізніша частина канону. Вона містить трактати релігійно-філософського характеру, присвячені викладу та розвитку вчення Будди.

Лише в V ст., коли зусиллями групи вчених під керівництвом видатного мислителя-екзегета Буддхагхоши було створено цілісний коментар до всього канону, його формування було завершено. Таким чином формування текстів Трипітаки тривало майже ціле тисячоліття. Нині існує три варіанти канону — мовами палі, китайською та тибетською.

В країнах, де сповідують буддизм, *свята* відзначають з деякими відмінностями. Універсальне свято *Нового року* відзначають в різний час. В Китаї, Кореї та В'єтнамі це кінець січня — початок лютого, в Тибеті на місяць пізніше, а в Південно-Східній Азії — квітень. В цей період миряни приносять в монастирі подарунки, спілкуються з ченцями, поливають один одного та статую Будди водою. У ці дні проводяться виставки, ярмарки, конкурси тощо.

Святковий цикл в буддистських країнах (крім Японії) здійснюється за місячним календарем. У квітні — травні в монастирях, храмах, домівках святкується *потрійна річниця Будди*: народження, просвітлення та досягнення ним нірвани. З цією метою влаштовують урочисті ходи, що супроводжуються молитвами ченців, публічним читанням священних текстів та легенд, різноманітними дарами мирян для ченців. У всьому буддистському регіоні після сезону дощів у серпні відзначається *день поминання померлих*. В цей день, крім молитов, відбувається церемонія символічного підношення духам та божествам, практикується мирська благодійність.

Початок сезону дощів (червень — липень) відзначається *проводом молоді в монастир* (сангху), де вона перебуває до закінчення цього сезону. Церемонія входження в сангху потребує значних коштів, тому в більшості випадків родини об'єднуються, щоб влаштувати спільне входження для своїх дітей.

Від середини жовтня до середини листопада проводяться обряди і церемонії, присвячені *закінченню сезону дощів, виходу частини молоді з сангхи*. Перебування в монастирі під час сезону дощів пояснюється перебуванням Будди на небесах *Тиватимса* в царстві *Індри* (у ведичній релігії найбільш шановане божество, цар богів, громовержець), де він читає проповіді богам, своїй матері, яка воскресла на небесах. Чле-

ни сангхи, яким у сезон дощів заборонено залишати монастир, можуть за допомогою медитації піднятися на небо і слухати там проповіді Будди. Після закінчення сезону дощів відзначається *повернення Будди на землю*. У ніч повного місяця монастирі, майдани, вулиці, будинки ілюмінуються запаленими свічками та кольоровими електричними лампочками.

Уся ця сукупність традицій, релігійних уявлень охоплює особисте, родинне та громадське життя прихильників буддизму, становить їх життєвий простір.

Головним у буддизмі є *культ Будди*. У пантеоні буддизму чимало будд. Найбільш шанованими є: *Майтрея* — Будда майбутнього світового порядку; *Амітабха* — покровитель раю; *Авалокітешвара* — уособлення співчуття та доброзичливості; *Манджушрі* — уособлення мудрості.

Ще більше бодхісаттв, за ними йде велика кількість *хубілганів, бурханів* (святих). Їм присвячено велику кількість зображень, скульптур, картин, що знаходяться у храмах.

Богослужіння в храмах здійснюється виключно духовенством, без мирян. Останні є учасниками богослужінь — містерій, які проводяться поза храмами, на відкритих майданах. Миряни здійснюють молитви вдома перед домашніми вівтарями, у степу або перед «обо» (пірамідальними купами каміння), поклоняються бурханам і хубілганам у монастирях, культових спорудах.

Буддійські культові споруди — храми мають різні назви (в залежності від країни). *Ступа* — назва в Індії, в Шрі-Ланка — *дагоба*, в Тибеті — *шортен*, в Таїланді — *гнеді* або *пранг*. Вони мають різну архітектурну форму. Так, ступа — суцільна споруда, біля якої збираються люди. В ній зберігаються священні реліквії. Це більшою мірою меморіальна споруда, ніж культова. Переважно вони знаходяться на території монастирів. Ступа складається з п'яти архітектурних частин, що символізують п'ять елементів: землю, воду, вогонь, повітря, ефір, тобто порожнечу або нірвану. Основа квадратна, верхні частини округлі.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте суспільно-історичні передумови виникнення буддизму, простежте його взаємозв'язок з брахманізмом.
2. В чому сутність основних положень буддизму? Розкрийте його релігійно-філософський світогляд.
3. Розкрийте зміст морально-етичного вчення буддизму.

4. В чому полягає відмінність хінаяни та махаяни як основних напрямів буддизму?
5. Якими є особливості ламаїзму?
6. Якими є соціально-політичні позиції сучасного буддизму?

Теми рефератів

1. Історія виникнення буддизму, його зв'язок з брахманізмом.
2. «Чотири благородні істини» буддизму, їх основний зміст.
3. Поняття «нірвани» в буддизмі та шляхи її досягнення.
4. Особливості буддизму в Китаї та Японії.
5. Сучасний ламаїзм.

Література

1. Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
2. Васильев Л. Истории религии Востока. — М., 1983.
3. Кевин О'Доннел. Религии мира. Харьков — Белгород, 2012.
4. Кочетов А. Буддизм. — М., 1983.
5. Кочетов А. Ламаизм. — М., 1973.
6. Религии мира. Всеобщая история. М., 2011.
7. Религиоведение. Энциклопедический словарь. — М., 2006.
8. Симпкинс А. Буддизм. — София, 2006.
9. Учение Будды (Запад и Восток. Традиция и современность). — М., 1993.

Тема 5

ХРИСТИЯНСТВО

«Нову заповідь я вам даю: Любіть один одного!»
(Ін. 13: 34)

Християнство є *найпоширенішою світовою* релігією, яка налічує близько 1,7 млрд. людей (більше 20% населення Землі). Ця релігія є *офіційною в абсолютній більшості країн Європи*, її сповідують в Австралії та Новій Зеландії, в країнах Америки, Азії та Африки. Універсальною формулою християнства вважаються слова апостола і євангеліста Іоана Богослова: *«Бог є любов»* (Ін. 4:8). Його чесноти такі, як милосердя, справедливість, братерство стали загальнолюдськими цінностями.

1. Соціально-історичні та ідеологічні передумови виникнення християнства

Християнство виникло у I ст. серед єврейського населення Палестини (Іудеї), що була на той час провінцією Римської імперії, народи якої потерпали від утисків з боку влади. Усі повстання неминуче зазнавали поразки, що породжувало безнадію. Втрачався авторитет античних богів, які не спроможні були допомогти людям у їх боротьбі з поневолювачами.

Тогочасна Палестина являла собою об'єднання кількох державних утворень, найбільшими з яких були *Галілея, Самарія та Іудея*, що мали спільну релігію, мову, культуру. Нині на її території розташовані держави *Ізраїль, Ліван, Сирія, Йорданія*. Після розпаду єврейської держави та придушення римськими військами єврейських повстань, іудейське суспільство перебувало в глибокій соціально-духовній кризі, що зумовила появу сектанства; найзначнішими угрупованнями були саддукеї, фарисеї та есеї.

Саддукеї — аристократія, що посідала всі жрецькі посади в Єрусалимському храмі і володіла значною політичною владою в Іудеї. *Фарисеї* обіймали посади рабинів і вчителів шкіл при синагогах, а також займалися торгівлею. Це були багаті люди. *Есеї*, живучи невеликими громадами, вели аскетичний спосіб життя, що був подібний способу життя ранніх християн. Про це свідчать знайдені в 1947 році в Кумрані (район Мертвого моря) рукописи. Есеї зокрема створили вчення, що значною мірою вплинуло на формування християнської ідеології. Вони стверджували,

що душа людини складається з найтоншого ефіру та ув'язнена в плоті, як в темниці; після смерті людини душа звільняється та летить на небо. Для праведної душі — місце вічного життя в блаженних полях, злі душі мучаться в холоді та темряві. За переконанням есеїв доля людини визначена наперед.

Наростання внутрішніх суперечностей, соціального та майнового розшарування породжувало настрої невпевненості, апатії, есхатологічних очікувань. В цей час з'являється багато проповідників, які пророкують *прихід Месії* (Машиах), що спасе народ та стане «царем іудейським». *Месіанські сподівання набувають особливого значення.*

Значну роль у формуванні *християнської ідеології* відіграли філософські погляди іудейського філософа *Філона Олександрійського* (25 р. до н.е. — 50 р. н.е.) та *етичні вчення римського філософа Сенеки* (4 р. до н.е. — 65 р. н.е.). Філон, притримуючись платонічних, стоїчних та частково кінічних поглядів, стверджував, що за образом Бога було створено розумну душу людини, а тіло є темницею духу, результатом гріхопадіння (як бачимо, тут спостерігається суголосність релігійним ідеям есеїв). Мета життя — в богопізнанні, яке доступне людині через мудрість та аскезу в особливому екстатичному стані. Знайшло свій вияв учення про *Логос* — Світовий розум, який є посередником між Богом і людьми. Сенека, філософія якого мала еkleктичний характер і поєднувала ідеї стоїцизму, платонізму, епікуреїзму, осмислював ідеї покірності, смиренності та рівності усіх перед Богом, спасіння душі як мети життя. Таким чином, варто особливо наголосити, що основою християнських ідей послужили ідеї стоїцизму — подолання пристрастей, сила духу, усвідомлення невідворотності долі та ідеї кініків — відмова від багатства, слави та чуттєвих задоволень.

Християнство успадковує *релігійну основу іудаїзму*, головними ідеями якого є: *наявність єдиного Бога та створення ним світу, людини, первісний гріх, безсмертність душі та існування потойбічного світу, пришествя Месії.*

На формування нової релігії справили вплив і *культи богів релігій східних народів*, що були підкорені Римом (єгиптян, асирійців, вавилонян). Ці боги (Оссіріс, Адоніс, Аттіс), як і природа, періодично вмирили та воскресали, що зумовило *християнську ідею воскресіння*. Особливо вшановували бога Митру (Персія). *Митра* — божество небесного світла, сонця та правди; йому поклонялися воїни римської армії, чиновники. Культ цього бога пояснював природу зла, вважаючи його самостійним та предковичним; стверджувалась віра в потойбічне життя та страшний суд. Крім того, в Римі існував культ *імператорів* — Юлія Цезаря, Авгус-

та, що проповідував *ідею боголюдини* і тим самим виявив вплив на створення християнського *догмату про втілення в людині Сина Божого*.

2. Формування євангельського образу Ісуса Христа

Існує дві основні концепції походження засновника християнства Ісуса Христа: міфологічна та історична.

Міфологічна школа стверджує, що образ І. Христа склався на основі легенд і міфів дохристиянських релігій. При цьому доводиться, що, з одного боку, Євангелія — не міфи, а цілеспрямований вимисел окремих осіб, які мали певні релігійні цілі, а з іншого — новозаповітні міфи виникли внаслідок тривалих очікувань Месії стародавніми євреями; джерелами цих міфів є пророцтва Старого Заповіту.

Історична концепція виходить з того, що Ісус Христос — історична особа, яку згодом було обожнено і навколо якої з'явилося багато міфів. Прибічники цієї теорії посилаються на конкретні твори римських істориків. Так, *Светоній Гай Транквілл* (70 — 140 р.р.), описуючи життя римських імператорів (цезарів), таке написав, зокрема, про Клавдія: «Він (Клавдій) вигнав із Рима іудеїв, які через Христа постійно чинили заворушення». *Тацит* (58 — 117 р.р.) у своїх «*Анналах*» (Історія Римської імперії), згадуючи про перші гоніння на християн за Нерона (64 р.), зазначає: «Христос був страчений за царювання Тиберія прокуратором Понтієм Пілатом». *Йосиф Флавій* в «*Іудейській історії*» теж розповідає про Ісуса Христа.

В *Євангеліях* (гр. — блага вість) описується земне життя Ісуса Христа, особливо після прийняття ним хрещення. Очевидні суперечності у розповідях теологи подолали тим, що усунули 36 Євангелій (було 40), залишивши лише чотири, тексти яких найбільш узгоджені між собою.

Слово «*Христос*» з грецької перекладається як «Помазаник», що відповідає єврейському — «Месія». Ім'я «*Ісус*» (від єврейського «Єгошуа») — «Спаситель». Ісус Христос народився, згідно з ученням християн, від Святого Духа та Діви Марії, якій *архангел Гавриїл* повідомив: «Радій, Благодатна! Господь з тобою; благословенна ти між жінками... народиш Сина і даси йому ім'я: Ісус» (Лк. 1: 28, 31). Це сталося вірогідно не пізніше 4-го року до н.е. (початок сучасного літочислення ведеться від народження І.Христа) в іудейському містечку *Віфлеємі*, що на південь від Єрусалиму, хоча рідним містом його вважається Назарет Галілейський. На сороковий день в Єрусалимському храмі відбулося ритуальне посвячення його Богу.

Дізнавшись про народження Бога (а це повідомили східні волхви), іудейський цар Ірод наказав знищити у Віфлеємі всіх новонароджених

хлопчиків. Тому Йосип та Марія змушені були втекти з маленьким Ісусом до Єгипту, звідки повернулися лише після смерті Ірода, оселившись у своєму містечку *Назареті*, де Ісус прожив до 30-и років. Залишивши сім'ю, він отримав у водах Йордану хрещення проповідником *Іоаном Предтечею*, який ще раніше передрікав прихід Месії.

Згодом Ісус Христос розпочав свою трирічну проповідницьку діяльність. Про нього йшла слава як про чудотворця, який лікує хворих, воскрешає мертвих, перетворює воду на вино. Спочатку у нього було дванадцять учнів (*апостолів*), згодом їх стало сімдесят. Шануючи давню релігійну традицію Старого Заповіту, він твердив: «Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон... прийшов, — Я не руйнувати прийшов, але виконати» (Мт. 5:17).

3. Вчення Ісуса Христа

Це вчення — **Новий Заповіт** — *відновлює внутрішній зв'язок людини з Богом*. Головною ідеєю нового релігійного вчення є ідея *Царства Небесного*, на досягнення якого мають спрямовуватися всі зусилля людини. В першу чергу, воно можливе через самовдосконалення: «Божее Царство всередині вас!» (Лк.17:21). Відвідуючи різні землі Палестини — Іудею, Галілею, Самарію, — Ісус Христос говорив: «Покайтеся, бо наближається Царство Небесне!» (Мт. 4:17). А щоб увійти до цього Царства, необхідно повірити в Єдиного Бога і йти за Сином Божим, яким Ісус називав себе, та слідувати його настановам: «До Отця не приходять ніхто, якщо не через мене» (Ін. 14:6).

Людина має усвідомити минуність та тлінність матеріального: «Не складайте скарбів собі на землі ... Складайте ж собі скарби на небі... Бо де скарб твій, — там буде і серце твоє!» (Мт. 6:19 — 21). Сподіваючись на спасіння, водночас «Не можете Богові й мамоні служити» (Лк. 16:13). Застерігається від прагнень накопичення матеріальних благ: «Яка ж користь людині, що здобуде увесь світ, а душу свою занапастить?» (Мк. 8:36). З цього висновок: до Царства Небесного увійдуть прості люди, здатні духовно оновитися, а не багаті й могутні: «Бо верблюдові легше пройти через голчине вушко, ніж багатому в Божее Царство ввійти» (Лк. 18:25). Люди не мають перейматися тим, що їсти, що пити, у що зодягнутися. «Шукайте ж найперше Царства Божого й правди Його, — а все це вам додасться» (Мт. 6:33).

У *Нагірній проповіді* (на березі Тіверіадського озера) Ісус проголосив найвищу цінність людської простоти. «*Блаженними*», тобто благословенними, є «убогі», «ниці» — хто добровільно зрікся пристрастей,

погорди, хто здатен на чистоту серця, мир. Покаяння та простота будуть шляхом до Царства Небесного, світу абсолютного, який лежить через самозаглиблення, через власне духовне надзусилля. Настановлюючи апостолів, Христос сказав: «...будьте відважні: Я світ переміг!» (Ін. 16:33). *Віра у воскресіння Ісуса Христа з мертвих, яке довело його Божественність, стала наріжним каменем християнської віри.*

На *третій рік* проповідницької діяльності він прибув до Єрусалиму на святкування Пасхи. Іудейська верхівка, звинувативши Ісуса Христа у тому, що він називався *Сином Божим та царем іудейським*, вирішила віддати його на суд синедріону (найвищий орган політичної та судової влади в Єрусалимі). В четвер, увечері, він, разом зі своїми учнями, здійснив обряд пасхальної вечері (*Таємної*) та, причастивши їх хлібом і вином, сказав: «*Оце Моя заповідь, - щоб любили один одного ви, як Я вас полюбив!*» (Ін.15:12). Заповідь любові є особливою тому, що вона стосується і ворогів наших. «Ви чули, що сказано: «Люби свого ближнього і ненавидь свого ворога». А Я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає» (Мт.5: 43 —44). І далі переконує: «Коли ж бо ви любите тих, хто вас любить, то яку нагороду ви маєте? Хіба не те саме і митники роблять?» (Мт. 5:46).

Зразок нечуваного ставлення до ворога, любові до нього Христос демонстрував, зносячи нестерпні муки розп'яття: «Отче! Відпусти їм, — бо не знають, що чинять вони!» (Лк. 23: 34). Це *нова свідомість*, яка потребує великих душевних зусиль, перемоги над самим собою. Це *моральне оновлення*, прагнення до ідеалу через духовне служіння та очищення, до чого й закликає І.Христос: «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний!» (Мт. 5:48). Це Заповіт тим, хто почує, хто увірує, прийме Бога через його Сина до свого серця (серце в біблійній традиції — осередок вищих форм душевного життя людини та її духовності). Син Божий сказав: «*Я дорога і правда життя*» (Ін.14:6).

4. Організаційне оформлення християнства

Фундамент нової Церкви заклав сам Ісус Христос, настановивши своїх апостолів. Але *днем народження Церкви вважається свято Трійци*. На п'ятидесятний день по воскресінню Ісуса «...зчинився шум із неба, ніби буря раптова зірвалася... І з'явилися їм (апостолам — Г.Л.) язики поділені немов би огненні, та й на кожному з них по одному осів. Усі вони сповнилися Духом Святим, і почали говорити іншими мовами, як їм Дух промовляти давав.» (Дії 2: 2 — 4). Апостоли отримали можливість виконувати велику настанову Сина Божого: «*Ідіть і научіть усі народи..., навчаючи їх зберігати все те, що Я вам заповів... Я перебува-*

тиму з вами повсякденно аж до кінця віку!» (Мт. 28: 19, 20). Нелегкою, сповненою небезпек була їх діяльність у чужих землях, але поступово нове вчення знаходило відгук у серцях людей.

Перші християни жили громадами, які звали «*екклесіями*» (гр. зібрання). Вони виявляли свою прихильність до нового вчення, але зібрання проводили здебільшого вночі, за що й звинувачувались у створенні «таємних спільнот». Називали себе братами та сестрами, і будь-якої ієрархії в первісних громадах не було. На спільні потреби робили добровільні матеріальні пожертвування, допомагали бідним та сиротам. Згодом, внаслідок зростання чисельності громад, з'явилась необхідність в упорядкуванні їх внутрішнього життя. Стали призначатися люди, які мали допомагати виконувати службу Богу — *дяки* (гр. прислужник). Для керівництва повсякденним життям громад висвячували *пресвітерів* (старійшин), з числа яких поступово виокремлювались *єпископи* (гр. наглядач). Фактично, це була перша ієрархічна посада, яка дала початок *кліру* — християнському духовництву.

Якщо спочатку єпископи вели господарчі справи, то згодом вони стали відігравати організаційну роль. Формується суворя центрально-бюрократична ієрархія, представники якої консолідують свою єдність на Вселенських соборах, які стають вищим органом влади у християн. Згодом з'являються *митрополити* (гр. — людина з головного міста).

Християни, слідуючи настановам І.Христа, відмовлялись від різних життєвих благ та задоволень. Уже в III ст. формуються згромадження аскетів, які починають жити окремо (у печерах, пустелях тощо). Це було прагнення усамітнення, щоб через аскезу жити за морально-етичними і духовними ідеалами християнства та в молитовному спогляданні досягати містичного єднання з Богом. Так, у Єгипті вперше виникає християнське *чернецтво*, засновником якого вважається *Антоній Великий* (бл. 251 — 356 р.р.). Згодом стали з'являтися і інші колонії пустельників (лаври). Так братства ченців поселяються в Каппадокії (Мала Азія). Засновником їх був Василь Великий (330 — 379р.р.), він є автором двох уставів (регал) для монастирських спільнот (кіновій), які і нині визначають організацію життя чернечих громад Східного християнства. Виникають монастирі на горі Синай, у Константинополі, в Київській Русі. З V — VI ст. появляються монастирі на горі Афон (північний схід Греції). Вони створили відповідний комплекс, до якого нині входять грецькі, болгарські, сербські монастирі, а також руський Свято-Пантелеймонів монастир (з XI ст.). Нині це всевітньо відомий релігійно-духовний центр, взірець чернечого подвижництва, який, як і інші монастирі, зберігає та охороняє християнські догмати та канони.

У перші століття свого існування християнська Церква зазнавала нечуваних гонінь і переслідувань спочатку від правовірних іудеїв, а згодом — і від римської влади. Жорстокі гоніння на християн в Римській імперії, де язичництво було державною релігією, тривали перші три століття. Здійснення офіційного громадянського культу, що включав поклоніння римським богам, вважалось виявом патріотизму, а відмова християн від цього розцінювалась як нелояльність владі. Остання вбачала у християнстві марновірство, яке завдавало шкоди державному устрою. Перше велике гоніння на християн у Римі відбулося у 64 році, коли імператор Нерон звинуватив їх у підпаленні столиці. Гоніння на християн охопили всю Малу Азію. В 250 р. імператор Децій видав указ про те, що всі громадяни імперії зобов'язані були брати участь у загальних жертвопринесеннях богам, за відмову від яких християн піддавали тортурам. Найбільш жорстокі гоніння відбувалися за імператора Валеріана (253 — 260р.р.), який заборонив здійснення інших культових обрядів, крім офіційних обрядів жертвопринесень язичницьким богам. Гоніння не припинялись аж до початку IV ст. За ці часи постало багато мучеників, пам'ять яких свято вшановується християнською церквою.

Поширивши свій вплив на значні території Римської імперії, християнство уже на початку IV ст. домагається стану *терпимої релігії* (Міланський едикт 313 р.). У 325 р. указом імператора Константина християнство проголошується *державною релігією* Римської імперії і конститується у державну церкву. Поширення християнства визначалося зусиллями релігійних місіонерів та політичними інтересами державних правителів. У V ст. ця релігія утвердилася на сході імперії (Мала Азія, Сирія, Аравія, Закавказзя), на півдні (Єгипет, Лівія з Карфагеном, Абіссинія) та на її заході (Іспанія, Італія, Галлія).

Першими християнізованими державами на Кавказі стали Вірменія (II ст.), Грузія (Іверія) (IVст.). У Європі серед германських племен (готів) християнство стало відомим з III ст., серед лангобардів на півночі Італії та серед франків, які проникли до Галлії — з V — VI ст.; серед слов'ян — з IX ст. До IV ст. було сформовано п'ять християнських церков з центрами в *Єрусалимі, Римі, Олександрії*.

Своє адміністративне управління християнська Церква здійснювала за принципами організації Римської імперії, яка поділялася на 4 префектури з 12 діоцезами і 108 провінціями. Одиниці церковного управління, що збігалися з кордонами префектур, називалися *єпархіями* і очолювались іпархами, *діоцезії* — екзархатами (очолювали екзархи), *провінції* — *єпархіями* (єпархи), *громади* — *парохіями* (парохії).

5. Вселенські собори. Формування віровчення та культу

Наприкінці I — початку II ст. н.е. склалися Євангелія, автори яких орієнтували християн на очікування кінця світу. Розробляється учення про безсмертя душі і потойбічне життя. Велике значення для формування християнського віровчення мали Послання апостола Павла, який проголошує рівність усіх людей перед Богом. Апостол Павло стверджував, що Христос помер за людські гріхи і воскрес на третій день — для виправдання нашого (Рим. 4:25). Людина, грішна від початку за своєю природою, спасається не через Закон, а через віру в Христа, його викупну жертву та чудесне воскресіння (Рим. 4:13 — 22; 5:1 — 2). Віруючі у Христа отримують доступ до благодаті — особливого стану перебування у містичному єднанні з Богом через Сина Його, Ісуса Христа (Рим. 5:1 — 11). Віра у воскресіння Христа з мертвих стала наріжним каменем християнської віри. На основі цього формулюється в Посланнях Павла останній догмат християнства про гріхопадіння Адама, спокуту та воскресіння Христа.

Християнський світ потребував організаційної консолідації та віроповчально-обрядової уніфікації. З цією метою, за ініціативи та участі візантійських імператорів, стали скликатися *Вселенські собори*, які мали широке представництво від усіх християнських помісних Церков. На цих соборах опрацьовувалася та ухвалювалася система віровчення і культу, формувалися канони, богослужбові правила. Собор стає *найвищим органом управління Кафолічної (Вселенської) Церкви*. З IV по VIII ст. відбувається *сім Вселенських соборів*, на яких здійснюється *формування та затвердження основних положень (догматів) християнського віровчення та обрядів*. Сутність догматів викладено у 12-ти пунктах «Символу віри», прийнятих на перших Вселенських соборах у 325 р. у м. *Нікеї* та у 381 р. у м. *Константинополі* (Нікеє-Константинопольський Символ Віри).

За «Символом віри» християни повинні вірити в єдиного Бога, який виступає в *3-х особах (іпостасях)*: Бог-Отець, Бог-Син та Бог-Дух Святий. Догмат про *Святу Трійцю* подається у перших восьми пунктах Символу Віри. *Бог-Отець* розглядається як творець світу видимого (природа і людина) та невидимого (безтілесні істоти — ангели). Природу *Ісуса Христа* (Боголюдини) пояснює догмат про *Боговтілення*. *Дух Святий* сходить від Бога-Отця, а за догматом католицької церкви — і від Бога-Сина. Догмат про Святу Трійцю подається в перших восьми пунктах Символу віри. Догмат про Боговтілення пояснює природу Ісуса Христа, який, залишившись Богом, став людиною (народився від земної

жінки — Діви Марії). Догмат про *спокуту та викупну жертву І.Христа* треба розуміти, як принесення ним себе в жертву Богу-Отцю за гріхи людей. Людство отримало шлях до спасіння від влади гріха. Догмати *воскресіння та вознесіння* проголошують майбутнє воскресіння людей з мертвих та *потойбічну відплату*.

Чотири останні пункти Символу віри зобов'язують вірити в «єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву».

Тривалий час велися суперечки *тринітарного* (триєдність Бога) та *христологічного* (сутність природи І.Христа) характеру. Це була боротьба з *єресями* — вченнями, відмінними від офіційних догматів. Так, єгипетський проповідник та священник *Арій* наголошував на тому, що І.Христос за своїми божественними атрибутами стоїть нижче від Бога-Отця, який лише один є вічним і несотвореним. Тим самим відкидався основний християнський постулат — ідея *Боголюдини*. Послідовник Арія, єпископ *Макарій*, вчив, що Дух Святий не є Бог, а сотворенна сила. На двох перших Соборах (IV ст.) ці тринітарні дискусії були подолані та утверджена ідея *єдиносущності* Бога-Отця, Бога-Сина і Бога-Духа Святого.

Христологічні сперечання розпочинаються з III-го собору у *Ефесі* (431 р.). Константинопольський єпископ *Несторій* учив, що Діва Марія народила не Бога, а лише людину, з якою божественна суть злилася пізніше. Собор засудив це вчення і визнав Діву Марію *Богородицею*. IV (Халкідонський) собор 451 р. засудив вчення *монофізитства*, згідно з яким І. Христос має лише одну божественну природу, а не дві — *божественну та людську*; це викликало відокремлення від офіційної церкви т. зв. *нехалкідонських* церков. На початку VII ст. виникає вчення *монофелітства*, згідно з яким Христос, маючи дві природи, мав єдину волю. VI Вселенський собор (680 р.) засудив учення, ствердивши не лише *подвійну природу*, але й *дві волі* Боголюдини.

Іконоборчий рух (боротьба проти вшанування ікон) засудив VII Вселенський собор (787 р.), утвердивши *вшанування ікон та хреста*. Християнський культ, що був сформований на Вселенських соборах, повною мірою знаходить свій *практичний* вияв у Східному та, з певними особливостями, Західному християнстві, про що буде йтися в наступних темах.

Запитання для самоконтролю

1. Якими були соціально-політичні та ідеологічні передумови виникнення християнства?

2. Осмисліть та обґрунтуйте роль Ісуса Христа у заснуванні християнства.
3. В чому полягає сутність вчення Ісуса Христа? Які основні ідеї Нагірної проповіді?
4. Розкрийте сутність основних догматів християнського віровчення — «Символу віри».
5. В чому полягає ідейний взаємозв'язок іудаїзму та християнства?

Теми рефератів

1. Виникнення християнства, його ідеологічні джерела.
2. Перші християнські громади та особливості первісного християнства.
3. Вселенські собори та їх значення в історії християнства.
4. Християнство як релігія Нового Заповіту.
5. Біблія — духовно-історичний феномен.

Література

1. Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
2. Головащенко С. Історія християнства. — К., 1999.
3. Лубський В. Історія релігії. Підручник. — К., 2004.
4. Мень А. История религии. Пути христианства. — М., 1998.
5. Мень А. Сын человеческий. — М., 1991.
6. Тальберг Н. История христианской церкви. — М., 1991.
7. Християнство. Словарь. — М., 1994.
8. Яртись А., Васьків А. Релігієзнавство. Навчальний посібник. К., «Знання», 2011.

1. Еволюція християнства. Причини розколу

На жаль, християнська Церква не змогла зберегти свою єдність. Так, ще у V ст. відійшли окремі громади, що не прийняли рішення Вселенських Соборів про засудження несторіанства або монофізитства. Ці, так звані дохалкідонські церкви, існують і зараз, складаючи окремих напрям у християнстві (наприклад, Вірменська церква). Крім того, за кілька століть існування в різних соціально-культурних та геополітичних умовах Церкви на сході та заході Римської імперії, виникла ціла низка розбіжностей у релігійному віровченні, у канонічних діях, обрядах та звичаях. В середині XI ст. особливо загострилися суперечки західного та східного християнства стосовно третьої іпостасі Святої Трійці. Так, Римська Церква ще на соборі у Толедо (589 р.) додала до Символу Віри догмат *філіокве* (лат. — і від Сина), згідно з яким Дух Святий сходить не лише від Бога-Отця, але і від Бога-Сина. Не був прийнятим східним християнством і *целибат* (безшлюбність священства), *піст у суботу*, вживання лише *прісного хліба* під час *євхаристії* (причастя).

Проте догматичні та культові відмінності не були головними. Визначальними були відмінності *грецького та римського світосприйняття*, наявність *геополітичних особливостей* розвитку Римської імперії.

У 395 р. Римська імперія поділилася на Західну та Східну. На Заході християнство перебувало під впливом *римської схильності до права*, на Сході — *грецького філософського мислення*. Саме тому на Заході *центральною проблемою богословських пошуків стає проблема гріха та виправдання*, на Сході — *тринітарні дискусії* (суперечки про співвідношення трьох іпостасей — Бога-Отця, Бога-Сина та Бога-Святого Духа).

З падінням Західної Римської імперії (476 р.) значно зростає роль папи, який, за умов державної роздрібненості, намагається поширити владу і над світськими володарями. Так, у творах папи Лева I Великого (440 — 461р.р.) була вже розроблена теорія *абсолютного верховенства* над земними та духовними володарями у християнському світі, яка ґрунтувалася на ідеях *непогрішимості та апостольського спадкоємництва папи*. Формується *папоцезаризм*, який був засобом утвердження влади пап і позиції католицької церкви у середньовічній Європі.

На Сході, у Візантійській державі, складаються особливі сосунки між імператорською та церковною владами, які визначаються як *цезаре-панізм*. Церква фактично підпорядковувалася імператору, який призначав патріархів. В той же час Константинопольський єпископ вивищується над іншими. Це було підтверджено третім канонам II Вселенського Собору (381 р.): «Константинопольський єпископ нехай має перевагу честі після Римського єпископа, тому що цей град є Новий Рим, місто Царя і Сенату» (3, 84 — 85). Не дивлячись на те, що між Римським та Константинопольським ієрархами точилася боротьба за першість, вони уникали остаточного розриву, оскільки до середини VIII ст. папи вважали візантійських імператорів спільниками у боротьбі з варварами.

Спроба відновлення канонічних стосунків між Римом та Константинополем для створення великої коаліції проти норманнів, що нападали на Рим, не мала позитивних наслідків. У 1054 р. легат папи Лева IX, кардинал Гумберт, везе листи імператорові Василюсу й патріарху Михаїлу Керуларію, в яких намагається нав'язати принципи Римської теократії. І, оскільки Константинополь не пішов на поступки Риму, 15 липня 1054 р. легат Гумберт оголошує анафему (відлучення від церкви) Михаїла Керуларія та «його прихильників». 20 липня рішенням синоду патріарх, в свою чергу, відлучає «Гумберта та його спільників». В подальшому хрестові походи в трагічний спосіб завершили справу розколу.

Таким чином виникає два напрями: *Східне та Західне* християнство. Східна християнська церква одержала назву *православної* (гр. ортодоксія; (orthos — правильний, doxe — думка)).

2. Особливості православ'я. Православний культ та його сутність

Формування православ'я відбувалося за наявності у Візантійській імперії міцної імператорської влади; при цьому церква була надійною опорою державного апарату. Уповільнені темпи розвитку феодальних відносин сприяли тривалому збереженню традиційних форм віровчення та обрядовості, що значною мірою зумовило православний консерватизм.

Так, православні, на відміну від католиків, вважають, що догматичні положення могли приймати лише на Вселенських соборах (останній, сьомий, як відомо, відбувся 787 р.) — то ж віровчення та культ у подальшому не зазнали ніяких змін.

Таким чином, сутнісним виявом *православного віровчення* залишається «Символ віри», ідейною основою якого є *Святе Письмо* (Біблія) та

Святий Переказ, і який затверджений Нікейським (325 р.) та Константинопольським (381 р.) соборами; в ньому визнаються такі головні ідеї, як *триєдність Бога, Боговтілення, спокутна жертва Ісуса Христа, воскресіння мертвих, потойбічна відплата*. (Про це йдеться в попередній темі).

Отці Східної Церкви (Іоан Златоуст, Іоан Дамаскін, Григорій Назіанзин, Григорій Ниський, Василій Кесарійський) в своїх трактатах, проповідях сформуvalи та систематизували православне богослов'я, що ґрунтувалося на філософії неоплатонізму з її досвідом містичного переживання та вченні ісихазму. *Містицизм* (гр. — таємничий) — це релігійно-філософський світогляд, в основі якого лежить віра в можливість безпосереднього єднання з Богом в момент просвітлення. Згідно з традицією *ісихазму* (гр. — спокій), яка є характерною для православної чернечої духовності, єдиним засобом пізнання божественної істини визнавалися аскетичний подвиг, молитовне споглядання та містичне осяяння. Останнє досягається самозаглибленням людини у внутрішній світ, внаслідок чого настає стан просвітлення — пізнання найвищої сутності речей та явищ. Одним з теоретиків ісихазму був *Г. Палама*, якого згодом було зараховано до лику святих.

Вважається, що людина не спроможна осягнути розумом Бога. Вона може лише увійти в проблематику стосунків між Богом та світом. І саме завдяки одкровенню — безпосередньому осягненню в моменти містичного просвітлення — стає можливим пізнання Бога перед проявом його благодаті. Зв'язок з Богом здійснюється *не через розум, а через почуття*. В цьому полягає сутність *православного ірраціоналізму*.

До *православного культу* відносять: *Богослужіння, обрядові дії (таїнства), молитви, шанування святих*. Крім того, культова система православ'я включає *поклоніння хресту, іконам, мощам святих, сакральним реліквіям*. Важливе значення в православному культі мають *свята та пости*.

Головною Службою Божою у православ'ї є **Божественна Літургія** (гр. — загальна справа). Це найурочистіший обряд Православної Церкви, суть якого полягає у містичному споживанні тіла та крові Ісуса Христа під видом хліба та вина. Вважається, що першу Літургію здійснив сам Ісус Христос під час Таємної вечері у Гефсиманському саду. При цьому він взяв хліб, розламав його і дав своїм учням, сказавши: «Прийміть, споживайте, це — тіло Моє» (Мв. 26:26). Подавши чашу їм, сказав: «Пийте з неї всі, бо це — кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів!» (Мв. 26:27,28).

Літургія складається з трьох частин. Перша — *проскомідія*, коли священнослужителі, читаючи відповідні молитви, приготують хліб

та вино для таїнства *євхаристії* (причащення). Вважається, що хліб та вино в чудесний спосіб перетворюється на тіло та кров Христові, до благодатної сили яких мають долучитися віруючі. Друга — *Літургія оголошених*. В перші століття християнства оголошеними називали людей, що збирались прийняти хрещення, і вони не мали права бути присутніми на причасті. Під час Літургії оголошених читались Євангелія. Нині ж обряд хрещення здійснюється, переважно, над немовлятами. Третя — *Літургія вірних*. На ній і відбувається причащення.

Божественну Літургію Східного обряду створили архієпископ Константинополя Іоан Златоуст (347 — 407рр.) та архієпископ Кесарії Василій Великий (330 — 379рр.).

У православному культі особливу роль відіграють таїнства.

Таїнство — це священна дія, за допомогою якої під видимим образом таємно, невидимо подається людині благодать Святого Духа, тобто спасаюча сила Бога. У православній церкві існує сім таїнств: хрещення, миропомазання, причащення, покаяння, священство, шлюб і елеопомазання. Усі вони були встановлені у перші віки християнства, тому їх визнає також (з деякими особливостями) і католицька церква. Більшість протестантських течій здійснюють лише хрещення і причащення, розуміючи їх не як таїнства, а як необхідні обряди.

Хрещення. Обряд окроплення водою як магічна дія виник у далекому минулому. У багатьох народів вважалося, що вода має здатність відганяти від людини «нечисту силу». Християнське хрещення розглядається як друге (духовне) народження людини (і тому має відбуватися лише один раз) та її долучення до Церкви. Слово «хрещений» рівнозначне слову «християнин».

Про здійснення обряду хрещення християнами згадується з кінця I — поч. II ст. У перших християнських громадах хрестили, зазвичай, дорослих, але згодом почали хрестити сім'ями, тобто і дітей також. Питання про можливість хрещення немовлят деякий час було дискусійним, та й нині протестанти визнають хрещення лише у свідомому віці. Православна церква (як і католицька) хрестить немовлят за вірою батьків та хрещених. Обов'язком хрещених батьків є навчання хрещеників вірі й піклування про те, щоб вони ставали істинними християнами.

Миропомазання. Це таїнство, через яке віруючому подаються дари Святого Духа шляхом намащування головних частин тіла освяченою ароматичною речовиною — миром. У православній церкві миропомазання здійснюється одночасно з хрещенням, у католицизмі цей обряд (конфірмація) відбувається у 7 — 12-річному віці. Протестанти здійснюють обряд конфірмації по виповненню 14-річного віку.

Причащення (євхаристія). Причащення є обряд спожиття хліба й вина як Тіла і Крові Христових, яке встановив Сам Ісус Христос під час Таємної Вечері. Таїнство євхаристії (гр. — вдячність, подяка) ніби відтворює святу Трапезу Господню. Православні миряни причащаються і вином, і хлібом, тоді, як у католицькій церкві до останнього часу миряни причащалися лише прісним хлібом. Християнин має сповідатись та причащатись у храмі не менш, ніж раз на рік. У деяких протестантських церквах і сектах специфічною формою причащення є хлібопереломлення.

Покаяння (сповідь). Покаяння — це таїнство, через яке людина, за посередництвом священика, отримує невидимо відпущення гріхів від самого Ісуса Христа. Перед сповіддю православні віруючі говіють, тобто дотримуються посту, посилюють молитви, ведуть благочестиве життя. Священику забороняється розголошувати гріхи своїх духовних синів. Іноді священики-духівники накладають на тих, що каються деякі духовні кари або заборону — епітимію. Сповідь спочатку була прилюдною і лише в кінці IX ст. замінена таємною, тобто сповіддю віруючого священику. Протестанти впровадили прилюдне каяття і не вважають його таїнством.

Священство (рукопокладання або хіротонія). Це посвята у сан священослужителя, яка здійснюється покладанням рук іншими архієреями та за допомогою відповідних молитов. У християнстві священство має три ступені: *диякон*, *пресвітер* (священик або ієрей), *єпископ* (архієрей). Диякон бере участь у богослужінні, прислужує при таїнствах, але не має права робити це самостійно. Пресвітер може самостійно проводити богослужіння, обряди і шість таїнств, крім рукопокладання. Єпископ здійснює всі сім таїнств та має право висвячувати у сан диякона і пресвітера. Самого єпископа висвячують обов'язково декілька інших єпископів. У католицькій церкві священики зобов'язані дотримуватись безшлюбності (целібату). У православ'ї вони поділяються на *чорне* (ченці) та *біле* (можуть бути одруженими) духовенство, але єпископи обов'язково мають бути ченцями. У деяких протестантських церквах служителями культу можуть бути жінки.

Шлюб. Обряд одруження виник у період первісного ладу. У християнській релігійній обрядовості ритуал таїнства шлюбу склався лише у

XVI ст. Існують певні правила укладення церковного шлюбу: відповідний вік, заборона одруження близьких родичів, наявність вільної згоди нареченого та нареченої, а також згоди їх батьків. Церква не вітає розлучення і неохоче дозволяє повторні шлюби, безумовно забороняється багатоженство.

Єлеопомазання (маслосвяття). Це помазання хворого освяченою оливою — єлеєм. Згідно з ученням православної церкви, маслосвяття зцілює немощі духовні й тілесні — ті, які є наслідком гріхів. У католицизмі це таїнство є одним з останніх обрядів переходу людини у вічне життя. У православному єлеопомазанні задовольняється прохання хворого про його зцілення та відпущення йому гріхів.

Спочатку це таїнство здійснювали сім священників (правили молитву «собором» — звідси «соборування»). Вони запалювали свічки, читали сім молитов про одужання хворого, сім послань апостолів, сім віршів з Євангелія, потім сім разів змазували єлеєм хворого. Тепер цей обряд здійснює один священник, але, як і раніше, збереглися сім прохань за хворого, сім молитов.

Крім здійснення таїнств, культова система православ'я включає *молитви*. Найважливішою з них є «Отче наш», читати яку заповів І.Христос.

Культ святих — вшанування віруючими святих, канонізованих церквою. Їх є велика кількість, у православ'ї, крім спільних з католицизмом святих (Діва Марія, Микола Чудотворець) є і свої: Іоан Богослов, Василій Великий та ін. Крім того, є і національні святі. Так, для українців це, зокрема, рівноапостольні княгиня Ольга, князь Володимир.

Раннє християнство не знало *ікон*. Їх розглядали як ознаку язичництва. У Візантії з VIII до першої пол. IX ст. тривала боротьба з іконоборцями. І хоча культ ікон було визнано на VII Вселенському соборі, боротьба продовжувалася. І лише імператриця Феодора у 843 р. відновила іконовшанування. Традиційно вважається, що ікона має бути в домівці кожного православного (у протестантизмі майже немає вшанування ікон). Своїми молитвами до першообразу ікони віруючий прагне забезпечити його сприяння у повсякденному житті. Деякі ікони церкви оголошують *чудотворними*.

Хрест є священним символом та об'єктом поклоніння. Церковна традиція зв'язує це поклоніння зі смертю І. Христа на хресті та освячення його кров'ю Сина Божого. Офіційне вшанування хреста було запроваджено в IV ст. В різних конфесіях встановлено особливі форми хреста, що має певну символіку. У православ'ї найпоширенішою є чотирикінечна форма.

Особливе місце в православному культі посідають *свята та пости*. Свята поділяються на головні — **Пасха та Різдво**, дванадесяті (великі) та інші. Пости мають для віруючих особливе значення — очищення та покаяння.

З давніх-давен у християнстві *храм* був осередком духовного життя. Це сакральна будівля для відправлення культу, проголошення проповідей, а раніше — і для вирішення різних соціально-політичних проблем віруючих. Але традиційно — це місце, де людина спілкується з Богом. Християнський храм конструкційно успадкував форму єрусалимського храму. Він має три основні частини: притвор — західна частина, що біля входу; середня частина — нава; третя частина, що розташована на схід — вівтар (священне місце). Найвеличніший храм Святої Софії було побудовано у VI ст. у Константинополі за імператора Юстиніана, за аналогом якого у XI ст. князь Ярослав Мудрий побудував Софійський собор у Києві. Для православного храму є характерним архітектурний стиль *бароко* (Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, Успенський — у Києво-Печерській Лаврі). У храмі обов'язково наявний *іконостас* — спеціальна стіна, де розташовано ікони згідно з церковною ієрархією з зображеннями І.Христа, Богородиці, ангелів, пророків, апостолів, святих. Іконостас відокремлює вівтар від основної частини храму. Храми будуються на славу Божу та святих і носять їх імена.

В православ'ї особливого поширення набуло *чернецтво* (з гр. монах — самотний, відлюдний), метою якого є сходження до релігійно-моральної досконалості. Прийняття відбувається через чин постриження в ченці. Зміна ченцем свого імені при постриженні символізує смерть старої і появу нової людини, а чорний колір одягу (звідси — чернець) — відречення від світу. Чернецтво — поширена форма реалізації ідеалу праведного життя, що передбачає зречення світу та аскетизм.

У Східному християнстві існує три ступені священства: *дияконство*, *пресвітерство* та *єпископство*. Диякони не можуть самостійно здійснювати Богослужіння та відправляти таїнства. Вони лише допомагають це робити пресвітерам та єпископам.

У церквах греко-візантійської традиції пресвітери називаються ієреями та протоієреями. Найвищий ступінь священства — єпископство. Вони мають право висвячувати у сан диякона та пресвітера, здійснювати духовну опіку у межах єпископату. Архієпископ та митрополит уособлюють вищу владу єпископства.

3.Православна організація. Вселенське православ'я

Православ'я не має єдиного адміністративного центру. Але існує асоціація — **Вселенське православ'я**, що становить *сукупність усіх православних церков світу*. Історично склалося так, що перші христии-

янські центри, які в подальшому перебрали на себе контроль над діяльністю віруючих на значних територіях, формувалися як самостійні церковні утворення. Роль православ'я (як християнства східного обряду) зростає: поділ Римської імперії на Західну та Східну (395р.) визначив його подальшу роль. Після розпаду Західної Римської імперії (476р.) Візантія, державною релігією якої стало православ'я, проіснувала до 1453 р. (завоювання Константинополя турками-османами). Відцентрові сили, що діяли у Візантії, прискорили ослаблення взаємозалежності церковних центрів в Єрусалимі, Олександрії, Антіохії та Константинополі; згодом кожен з них набув *автокефалії* (самостійності). З часом православні церкви почали утворюватися в інших регіонах планети. Більша частина автокефальних православних церков утворилась в ХІХ — ХХ ст.

Сучасне світове православ'я налічує понад *300 млн. людей*, які проживають переважно на пострадянських територіях (Білорусь, Росія, Україна, Грузія, Молдова), в країнах Південно-Східної Європи (Сербія, Болгарія, Румунія, Греція), а також в деяких країнах Близького Сходу та Північної Африки (Єгипет). Православ'я об'єднано в *п'ятнадцять автокефальних* (адміністративно незалежних) та *чотири автономних* (неповна самостійність) православних церкви. За *диптихом* (традиційним церковним списком) вони розташовані в певній послідовності.

Константинопольська православна церква виникла в ІV ст. і вважається у православному світі *«першою серед рівних»*. Згідно з рішенням другого Вселенського Собору (381 р.) «Константинопольський єпископ... має перевагу честі після Римського єпископа, тому що місто це є новий Рим» (3-є правило ІІ Вселенського Собору); він носить титул «Вселенського патріарха». Резиденція — в Стамбулі.

Нині Константинопольська церква налічує до 65 тис віруючих. На території Туреччини знаходиться 6 єпархій, у країнах Західної Європи, Азії, Північної та Південної Америки, Австралії — 23.

До юрисдикції Константинопольської церкви належить Фінляндська автономна православна церква, Критська православна церква та свята гора Афон у Греції. Офіційним друкованим органом є журнал «Ортодоксія». Входить до Всесвітньої Ради Церков.

Олександрійська православна церква. Це одна з найдавніших церков (заснована в І ст.); саме на її території виникло чернецтво. Вже у ІІ ст. у Єгипті була єпископська кафедра. У V ст. християни, що проживали в Єгипті, поділилися на православних та монофізитів (коптів).

Нині Олександрійська церква налічує близько 30 тис. віруючих. Її юрисдикція поширюється на весь африканський континент. У Єгипті вона має 5 єпархій, за межами — 9. На основі бібліотеки Олександрійського патріархату працює Інститут східних досліджень. Офіційний друкований орган — журнал «Пантенос».

Олександрійський патріарх має титул Блаженнішого Папи і Патріарха Олександрійського і всієї Африки. Його резиденція знаходиться в місті Олександрії. При патріархові діє Святіший Синод, до якого входять усі правлячі архієреї.

Антіохійська православна церква (Антіохія — колишня столиця Сирії) теж виникла в I ст. Нині вона має 22 єпархії: 6 — у Сирії, 6 — у Лівані, 1 — в Іраку, 3 — в Туреччині та 6 — на американському континенті. Церква має близько 400 храмів, 20 монастирів. Офіційний орган — журнал «АН-Нахра». Патріарх має титул Блаженнішого Патріарха Великої Антіохії і всього Сходу. Резиденція знаходиться в Дамаску. Діє Святіший Синод, до складу якого входять правлячі архієреї.

Єрусалимська православна церква вважається *«матір'ю усіх християнських церков»*. Головним завданням її є збереження святих місць християн — Голгофи, Гробу Господнього, монастиря св. Гробу, Храму Воскресіння, який з XVI ст. використовується православними, католиками, коптами, вірмено-григоріанами та ін. Тут розташована і резиденція патріарха, що має титул Блаженнішого Патріарха Святого Града Єрусалима і всієї Палестини. Має 23 храми, 22 чоловічих та 5 жіночих монастирів.

Руська православна церква — найчисельніша (до 100 млн віруючих) серед сучасних помісних церков. Пройшовши тривалий період становлення, який завершився в 1589р., церква набула статусу автокефальної. Нині в юрисдикції РПЦ знаходяться незалежні та самостійні в управлінні Українська та Білоруська православні церкви, а також Японська православна церква. Бере участь у Всесвітній Раді Церков.

Грузинська православна церква виникла в IV ст. Мала автокефалію з V ст., але в XVIII — XX ст. була підпорядкована РПЦ. Відновила автокефалію після революції 1917 року.

Церква має 15 єпархій, що об'єднують до 300 громад. Керує церквою католикос, він є Патріархом усієї Грузії. Офіційний друкований орган — «Джварі Вазиса» («Хрест виноградної лози»).

Сербська православна церква заснована в IX ст. Після турецької неволі відновила автокефалію в 1879 році., а патріаршество — в 1919 році. Налічує 8 млн. віруючих, близько 2 тис. священників, 204 монастирі.

Румунська православна церква налічує біля 16 млн. вруючих. Остаточно сформувалась і набула автокефалії лише з 1865 року (визнано автокефалію в 1885 р.), а з 1919 — патріархат. Має понад 8 тис. храмів, 133 монастирі.

Болгарська православна церква існує з IX ст. Відновила автокефалію з 1872 року, хоча Константинополем була визнана лише в 1945 році. Налічує 6 млн. віруючих, понад 3 тисячі храмів, 120 монастирів.

Кіпрська православна церква заснована в I ст., здобула незалежність в V ст. Відіграла провідну роль у боротьбі за визволення Кіпру від англійців. Має більш, ніж 400 тис. віруючих.

Елладська (грецька) православна церква заснована в I ст., але упродовж більш, ніж тисячоліття була складовою частиною Константинопольського патріархату. В XIX ст. православ'я проголошено «панівною релігією Королівства Грецького», але за Конституцією 1975 року церква відокремлена від держави.

Албанська православна церква проголошена автокефальною в 1922 році. Комуністичне керівництво заборонило її діяльність. Нині церковні структури відроджуються.

Польська православна церква. Християнство поширюється тут з X ст., але переважає католицизм. Автокефалія православної церкви проголошена у 1921 році, визнана РПЦ в 1948 році.

Чеських земель і Словаччини православна церква. Велику Моравію хрестили ще Кирило і Мефодій, але згодом панівним тут став католицизм. Православ'я відроджено лише в XX ст., церква отримала автокефалію з 1951 року; налічує 150 тисяч віруючих.

Американська православна церква виникла з православних місій РПЦ, що прибували в Америку з кінця XVIII ст. Одержала автокефалію у 1970 році.

Автономний статус мають *Синайська, Фінляндська, Критська, Японська* православні церкви.

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини розколу в християнстві.
2. Вкажіть ознаки, що характеризують православ'я як східне християнство.
3. Чи можна вважати, що православ'я виникло у 1054 році?
4. Обґрунтуйте твердження: православне вчення — це ортодоксальне вчення.
5. Охарактеризуйте основні елементи православного культу.
6. Що таке Вселенське православ'я?

Теми рефератів

1. Історія розколу у християнстві.
2. Особливості формування західного та східного християнства.
3. Державно-церковні відносини у Візантії.
4. Православна організація, сучасний стан.

Література

1. Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
2. Бессонов М. Православие в наши дни. — М., 1990.
3. Головащенко С. Історія християнства. — К., 1999.
4. Мень А. Православное богослужение. Таинство, Слово, обряд. — М., 1991.
5. Релігієзнавчий словник /За ред. А.Колодного/ — К., 1996.
6. Христианство. Словарь. — М., 1994.
7. Ярись А., Васків А. Релігієзнавство. Навчальний посібник. К., «Знання», 2011.

Тема 7

КАТОЛИЦИЗМ

Католицизм є одним з основних напрямів у християнстві. Чисельність католиків у світі перевершує 1 млрд. людей. Зокрема в Європі їх налічується близько 250 млн. осіб і проживають вони переважно в Італії, Іспанії, Франції, Бельгії, Німеччині, Польщі, Угорщині, Словаччині, Литві, частково — Латвії, в західних регіонах Білорусії та України. На американському континенті католики населяють переважно Латинську Америку (Бразилія, Аргентина).

Відповідно до самовизначення самої Католицької Церкви (гр. *katholikos* — загальний, вселенський) вона є «товариством віруючих, заснованим Ісусом Христом і побудованим на вірі Апостолів. Христос присутній в ній і діє через Петра та інших Апостолів, наступником яких є єпископ Риму (Римський Папа) і єпископи усього світу».

Католицька церква виникла в 1054 р. внаслідок розколу в християнстві. Процес її формування тривав до 1204 р. і відбувався в умовах гострої боротьби між феодалними державами за сфери впливу. Пізніше римська церква стала ідеологічним центром з об'єднання розділених держав і князівств феодалної Європи в єдину політичну систему. Це посилювало вплив церкви на політичне життя, зміцнило її позиції, сприяло утвердженню зверхності влади папи римського над державою.

1. Особливості віровчення та культу католицизму

Віровчення католицизму (як і православ'я) ґрунтується на Святому Письмі (Біблії) та Святому Переказі. Канонічними визнаються всі книги, що входять до латинського перекладу Біблії (Вульгата). В біблійний канон католицької церкви входить 72 книги, з яких 27 книг Нового Заповіту і 45 (в православній церкві — 50 книг) книг Старого Заповіту. Святий Переказ утворюють постанови 21 соборів, праці Отців церкви і богословів, офіційні рішення римських пап. Визнаючи Символ віри, який було прийнято на перших двох Вселенських соборах (325 та 381 рр.), інші рішення перших семи загальнохристиянських соборів, католицька церква ввела низку нових догматів, які затверджувалися на Помісних соборах.

Якою ж була історія формування *догматичних* особливостей католицької церкви?

Ще в IV ст. велися дискусії з питання сходження святого Духа не лише від Бога-Отця, але і від Бога-Сина. У 589 р. на Толедському церковному соборі було затверджено *догмат про філіокве* (лат. *filioque* — і від Сина). Це доповнення до Символу віри є *однією із значних догматичних відмінностей* між західним та східним християнством.

На Флорентійському соборі у 1439 р. було прийнято догмат про *чистилище*. Вважається, що душа людини після смерті знаходиться у невідомому стані — між раєм та пеклом. Подальша доля душі грішника, яка не отримала прощення в земному житті, значною мірою залежить від добрих вчинків рідних і близьких померлого — це молитви, Служба Божа, пожертвування на користь церкви тощо. Прийнято думати, що сама церква має особливу божественну благодать: Ісус Христос, Діва Марія, святі створили скарбницю благодаті. А тому надана церквою *індульгенція* (від лат. *indulgentia* — милість) може повністю або частково відпустити людині гріхи (але не смертні).

Догмат про непомильність Папи Римського, як намісника Бога на землі, почав формуватися у V ст., а був затверджений на I Ватиканському соборі у 1870 р. Він стверджував, що глава Церкви, який проповідує «*ex cathedra*» (з амвону) є непогрішним у справах віри та моралі.

У католицизмі особливо шановується *Діва Марія* (Мадонна). На соборі в Ефесі в 431 р. її визнано *Богородицею*. В 1854 р. папа Пій IX проголосив *догмат про непорочне зачаття Богородиці її матір'ю Анною*. Це означало, що існування Марії з самого початку було звільнене від первісного гріха. У 1950 р. було затверджено *догмат про її Вознесіння*, яке сталося не лише духом, але й тілом (тілесне сприйняття в небесну славу). У 1964 р. папа Павло VI проголосив Діву Марію «*Матір'ю Церкви*». У католицькій теології сформувався особливий напрям — *маріологія*.

Існують *канонічні відмінності* католицької церкви. Вони мають *обрядово-культурний* характер. Центрами католицького культу, перш за все, є храми, де відбувається головне дійство — Меса, під час якої здійснюється перетворення хліба та вина на тіло та кров Ісуса Христа. Визнається сім таїнств, однак хрещення в католицизмі здійснюється і через занурення і через обливання. Миропомазання (у католицизмі *конфірмація*) проводиться при досягненні 7 — 12 років і обов'язково єпископом. Існує непорушність таїнства шлюбу — не дозволяються розлучення. У католицизмі, крім історично установлених трьох ступенів священства (диякони, пресвітери, єпископи) існує особлива група — кардинали, другий за значенням чин церкви. Католицькі священники приймають обітницю безшлюбності — *целібат*. У православ'ї існує чорне духівництво, що не має права на одруження, та біле, що має таке право.

Храми, як правило, побудовані в *готичному* архітектурному стилі. В інтер'єрі переважає *скульптура, рельєфний декор*. Відсутній іконостас. Католицькому культу притаманні пишність та урочистість. Богослужіння *супроводжується органною музикою*.

2. Католицькі чернечі ордени та їх духовна місія

На відміну від православного чернецтва, основними центрами якого є монастирі, католицьке чернецтво об'єднано в *ордени та конгрегації*. Вони управляються *генералами або пріорами*. Упродовж історії церкви серед вихованців орденів була велика кількість Пап, кардиналів, єпископів.

У XI — XIII ст. виникає багато чернечих орденів, які формують свої статuti. Ці організації ченців спеціалізуються на проповідницькій, місіонерській, виховній та благодійній діяльності.

Одним з перших виникає *орден бенедиктинців*; він був заснований в Італії у VI ст. *Бенедиктом Нурсійським*. Орден має жіночу гілку — *бенедиктинок*. Статут ордену вимагає суворої дисципліни і дотримання трьох обітниць: постійного перебування в монастирі, утримання і послуху. Бенедиктинські монастирі були *центром духовного життя*, часто вони започатковували міста. Нині орден бенедиктинців існує в Європі, Америці; 18 конгрегацій ордену об'єднують близько 7,5 тисячі ченців. Орден має свої школи та університети.

Серед чернечих орденів важливе місце посідають так звані *жебракуючі ордени* — францисканці, кармеліти, домініканці. Вони відмовлялися від матеріальних благ, вели аскетичний спосіб життя. *Орден францисканців* був заснований у 1207 — 1210 р.р. *Франциском* з італійського міста *Ассиз* (Франциск Ассизький). Маючи багате та знатне походження, Франциск після тяжкої хвороби став на шлях аскетизму та бідності. Францисканці мандрували різними містами Європи, *проповідували слово Боже*. З 1256 р. одержали право викладання в університетах. У 1212 р. було створено *жіночий орден* — *кларисинок* (від імені засновниці — Клари). Францисканці мали велику популярність, яку зберегли і донині. У світі їх налічується понад 40 тисяч чоловік.

У 1156 р. в Палестині групою хрестоносців на чолі з *Бертольдом із Калабрії* було засновано чернечий *орден Кармелітів*. Назва — від гори *Кармель*, на якій поселилися його засновники. У 1240 р. кармеліти перемістилися в Західну Європу, де одержали від Папи Інокентія VI статус «злидаруючого ордену». Центр ордену знаходиться в Римі, він налічує близько 5 тисяч членів, які ведуть активну *місіонерську діяльність*. Ма-

ють свої навчальні заклади, періодичні видання. На 1970 р. їх налічувалось близько 27 тисяч чоловік.

Орден домініканців був заснований у 1215 р. в Тулузі іспанським ченцем *Доменіком де Гусманом*. Основне завдання ордену — *боротьба з єретиками, віровідступництвом*. У 1232 р. домініканці отримують *управління інквізицією*. Ченці здобували добру освіту, а відтак були неперевершеними у *проповідницькій, освітній та виховній справі*. Домініканцем був і *Тома Аквінський*. Його вчення — *томізм* — папа Лев XIII у 1879 р. проголосив *офіційною філософською доктриною католицької церкви*. В ньому здійснено *раціональне обґрунтування вічної сутності Бога, як першопричини творення та мети людського буття*. Це вчення викладають в університетах Парижа, Кельна та інших міст. Праці Т. Аквінського є *методологічною основою сучасного богослов'я*. Нині отці-домініканці займаються просвітницькою та видавничою роботою. Орден діє в 50 країнах світу, нараховує понад 6 тисяч чоловік. Має близько 600 монастирів.

У 1534 р. для боротьби з Реформацією іспанець *Ігнатіо Лойола* засновує *орден єзуїтів* — Товариство Ісуса (Societas Jesus). Основна мета — *поширення та утвердження віри через місіонерство, проповідництво, освіту та виховання*. Школи, засновані єзуїтами, мали досконалу системи освіти та виховання — в них переважали гуманітарні дисципліни. Після Тридентського Собору (1545 — 1563 р.р.) вони отримали під своє керівництво духовні семінарії. Свого часу найвідомішою семінарією була Римська колегія, заснована за Григорія XIII (1572 — 1585 р.р.). Пізніше — це Григоріанський університет, в якому розвивали моральне богослов'я, патристику, займалися наукою (математикою, фізикою, астрономією).

У XVI — XVII ст.ст. православні братства в Україні, щоб протистояти наступу католицизму, намагалися запровадити методику освіти та виховання єзуїтів у своїх школах. В даний час цей орден є найчисленнішим та найпотужнішим у католицькій церкві. Його місії присутні у країнах Африки, Азії, Південної та Північної Америки. Статут цього ордену не зобов'язує своїх членів жити в монастирях та носити чернечий одяг. Орден не має жіночої гілки.

Нині орден має власні 33 університети і 200 шкіл різного типу. Діяльність єзуїтів проявляється у різноманітних сферах життя. Особливу активність виявляють в галузі ЗМІ. В їхньому розпорядженні «Радіо Ватикан», що веде передачі 39 мовами світу; вони видають понад 1 тисячу газет та журналів, що виходять 50 мовами світу загальним накладом 150 млн. примірників; зайняті також у сфері кіно та телебачення. То-

вариство Ісуса нараховує понад 20 тисяч осіб. Першим і досі єдиним єзуїтом-папою є нині чинний понтифік Франциск.

В католицьких монастирях зароджувалися й розвивалися науки. Осмислення таких важливих економічних проблем суспільного життя як оподаткування, державних фінансів, кредиту стало тим стрижнем, навколо якого закладалися підвалини сучасної цивілізації. Так, у середині XV ст. чернець-францисканець Лука Паччіолі у творі «Сума арифметики» вперше сформулював основні принципи подвійної системи облікових записів господарських операцій, які нині відомі під назвою бухгалтерського обліку. Теорію «Великого вибуху» як фізико-космологічне наукове дослідження запропонував 1931 р. бельгійський абат і астроном Жорж Ламетрі.

Нині існує майже 180 католицьких орденів. Об'єднуючи близько півтора мільйона ченців, вони відіграють важливу роль у здійсненні політики Ватикану — релігійного та адміністративного центру католицизму.

3. Організаційна структура католицизму. Ватикан

Католицька церква має *централізовану організацію*. Главою її є *Папа Римський*. Він вважається намісником І.Христа на землі. Словом «папа» (грец. *patras* — батько) з III ст. називали усіх єпископів. З VI ст. ця назва закріпилася за єпископами Риму. У XII ст. з'являється латинське слово *papatus* (папство). Офіційний титул — *Pontifex maximus*, тобто Верховний жрець. За євангельським свідченням першим з них був святий Петро, якого і визначив І.Христос: «І кажу Я тобі, що ти скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою, — і сили адові не переможуть її. І ключі тобі дам від Царства Небесного, і що на землі ти зв'яжеш, те зв'язане буде на небі, а що на землі ти розв'яжеш, те розв'язане буде на небі.» (Мв. 16, 18 — 19).

З моменту свого виникнення (IV ст.) папство відіграло істотну політичну роль в Західній Європі. Політичний вплив пап значно посилювався з утворенням в 754 р. Папської держави, в якій вони володіли абсолютною духовною та світською владою. За католицьким ученням папа має всю повноту церковної влади. Своїми декретами та буллами він може не лише визначати все життя церкви, але й установлювати чи змінювати церковні обряди та канони (правила церковної організації, вівчення, культу).

Перших єпископів Риму обирали народ та духовенство. З XI ст. обрання здійснюється кардинальською колегією. Процедура відбувається *на*

конклаві (лат. під ключем) — закритих зборах двома третинами голосів вищих духовних осіб католицької церкви — *кардиналів* (лат. *cardinalis* — головний). 120 кардиналів з понад як 50 країн світу мають право голосу при обранні папи. В офіційному списку римських пап, що видається Ватиканом, усього налічується 263 папи. З них було 6 сирійців, 10 греків, 14 французів, а, починаючи з 1525 р., папами були італійці. У 1978 р. папою було обрано поляка за походженням, кардинала Кароля Войтила, який прийняв церковне ім'я Іоан Павло II. Після його смерті у 2005 р. главою католицької церкви став Йозеф Ратцінгер (за національністю — німець). Його церковне ім'я — Венедикт XVI. У березні 2013 року новим папою було обрано архієпископа Буенос-Айреса (Аргентина) Хорхе Маріо Бергольйо, який прийняв ім'я Франциск. Папська резиденція знаходиться в Ватикані.

З моменту свого виникнення (IV ст.) папство відіграло істотну політичну роль в Західній Європі. Політичний вплив пап значно посилювався з утворенням в 754 р. Папської держави, в якій вони володіли абсолютною духовною та світською владою. За католицьким ученням папа має всю повноту церковної влади. Своїми декретами та буллами він може не лише визначати все життя церкви, але й установлювати чи змінювати церковні обряди та канони (правила церковної організації, віровчення, культу).

Ватикан — це місто-держава площею 44 га. Воно постало внаслідок Латеранських домовленостей між католицькою церквою та італійською державою, коли у 1929 р. Папа Пій XI уклав угоду з урядом Мусоліні. За переданням, апостола Петра після смерті було поховано на схилах Ватиканського пагорба; в IV ст. імператор Константин побудував тут базиліку. В XVI ст. Папа Юлій II розпочав будівництво нового храму — собору святого Петра. Поряд було споруджено Ватиканський палац — резиденцію Папи.

Адміністративними справами керує *кардинальська комісія*, яку призначає Папа, церковними й політичними — *Римська курія* (уряд), створена ще в 1588 році Папою Сикстом V. Тепер Курія — це Державний Секретаріат (центральный орган), 9 Конгрегацій, 12 папських рад, 3 трибунали та 3 відділи. Є прем'єр-міністр, міністр закордонних справ.

Нині на території Ватикану проживає понад 1000 осіб, 95% з них — чоловіки. Ватикан має власну банківську систему. Тут діє банк Святого Духу, що має свої філії у багатьох країнах та інвестує підприємства різних країн. Лише прибутки банку від капіталів, вкладених у підприємства США, становлять 1 млрд. доларів щорічно. Національні церкви здійснюють фінансові відрахування в бюджет Ватикану. Це велика фінансова держава, річний бюджет якої становить кілька мільярдів доларів.

Існує потужна мережа міжнародної комунікації. Діє радіостанція та ведуться телевізійні передачі. Офіційна газета — «Оссерваторе Романо».

Громадяни Ватикану не підлягають італійському оподаткуванню, навіть коли проживають на території Італії. Ніхто не народжується тут як громадянин Ватикану. Офіційна мова — латина. Існує «папське військо» — швейцарська гвардія. Однак це не армія. Ватикан є нейтральною територією.

Ватикан — це справжня *скарбниця високого мистецтва*: архітектури, живопису та скульптури. За Сикста IV (1471 р.) була побудована знаменита Сикстинська капелла. За Інокентія VIII (1490 р.) — Бельведерський палац. Загалом це група палаців, галерей, капелл, які побудовані в різні епохи. Щороку тут буває понад 1 млн. туристів.

Дипломатичні стосунки з іншими державами Ватикан підтримує через своїх представників — Апостольських нунцій (послів). *Апостольський нунцій* — це постійний представник Папи, наділений політичними та церковними повноваженнями, який представляє святий Престол у державі, куди він направлений, та захищає там його інтереси. Посада нунція виникла у XVI ст. Нині 173 держави мають дипломатичні стосунки з Ватиканом. В дипломатичному корпусі акредитовано 14 жінок-послів, які представляють зокрема такі країни як Боснію і Герцеговину, Грузію, Єгипет, Канаду, Нідерланди, Польщу та ін.

Дипломатичні стосунки між Україною та Ватиканом були встановлені в 1992 році. Нинішній Апостольський нунцій в Києві — архієпископ Іван Юркович. З травня 1999 року Україна має власного посла у Ватикані. Ним стала Надзвичайний і Повноважний посол України в Швейцарській Конфедерації Ніна Ковальська. Нині інтереси України представляє Тетяна Іжевська.

Католицькі церковні парафії територіально об'єднані в *дієцезії* (тожжна православній єпархії), *архідієцезії*, *митрополії* на чолі з єпископами. Сукупність дієцезій у межах однієї держави формує *національну церкву*, яку очолює кардинал. Національні церкви — складові єдиної Католицької Церкви.

4. Політика оновлення. Другий Ватиканський собор

XX ст. поставило перед світом небувалі проблеми. Це спричинилося до скликання II Ватиканського Собору, що відбувся в 1962 — 1965 рр., метою якого було визначення та запровадження *політики оновлення* (aggiornamento) Церкви.

Модернізація, яка передбачала установлення більш тісного зв'язку віровчення з життям, з сучасними реаліями в соціальній, політичній, економічній сферах, мала відбуватися шляхом євангелізації. *Євангелізація* — це процес навернення народів або окремих осіб в християнство. Теологічне обґрунтування — у настанові І.Христа своїм учням: «*Ідіть і навчіть усі народи. Я перебуватиму з вами повсякденно аж до кінця світу.*» (Мв. 28: 19).

Євангелізація в історії християнства має свою традицію. Так, проповідницька і місіонерська діяльність Кирила та Мефодія IX ст. може вважатися першою євангелізацією слов'ян. Католицька церква визнала за необхідність, в першу чергу, оновлення самої концепції євангелізації світу і визначення на її основі нової політики церкви, яка б мала відповідати соціально-політичним поглядам пересічних віруючих в сучасному світі.

Євангелізація світу покликана через місіонерство роз'яснювати християнські цінності заради *спасіння людства*. «Першим і основним шляхом» реалізації місіонерської діяльності церква проголошує людину. Складовою частиною програми євангелізації є програма євангелізації сім'ї, якою керує Комітет у справах сім'ї. Лише релігійна родина проголошується цінністю; було також проголошено рівноправність жінки та чоловіка. Церква стверджує, що християнська культура має відіграти вирішальну роль у побудові *«цивілізації любові»*.

На другому Ватиканському соборі було прийнято рішення про *спроцення багатьох обрядів та пристосування їх до місцевих умов*. Так, частина Меси може здійснюватись не латинською, а місцевими мовами з використанням національної музики. Богослужіння вирішено проводити декілька разів на день, щоб кожен мав можливість їх відвідати. Собор виніс рішення щодо включення до католицького культу елементів місцевих релігій, зближення з іншими християнськими церквами, визнання дійсними таїнств та обрядів, здійснених над католиками в інших християнських конфесіях. Зокрема, визнається дійсним хрещення католиків у православних храмах, а православних — у католицьких храмах.

У роботі Собору взяли участь 2500 ієрархів католицької церкви. Було прийнято 16 важливих документів: 4 конституції («Про Церкву в сучасному світі», «Про Святу Літургію» тощо), 9 декретів («Про засоби соціального спілкування», «Про екуменізм» та ін.), 3 декларації (зокрема «Про взаємини з нехристиянськими церквами», «Про християнську освіту»).

У документі «Церква в сучасному світі», прийнятому на Соборі, сплановано різноманітні заходи та реформи з метою оновлення існуючих соціальних порядків. Акцентується на важливій ролі економічних

благ в житті людей, говориться про право трудящих на страйк, коли того вимагають обставини.

Модернізація католицької церкви стала можливою значною мірою завдяки наявності соціальної доктрини. *Соціальна доктрина* - це сукупність політичних, економічних, етичних концепцій, що ґрунтуються на соціальному вченні католицької церкви, яке створювалось філософами та теологами упродовж усієї її історії. Соціальну доктрину складають лише офіційні документи, в першу чергу папські *енцикліки* («енцикліка» — послання католицької церкви; вперше цей термін увів у 1740 р. папа Венедикт XIV). Поряд з цим вона викладається в *декретах, конституціях, буллах, адгортаціях*.

Історія людства розглядається католицькою церквою з позиції *провіденціалізму* — релігійної концепції, згідно з якою будь-яке соціальне явище відбувається з волі Бога. Августин Блаженний у творі «Про град Господній» історію світової цивілізації змальовує як реалізацію божественного плану, спрямованого на досягнення царства Божого.

Соціальна доктрина католицької церкви почала формуватися ще в кінці XIX ст. Її започатковує енцикліка Папи Лева XIII «*Regum novarum*» («Нові речі»), з якою він звернувся у 1891 р. Це було послання до всіх національних церков і віруючих католиків, де йшлося про суспільні явища, які виникли внаслідок індустріальної революції, що зумовила конфлікт між капіталом та працею. Енцикліка пропонує образ гармонійного суспільства, заснованого на принципі пріоритету людини та родини перед державою. Вважається, що *приватна власність є природним правом людини*, допускається існування різних форм власності. Це є *економічним фундаментом* соціальних відносин.

У 40-у річницю «*Regum novarum*» папа Пій XI видає енцикліку «*Quadragesimo anno*» («В рік сороковий», 1931), де роз'яснює соціальну доктрину церкви, доповнюючи її новою ідеєю створення масових корпорацій як форми співпраці роботодавців та робітників. Папа Іоан XVIII запропонував нове тлумачення розвитку суспільства, визначивши його як «...результат діяльності людей, вільних та таких, що за природою речей несуть відповідальність за свої вчинки». Він також виступив за заборону ядерної зброї. Поряд з рішеннями II Ватиканського Собору, це було істотним вкладом у практику оновлення католицької соціальної доктрини.

Суть церковного підходу до вирішення соціально-економічних проблем полягає в *аксіологічних принципах*, приматі *етики над економікою*. Постає необхідність *моралізувати економічну науку* (етична економія, філософія господарства). Практичне втілення цих проблем розпочалося з того, коли Іоан Павло II у 1990 р. опублікував послання

до католицьких університетів «*Ex Corde Ecclesia*» («З Серця Церкви»). Це був заклик до широкого запровадження основ католицької віри у всі навчальні курси.

Важливими науковими центрами, які розвивають проблеми підприємництва, бізнесу є католицькі університети, зокрема університет св. Томи Аквінського (США), папський університет св. Томи Аквінського АНГЕЛІКУМ у Римі тощо.

Також радикальному перегляду були піддані проблеми війни та миру (з ухилом в бік абсолютного пацифізму), проблеми демократії, культури, екології тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Зробіть зіставлення православного та католицького віровчення.
2. Назвіть особливості католицького культу.
3. Якою є роль католицьких чернечих орденів в структурі церкви?
4. Охарактеризуйте організацію католицької церкви.
5. В чому полягає соціальне значення II Ватиканського Собору?
6. Як формувалося соціальне вчення католицької церкви?

Теми рефератів

1. Ватикан як духовний та культурний центр.
2. Особливості організації католицької церкви.
3. Соціальна доктрина католицизму та її сутність.
4. Політика оновлення католицької церкви.
5. Католицизм та екуменічний рух.

Література

1. Академічне релігієзнавство. — К., 2000.
2. Головащенко С. Історія християнства. — К., 2000.
3. Второй Ватиканский собор. Конституции. Декреты. Декларации. — Москва — Брюссель, 1992.
4. Катехизм католицької церкви, 2002.
5. Католицизм. Словарь. — М., 1991.
6. Лозинський С. Історія папства. — М., 1986.
7. Рашкова Р. Ватикан и современная культура. — М., 1998.
8. Хома І. Нарис історії Вселенської церкви. — Львів., 1995.

1. Причини виникнення протестантизму

Протестантизм — загальна назва релігійних течій, поява яких зумовлена *Реформацією XVI ст.*; це був пізній період переходу від Середньовіччя до Нового часу, коли у Європі стали відбуватися значні зміни національно-визвольного та суспільно-політичного характеру. Основними причинами Реформації були такі: занепад середньовічної церкви, розбещеність католицького священства, неспроможність здійснити реформу церкви. Реформаційний рух розпочався з виступу теолога М.Лютера в німецькому місті Віттенберзі, який 31 жовтня 1517 р. оприлюднив 95 тез, що були спрямовані проти торгівлі папськими індульгенціями. Рух підтримав не лише простий народ, а й усі верстви населення. Результати були значними. Перш за все, люди були звільнені від економічної експлуатації Римською курією, адже упродовж тривалого часу католицьке населення Європи змушене було забезпечувати будівництво собору Святого Петра в Римі та утримання Святого Престолу. Середньовічна теологія утратила свій авторитет і її заступила нова критична релігійна віроповчальна система. Реформація була вигідна владі на місцях, оскільки надавала монархам та князям повний контроль над церквою.

Реформаційний рух в цілому став переломним етапом в історії середньовічної Європи. Розпочалися антифеодальні рухи у Німеччині (Селянська війна), кальвіністські війни у Нідерландах, Франції, визвольні рухи у Швейцарії, Швеції, Шотландії, буржуазна революція в Англії; в цих та інших країнах католицька церква втратила свій вплив. Реформація здешевила церковну організацію, надала божественної санкції нормам буржуазної практики та моралі. В країнах, де перемогла Реформація, церква виявилась в більшій залежності від держави, мала меншу владу, ніж в країнах панування католицизму. Дуже важливим була поява релігійних доктрин, що послужили основою для нових теологічних систем. Протестантизм у цілому дав могутній імпульс цивілізаційному розвитку ряду європейських країн, зокрема, скандинавських. Можна сказати, що Сполучені Штати значною мірою створили дисиденти —

протестанти, які втікали до Нового Світу від релігійних переслідувань у Старій Європі.

Протестантизм виникає як реакція на негативні явища в католицькій церкві, зокрема практику індульгенцій, продажність та розпусність духовенства, його лицемірство, а також проти всевладдя папства. Протестантизм проголошує наступне: *єдиним авторитетом у справах віри є лише Святе Письмо (Sola Scriptura), людина спасається лише вірою (Sola Fide), яку вона набуває лише через Божественну благодать (Sola Gratia)*. На цій основі формуються такі догмати: 1) визнання «виправданя вірою»; 2) про абсолютне приречення людей; 3) визнання загального священства, тобто непотрібності посередників між Богом та людьми. Визнаються всього два (а не сім) таїнств — *хрещення і причастя*, які діють лише силою віри, а не автоматично. Зазнала змін у протестантизмі і сама ідея Бога. З погляду протестантів Бог існує тому, що він потрібен людині, котра в нього вірить. Протестантські храми не мають ікон, дзвонів — здебільшого це аскетичні молитовні будинки; богослужіння проводиться національною мовою, використовуються національні та сучасні мелодії, технічні засоби. В протестантизмі немає чернецтва.

Значний вплив на економічний розвиток суспільства мала *протестантська етика*. Догмат про «абсолютне приречення» поділяє людей на «обраних» та «засуджених». Головні показники обраності — сила віри, продуктивність праці та успіхи у справах. Підприємницька кмітливість та накопичення багатства стали богоугодними. Отримати нижчий прибуток при можливості отримати вищий — означає грішити перед Богом. Засуджується жебрацтво і бродяжництво. Милосердя трактується як надання можливості опанувати ремесло і працювати. Ощадливість є добродієм, марнотратство — гріхом. Регламентується особисте життя: засуджується пияцтво і розбещеність, заохочується зміцнення сім'ї, залучення дітей до праці, охайність у побуті, акуратність і ретельність у справах. Це ідеологія нової суспільної формації в її релігійному вияві.

Нині у світі налічується близько 400 млн. протестантів.

2. Ранній протестантизм

Лютеранство. Як уже зазначалось, одним з перших кроків реформаторського руху був виступ у 1517 р. німецького священника, професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера (1483-1546р.р.) проти засилля влади римських пап і торгівлі індульгенціями. Папа Лев X на-

передодні видав буллу про загальне прощення гріхів. Папські емісари роз'їхались з індульгенціями по всій Європі. Домініканець Тецель в Лейпцігу оголосив таксу для кожного виду злочину. Мартін Лютер 31 жовтня означеного року, напередодні Дня Всіх Святих, оприлюднив 95 *славнозвісних тез*, які були спрямовані переважно проти практики відпущення гріхів за гроші.

І, коли в 1519 р. Лютер заявив, що церква може існувати без папи, він був відлучений від церкви, але привселюдно спалив папську буллу про відлучення. 1555 р. було опубліковано «*Аугсбургське віросповідання*», де викладено основи лютеранства. Головні догмати лютеранського вчення такі: *визнання абсолютного авторитету Біблії, єдиноспасаюча особиста віра, загальне священство*. Було відмінено церковний культ, чернецтво та традицію вшанування святих, мощів тощо. Богослужіння і Біблію сам Лютер переклав німецькою мовою.

Заперечуючи особливу сакральну діяльність, лютеранство проголошує *священнодійством все повсякденне життя людини*. Звідси — особливе ставлення до часу, як до великого Божого дару, марнування якого вважається великим гріхом; високо цінуються *пунктуальність у справах, неухильне прагнення до мети*.

Лютеранські храми зуться *кірхами*. В них відсутні ікони чи статуї. Проте, лютеранський культ ще зберігає урочистість, а пастори — особливий одяг (до речі, в країнах Скандинавії пасторами, які мають статус державних чиновників, можуть бути й жінки). Велику роль у богослужінні відіграє музика (орган) і проповідь. Нині у світі нараховується 75 млн. лютеран, які переважно проживають у Німеччині, Скандинавії, Прибалтиці та ін.

З другої половини XVI ст., майже відразу після Реформації, лютерани з'являються в Росії, а згодом — і в Україні, чому сприяли торговельні, економічні та політичні відносини з європейськими державами. Після відкриття Київського університету в 1831р. до Києва приїхало багато лютеран. В 1832 р. лютеранську церкву визнала держава, яка мала безпосередній вплив на її релігійне життя; церква управлялася консисторією, що знаходилася в Петербурзі, голова церкви призначався царем. В 1918 р. радянською владою було видано закон про націоналізацію всього церковного майна, в т.ч. й лютеранського. В 1938 р. церкву було закрито, а громади — розпущено.

На 1991 р. уже діяли лютеранські громади, членами яких були етнічні німці та шведи, було зареєстровано статут церкви. Також було повернуто богослужбові приміщення, відновлювались лютеранські традиції та ритуали. Нині в Україні діє 102 лютеранські громади.

Кальвінізм. На початку XVI ст. виник ще один різновид реформаторського руху — кальвінізм; назва — за ім'ям його засновника *Жана Кальвіна* (1509—1564р.р.). В кальвінізмі визнається лише *Святе Письмо*. Одним з головних догматів є вчення про «*абсолютне приречення*». У проповідуванні Божественної благодаті кальвіністи культивували ідею жорсткого визначення наперед, встановленого ще до народження людини, а в розумінні історії — есхатології і фаталізму, тобто безкомпромісного визначення Богом наперед загальної орієнтації світового розвитку. Згідно з ученням про мирське покликання християн, освячується їх релігійна та позарелігійна діяльність.

Значно спрощено церковний культ, введено богослужіння національною мовою, з таїнств визнаються тільки *хрещення і причастя*, та й то як символічні обряди. Кальвін ввів *демократичне управління церквою* — діють *незалежні громади (конгрегації)*, які управляються обраними мирянами *консисторіями*; до них *входить пастор, диякон і пресвітери* (старшини і проповідники). Останнім відводиться керівна роль у громадах, які й спрямовують їх релігійне життя; вони не мають особливого одягу.

Кальвінізм фактично вимагав підкорення світської влади. В 40-і роки XVI ст. Ж.Кальвін створив у Женеві теократичну державу, де мав необмежені повноваження — його навіть звали «женевським папою». Знайшла прояв і інквізиція — у 1553 р. було страчено вченого М.Сервета.

Кальвіністські церкви згодом набули назви *пресвітеріанські* (в Шотландії, де ця церква має статус державної з 1592 р.) або *реформатські* (в країнах континентальної Європи). Близькі до кальвінізму *конгрегаціоналісти*, які виникли в Англії у XVI ст., але відрізняються не таким жорстким розумінням догмату про приречення, а також винятковим демократизмом та самоврядуванням громад.

Реформування церкви кальвінізмом набуває соціального характеру — проголосивши *принципи «світського покликання», «мирського аскетизму», щоденної заощадливості як способу накопичення багатства*. Це означало, що *будь-коли, будь-де людина перебуває на службі у живого Бога і несе відповідальність за надані Богом дари — час, здоров'я, власність*.

В Україні у першій половині XVI ст. поширюється вплив кальвінізму на православних українців від угорських протестантів, які виступали проти католицизму. У переході угорського населення Закарпаття у протестантизм вирішальна роль належала великим земельним магнатам, а це значило, що переходили у нову віру і їх кріпаки.

Сучасна Закарпатська Реформатська Церква функціонує у восьми районах Закарпаття. Адепти ЗРЦ проводять активну культурно-освітню роботу. Так, було організовано Закарпатський угорський інститут — перший навчальний заклад у закарпатському краї для угорської національної меншини. Підготовку майбутніх студентів для ЗУІ, а також загальноосвітній процес угорського населення забезпечують 107 угорськомовних шкіл. Громади надають матеріальну підтримку соціально незахищеним прошаркам населення, пропагують здоровий спосіб життя. У деяких громадах ЗРЦ у визначений час богослужіння проводяться українською мовою. Серед віруючих-реформатів існують міжетнічні сім'ї — близько 20% шлюбів зареєстровано між угорцями та українцями. Нині в Закарпатті налічується 108 громад реформатської церкви.

Англiканство. В Англії, на відміну від інших європейських країн, реформація розпочалася з ініціативи правлячих кіл. У 1534 р. англійський парламент проголосив незалежність церкви від папи, а короля *Генріха VIII* — її главою. Церковні відносини з Ватиканом були розірвані, закрито всі монастирі, а їхнє майно конфісковано, проте католицькі догмати та обряди було збережено.

У другій половині XVI ст. було введено *Книгу загальних молитов та англійський «Символ віри» із 39 статей*, де заперечувались католицький догмат про чистилище, практика індульгенцій, папська влада, поклоніння іконам, святим, безшлюбність духовенства. Церква отримала назву *англiканської* та прийняла протестантські догмати *виправдання вірою і про Святе Письмо як єдине джерело віри*. Але при цьому визнавався католицький догмат про *церкву як необхідного посередника для врятування людей, залишився недоторканим єпископат*. Таким чином, англiканська церква поєднала в собі протестантські та католицькі догмати. Вона є прикладом компромісного варіанту протестантизму.

Нині англiканська церква є державною церквою Англії, її глава — монарх, який призначає вищих ієрархів — архієпископів Кентерберійського і Йоркського, єпископів. Існують англiканські церкви і в інших країнах — всього прихильників цієї конфесії — 30 млн.

Консультативний орган сучасного англiканства — Ламбетські конференції, які скликаються один раз на десять років; його примасом, архієпископом Кентерберійським нині є Роуен Вільямс. У 1968р. створено Англiканську консультативну раду з 50 членів, яка виконує функції синоду. Ця рада існує в Шотландії, Ірландії, Канаді, Австрії, США. Єдиної церковної організації немає.

Наявність громад англiканської церкви в Україні на даний час не зареєстровано.

3. Сучасний протестантизм

Згодом, поряд з трьома основними напрямками протестантизму, або як відокремлення від них, почали виникати нові течії та секти. Вони були більше пов'язані з народною реформацією, селянськими рухами, які в релігійному плані репрезентувала *ідеологія анабаптизму*, тобто перехрещення — вимога *хрещення в зрілому, свідомому віці*.

Це пропонували, зокрема, *менноніти*, які виникли в 30-х рр. XVII ст. в Нідерландах. Назва походить від імені одного з перших керівників — *Менно Симонса*. З 1789 р., за указом Катерини II, менноніти активно переїзять до Росії, зокрема в Україну, де створюють замкнену етноконфесійну групу, але в радянський період вони були значною мірою розпорошені. Зараз в світі їх близько 0,5 млн. В Україні діє одна громада меннонітів у Запорізькій області.

Баптизм (гр. baptize — «занурювати у воду») як течія виник в XVII ст. в Англії, згодом набув поширення в США, інших країнах. Згідно з ученням баптистів, грішник має пройти три стадії: *усвідомлення своєї гріховності, усвідомлення приченості, звернення до Бога*. Баптизм особливо увагу приділяє проблемі *сенсу життя*, який вбачається у врятуванні душі і досягненні блаженства в раю. Особливо *важливу роль відіграють норми моральності та правила поведінки* — *відмова від алкоголю, лихослів'я, взаємодопомога в громаді є обов'язковими*. Заперечують роль духовенства як посередника між Богом і людьми. Баптисти не визнають святячих, ікон, чернецтва, церковних таїнств; визнаються християнські дванадцять свята. Окремими святами є День жнив та День єдності.

Вірочення у баптизмі неодноразово переглядалося, що спричинилося до поділу на самостійні течії — баптисти-реформісти, баптисти сьомого дня, баптисти-п'ятидесятники тощо.

Баптисти завжди виступали прихильниками свободи совісті. Одночасно вони активно пропагували свою віру — цим повинен займатись кожен член громади. Сьогодні у світі 35 млн. баптистів. Чимало їх є у США, особливо серед негритянського населення. У країнах колишнього Радянського Союзу діє об'єднання євангельських християн-баптистів, до якого входять громади євангельських християн, баптистів, п'ятидесятників, меннонітів та ін.

Перша громада баптистів в Україні виникла в 1867 р. на Херсонщині. В 1884 р. утворюється Союз російських баптистів, до якого входили і українські баптисти. В 20-х — 30-х рр. XX ст. переслідування і репресії з боку радянської влади призвели до розпуску Союзу баптистів. В 1944 — 1945 рр. відбулося об'єднання баптистів, євангельських християн і християн віри євангельської. Було утворено єдину організацію

Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Це дуже чисельна організація, яка в Україні представлена 2705 громадами.

Квакери (англ. quaker — тремтіти) появились у XVII ст. в Англії. Вірять, що в душі кожної людини знаходиться Бог («внутрішнє світло»), тому саме *пошук Бога та істини в собі є вищим сенсом життя*. Сповідують абсолютний пацифізм та відмову від будь-якого чиновшанування. Вимагають повної релігійної терпимості, а також виняткової чесності і правдивості. Завжди були нечисленною сектою (близько 200 тис.), але помітною в своїй неординарності та протиріччях із суспільством.

Методисти відокремились від англіканства у 1795 р. Віровчення поєднують *методичністю релігійного пізнання*. Вони запозичують єпископальну та пресвітеріанську церковну організацію, вимагають реєстрації віруючих та обов'язкової участі у щотижневих молитовних зібраннях. Методисти ведуть активну місіонерську діяльність і нині посідають помітне місце в релігійному житті, зокрема в США — їх більше 31 млн.

П'ятидесятники з'явились у США в кінці XIX ст. Вони вийшли з різних протестантських напрямів, що зумовило їх різноманітність: християни віри євангельської, християни євангельської віри тощо. Догматично п'ятидесятники визнають загальнохристиянський Символ віри. В основу вчення покладено біблійський сюжет про сходження Духа Святого на апостолів Христа (коли відбулася глосолалія) — *хрещення Духом Святим*. Хрещення в такий спосіб — це перетворення людини («народження зверху»), воно є надприродним утвердженням в християнському житті через дари Святого Духа. Своєрідність п'ятидесятників проявляється в їх містико-індивідуалістському розумінні церкви, яка складається з окремих особистостей, «народжених зверху», і які отримали хрещення Духом Святим. П'ятидесятники сповідують «повне євангеліє», тобто установлюється необхідність кожному віруючому відповідним чином повторити земне життя Сина Божого.

П'ятидесятники є відкритою суспільству конфесією, що сприяє самореалізації її прихильників у середовищі віруючих і поза ним. Дотримуються обрядів хрещення та євхаристії. У громадах діють хори й музичні оркестри, якими керують відповідні фахівці. У світі — понад 50 млн. віруючих цього напрямку.

В Україну п'ятидесятництво приходить в 20-х рр. XX ст. спочатку в західноукраїнські землі, далі поширюється по всій країні. Нинішнє п'ятидесятництво є неоднорідним; функціонують різні течії п'ятидесятників, більшість з яких об'єднано в Союз християн віри євангельської України. Налічується 1595 громад.

Адвентизм (лат. *adventus* — пришествя) — течія пізнього протестантизму, що виникла у 30-х рр. XIX ст. в США, засновником якої є У.Міллер. Центральний догмат — *очікування другого пришествя Ісуса Христа*. За вченням адвентистів світ буде зруйновано вогнем, а для віруючих буде створена нова земля. По другому пришестві Христа воскреснуть праведні і настане тисячорічне царство Христа, після якого воскреснуть і грішники. Відбудеться остання боротьба, в якій *переможе добро і світ назавжди звільниться від гріха та грішників*. Визнаються обряди хрещення, рукопокладення, шлюбу. Є обов'язковими відвідування богослужінь та сплата десятини (10 частини прибутку). Адвентисти поділяються на декілька угруповань. Частина адвентистів-реформістів забороняє віруючим брати до рук зброю.

Найчисленнішими серед цих угруповань є послідовники «про-рочиці» Олени Уайт, що визнають щотижневе свято суботи (їх називають адвентистами сьомого дня). Ця течія виникла теж у США, як самостійна сформувалась у 1863 р. Адвентисти сьомого дня *заперечують вчення про безсмертя душі, про пекло та рай*. Вони вшановують *суботу як головне та єдине Боже свято*. Для них є характерною *«санітарна реформа»*, яка вимагає від віруючого піклуватися про власне здоров'я. Існують деякі заборони стосовно їжі: не дозволяється їсти м'ясо «нечистих» тварин, зокрема свинину, вживати каву, чай, вино, тютюн.

У 1988 р. в світі нараховувалось близько 5 млн. адвентистів сьомого дня. В Україні діє Уніонна конференція Церкви АСД, яка нараховує 1040 громад і є складовою частиною Євро-Азійського дивізіону.

Запитання для самоконтролю

1. Якими були історичні передумови виникнення протестантизму?
2. Що ви знаєте про поширення реформаційних ідей в Україні?
3. В чому сутність релігійно-догматичних особливостей протестантизму?
4. Охарактеризуйте основні напрями раннього протестантизму.
5. Якими є особливості пізнього протестантизму?
6. В чому полягає взаємозв'язок релігійних та етичних ідей протестантизму?

Теми рефератів

1. Європейська Реформація: основні причини та наслідки.
2. Мартін Лютер — засновник протестантизму.

3. Вплив протестантизму на формування нового світогляду.
4. Контрреформація та її наслідки в Європі.
5. Основні течії та деномінації пізнього протестантизму.

Література

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма (Избр. произвед.). — М., 1990.
2. Гараджа В. Протестантизм. — М., 1971.
3. Исаев С. Теология смерти. Очерки протестантского модернизма. — М., 1991.
4. Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. — Львів., 1995.
5. Лютер М. Избранные произведения. — СПб., 1993.
6. Нічик В., Литвинов В., Стратій В. Гуманістичні і реформаційні ідеї в Україні. — К., 1999.
7. Тойнби Дж. Постыжение истории. — М., 1991.

БІБЛІЯ

Біблія (гр. — книга) — Святе Письмо християнства. Біблія ділиться на дві основні частини — *Старий* та *Новий Заповіт*. Старий Заповіт — договір Бога з єврейським народом. Це Святе Письмо іудаїзму (Танах), що складається з 39 книг, написаних давньоєврейською мовою. Старий Заповіт включає також 11 книг неканонічних (не богонатхненних). Танах поділяється на три частини. До першої входить П'ятикнижжя Мойсея (Тора), до другої — ранні та більш пізні книги пророків (Небіїм). До третьої частини відноситься п'ять книг (Мегіллот), які читались під час богослужінь у свята: «Пісня пісень» (Пасха), Книга Руф (седмиця), Плач Єремії (храмове свято), Книга Еклезіяста (свято Кушів) та Книга Есфір (Пурим).

Новий Заповіт (договір, укладений Богом за посередництвом Ісуса Христа з усіма народами) визнається лише християнами і складається з 27 книг. Всі книги Біблії поділено на глави, глави — на стихи. Вони включають чотири Євангелія (від Матвія, Марка, Луки та Іоана), а також Діяння апостолів, 21 послання апостолів, з яких 14 приписуються традицією Павлу, 2 — Петру, 8 — Іоану, 1 — Іакову, 1 — Іуді (брату Іакова), а також Одкровення Іоана Богослова, або Апокаліпсис.

Біблія — це зібрання книг, різних за походженням та змістом.

НОВИЙ ЗАПОВІТ. НАГІРНА ПРОПОВІДЬ

Від Матвія 5

ІІ, побачивши натовп, Він вийшов на гору. А як сів, підійшли Його учні до Нього.

2 І, відкривши уста Свої, Він навчати їх став, промовляючи;

Хто блаженний

3 Блаженні вбогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.

4 Блаженні засмучені, бо вони будуть утішені.

5 Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони.

6 Блаженні голодні та спрагненні правди, бо вони нагодовані будуть.

7 Блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть.

8 Блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога.

9 Блаженні миротворці, бо вони синами Божими стануть.

10 Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне.

11 Блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене.

12 Радійте та веселіться, — нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали і пророків, що були перед вами.

Завдання апостолів

13 Ви — сіль землі. Коли сіль ізвітріє, то чим насолити її? Не придасться вона вже нінащо, хіба щоб надвір була висипана та потоптана людьми.

14 Ви світло для світу. Не може сховатися місто, що стоїть на верховині гори.

15 І не запалюють світильника, щоб поставити його під посудину, але на свічник, — і світить воно всім у домі.

16 Отак ваше світло нехай світить перед людьми, що вони бачили ваші добрі діла, та прославляли Отця вашого, що на небі.

Ісус і Старий Заповіт

17 Не подумайте, ніби Я руйнувати Закон чи Пророків прийшов, — Я не руйнувати прийшов, але виконати.

Від Матвія 7

Не судить своїх ближніх

1 Не судить, щоб і вас не судили;

2 бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам.

3 І чого в оці брата свого ти скалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш?

4 Або як ти скажеш до брата свого: «Давай вийму я заскалку з ока твого», коли он колода у власному оці?

5 Лицеміре, — вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого.

6 Не давайте святого псам, і не розсипайте перел своїх перед свиньми, щоб вони не потоптали їх ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас...

Усе потрібне просить у Отця вашого Небесного

7 Просить — і буде вам дано, шукайте — і знайдете, стукайте — і відчинять вам;

8 бо кожен, хто просить — одержує, хто шукає — знаходить, а хто стукає — відчинять йому. 9 Чи ж то серед вас є людина, що подасть своєму синові каменя, коли хліба проситиме він?

10 Або коли риби проситиме, то подасть йому гадину?

11 Тож як ви, будши злі, потрапите добрі дари своїм дітям давати, — скільки ж більше Отець ваш Небесний подасть добра тим, хто проситиме в Нього!

12 Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чинить їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки.

Нікес-Константинопольський Символ віри

1. Вірую в Єдиного Бога Отця, Вседержителя, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого.

2. І в Єдиного Господа Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, що від Отця народився перше всіх віків, Світло від Світла, Бога Істинного від Бога Істинного, рожденного, несотворенного, єдиносущного з Отцем, що з Отцем, що через Нього все сталося.

3. Він для нас, людей, і для нашого спасіння зійшов з небес, і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви, і став чоловіком.

4. І розп'ятий був за нас при Понтії Пілаті, і страждав, і був похований.

5. І воскрес на третій день, як було написано.

6. І вознісся на небо і сидить праворуч Отця.

7. І знову прийде у славі судити живих і мертвих, і Царству Його не буде кінця.

8. І в Духа Святого, Господа Животворчого, що від Отця [і Сина (катол.)] походить, що Йому з Отцем і Сином однакове поклоніння і однакова слава, що говорив через пророків.

9. В Єдину, Святу, Соборну і Апостольську Церкву.
10. Визнаю одно хрещення на відпущення гріхів.
11. Чекаю воскресіння мертвих
12. і життя будучого віку. Амінь.

Православні свята та церковний календар

Православна церква веде відлік років від Різдва Христового за юліанським календарем, що було запроваджено у 525 р. римським ченцем Діонісієм Малим і поступово прийнято в усіх християнських країнах (у Росії цей порядок було встановлено Петром I з 1700 р.). При цьому використовувався календар, введений ще в I ст. до н.е. Юлієм Цезарем.

Найважливішою календарною проблемою в християнстві завжди було визнання дня святкування Пасхи і перехідних свят, які від неї залежать. Упродовж перших двох віків існування християнства не було спільної згоди стосовно часу святкування Пасхи, і це було причиною суперечок між Східною та Західною Церквами. I Вселенський собор у 325 р. встановив, що святкування Пасхи має бути в першу неділю повного місяця після дня весняного рівнодення, але обов'язково після Пасхи єврейської. Це правило було прийнято усіма християнськими церквами. Але недосконалість календаря призвели до того, що згодом дні святкування у Західній і Східній Церквах знову розійшлися.

У зв'язку з тим, що юліанський календар трохи довший за сонячний рік, поступово накопичується різниця, яка призводить до відставання календаря від сезонів року. Це спонукало Папу Григорія XIII відкинути зайві 10 днів і провести у 1582 р. реформу. Цей григоріанський календар (або новий стиль) було прийнято у католицьких країнах, а також (як світський) і в інших (у Росії він діє з 1918 р.).

Але Руська, Грузинська, Сербська, Болгарська та Єрусалимська (а також Українська православна та греко-католицька) церкви зберігають святкування за старим, юліанським календарем (тому дати тут вказуються подвійні — за старим і новим стилем). Послугуючись юліанським календарем, православні виконують постанову Нікейського собору і ніколи не святкують Пасху ні разом з євреями, ні раніше від них. Західні християни, завдяки григоріанському календарю, не можуть уникнути порушення цього правила.

Православні свята

У християнстві, як і в інших релігіях, головні свята пов'язані з природними циклами. Крім того, в них можна легко знайти відгомін обря-

дів іудейських та інших культів, хоча їхня духовна основа базується на Євангелії та церковній історії. Необхідно знати, що християнські свята мають деякі відмінності у католицизмі та православ'ї і дуже відрізняються у протестантів.

Церковний рік Православної церкви розпочинається 1 вересня та триває до 31 серпня. Існує дві великі групи свят: *рухомі та нерухомі*. Християнська церква вважає: Різдво Христове — початок, а Пасха — завершення відкуплення людського роду. Пасха — осередок свят рухомих, Різдво — нерухомих.

Православні свята поділяються за своїм значенням на *великі, середні і малі*. Крім того, серед великих свят виокремлюються свято Пасхи, а також великі дванадцять свят.

За об'єктом шанування свята поділяються на *Господні, Богородичні і на честь святих*.

Розрізняються також свята *загальні і місцеві* або *храмові*. Храмові (престольні) свята відзначаються в дні освячення храмів або в дні тих подій чи святих, на честь яких збудовано храм.

Свято всіх свят — *Пасха (Великдень)*. Серед християнських свят йому належить особливе місце. Воно перейняло назву єврейського свята, але набуло зовсім іншого змісту. Святування Пасхи встановлене в пам'ять страждань, смерті і чудесного воскресіння Ісуса Христа. Богослужіння та церковні обряди цього свята особливо урочисті і сповнені почуттям радості за Того, Хто воскрес, а також сподіванням віруючих на спасіння та вічне життя. Великдень є центром перехідного циклу свят, постів і відправ. У Київській Русі святування Пасхи було впроваджене в X ст. і воно злилося з місцевими слов'янськими святами.

Сама пасхальна служба розпочинається звечора. Уже опівночі церковний хор починає співати «Христос воскрес із мертвих...», та відбувається хресний хід із корогвами і співом навколо церкви. На Пасху освячують ковбаси, м'ясо (залишок старозаповітної жертви ягняти), куличі (паски), крашанки (символ нового життя, дарованого кров'ю Ісуса).

Після свята Пасхи ідуть дванадцять свят Господніх та Богородичних (дванадцять).

Великі дванадцять свят

Нерухомі

Різдво Пресвятої Богородиці — 8 (21) вересня. Ця подія — народження Діви Марії — описується у «протоевангелії Іакова», створеному в II ст. Мала Пречиста, як звать це свято в Україні, починає святкуватися з IV — V ст.; воно пов'язується з давніми землеробськими осінніми свя-

тами на завершенням збирання урожаю.

Воздвиження Хреста Господнього — 14 (27) вересня. Здвиження — одне з найважливіших свят, що відзначає культ хреста — символа християнської віри. За переказом церкви, римський імператор Константин Великий перед однією з найбільших своїх битв мав чудесне видіння: на небі з'явився осяяний хрест із написом: «Ним перемагай!» У битві він одержав перемогу і з того часу увірував у чудодійну силу хреста. Тим часом, матір'ю імператора, — Оленою було знайдено Хрест, на якому був розп'ятий Христос. Частки того чудодійного Хреста розійшлися згодом по всьому світу. Церква урочисто відзначає це свято. Напередодні на нічній Божій службі виносять прикрашений квітками хрест і покладають його на аналої храму. Ця церемонія супроводжується церковними дзвонами та піснеспівами.

Введення Пресвятої Богородиці в храм — 21 листопада (4 грудня). Це свято, згідно з ученням християнської церкви, пов'язане з передачею трирічної Марії на виховання до Єрусалимського храму. Вона була присвячена служінню Богові згідно обітниць, що дали її батьки.

Різдво Христове — 25 грудня (7 січня). Це одне з головних свят християнства. Його витоки сягають первісних культових дійств. 25 грудня святкувалось народження стародавнього іранського бога Митри. Саме з цією датою було пов'язане свято Різдва Христового, що виникло в Римі у IV ст. З ним поєдналось багато народних звичаїв і обрядів — розваг, дитячих забав. На Різдво для дітей прикрашали ялинку — звичай, який, як вважається, прийшов з Німеччини. Святкування триває усі Святки (дні після Різдва до Хрещення), що супроводжується співом колядок, ворожінням, рядженням та іншими обрядами, які поєднують язичницькі і християнські традиції.

Хрещення Господнє або Богоявлення — 6 (19) січня. Це свято було проголошене в пам'ять хрещення Ісуса Христа в річці Йордан. Святкували Богоявлення (Епіфанію) ще у Стародавньому Єгипті. Перші християни Різдво і Богоявлення святкували разом. Поділ цих свят відбувся лише наприкінці IV — на початку V ст. Свято хрещення завжди було дуже урочистим. Головний його обряд — освячення води; звідси й назва — Водохреща. Воду святити в церкві і в ополонках. До ополонки рушав хресний хід, в якому брали участь духовенство і всі віруючі, служили урочисті молебні.

Стрітення Господнє — 2 (15) лютого. Це свято символізує, як свідчать богослови, представлення батьками Ісуса Христа — свого немовляти — Богові. Ця зустріч відбулася нібито в Єрусалимському храмі на сороковий день після Різдва Христового.

Благовіщення — 25 березня (1 квітня). Свято, в основу якого покладено міф про одержання Марією «благої вісті» від архангела Гавриїла, що вона народить дитину від Святого Духа. На Русі воно пов'язувалося з початком польових робіт та піклуваннями про майбутній урожай.

Преображення Господнє (Спас) — 6 (19) серпня. Це свято з'явилося на Сході Римської імперії приблизно у V — VII ст. В основу святкування покладено євангельську розповідь про чудесне перетворення Христа, коли Він привів групу своїх учнів на гору Фавор і під час молитви «преобразився»: „обличчя Його, як те сонце, засяяло, а одежа Його стала біла, як світло» (Мт.17,2), а голос з небес підтвердив Його божественне походження. У цей день святити яблука, виноград, інші фрукти; звідси назва свята — «яблучний Спас».

Успіня Пресвятої Богородиці — 15 (28) серпня. Відоме приблизно з кінця VI ст. і пов'язане з переказами про дивовижне вознесіння Богоматері після її смерті. На Русі свято Першої Пречистої злилося з давньослов'янським язичницьким святом збирання врожаю і принесення хліба та плодів у жертву духам за «сприяння врожаю».

Рухомі

Вхід Господній до Єрусалиму (Вербна неділя) святкується за тиждень до Пасхи (тому не має постійної дати). Це переддень Страсного тижня, який присвячується згадкам про страждання Христа. В основі — біблійна розповідь про вхід Ісуса Христа зі своїми учнями до Єрусалиму для прийняття страждань і смерті. За день до цього, у суботу, Ісус здійснив одне з найбільших своїх див — оживив Лазаря. У неділю він в'їхав у Єрусалим на молодому вісліюку. Народ радісно зустрічав його, кидаючи перед сином Божим пальмові гілки. На Русі ритуальне значення пальмових гілок мають гілки верби, які розпускаються до цього часу, і, згідно з народним повір'ям, захищають від злих духів.

Вознесіння Господнє. Історію життя Ісуса Христа євангелісти завершують описом сцени вознесіння воскреслого після страти Сина Божого на небо. Відзначається це свято на сороковий день після Пасхи. Традиція відзначати 40-ий день пам'яті померлих як остаточне вознесіння душі, що до цього часу ще перебуває поряд з тілом, має давні витоки і зараз зустрічається не лише серед православних.

П'ятидесятниця (або Пресвята Трійця) святкується у 50-ий день після Пасхи. Це свято, як вчить церква, встановлено в пам'ять дивовижного явища: на п'ятидесятий день після воскресіння Христа на апостолів зійшов Святий Дух, і вони заговорили різними мовами, хоча ніколи їх раніше не знали. Цей день відзначається як День заснування Церкви

Христової і святкується, як і Пасха, з часів апостольських. Свято пов'язується прославленням Трійці, оскільки всі три Особи брали активну участь у цій події. В Україні свято Трійці злилося із місцевим святом первісних слов'ян — семиком («зелені свята») і запозичило у нього побутовий зміст. Семик пов'язується із завершенням весняних робіт. У цей день храми і домівки віруючих прикрашають зеленими гілками, травою, квітами. У православне свято Трійці влилося своєю обрядовою стороною і поминання духів померлих родичів.

Великі (але не дванадесяті) свята такі: Обрізання Господнє — 1 (14) січня; Покрови Пресвятої Богородиці — 1(14) жовтня; Різдво Іоана Предтечі — 24 червня — (7 липня); День ПершOVERХОВНИХ апостолів Петра і Павла — 29 червня (12 липня); Усікновення голови Іоана Предтечі — 29 серпня (11 вересня).

Православні пости, інші традиції релігійного життя

Пости. Піст, як і свято, відіграє у релігійному житті дуже важливу роль: це спосіб очищення посланими молитвами, прохання, вияв трауру. Піст, поряд з молитвою і милостиною, є одним з найважливіших дійств, що виражають перед Богом упокорення, надію і любов людини. Православна церква відрізняється особливим вшануванням постів — у церковному календарі ними зайнято близько 200 днів. Існують багатоденні і одноденні пости.

До *одноденних* належать: *середа і п'ятниця* кожного тижня (на спомин зради Христа Іудою і на спомин страждання і смерті Христової); день Усікновення голови Іоана Хрестителя; день Воздвиження Христа Господнього; Святий вечір напередодні Хрещення Господнього.

Багатоденних постів чотири. Найважливіший з них — Великий піст. Він складається з Чотиридесятниці, на спомин сорокаденного посту Господа Ісуса Христа в пустелі й Страсного тижня, на спомин останніх подій з Його земного життя. Таким чином, Великий піст становить сім тижнів перед Пасхою. Далі йдуть пости: Різдвяний (або Пилипівка) — з 15 (28) листопада до Різдва, тобто сорок днів; Успенський (або Спасівка) — 1 (14) серпня до Успіння, тобто два тижні; Апостольський (або Петрівка) розпочинається через тиждень після Трійці і до дня ап. Петра і Павла, тобто триває від восьми днів до шести тижнів, залежно від дня Пасхи. Крім великих свят, християнська церква відзначає дні, присвячені пам'яті святих, знаменних подій, а також уславлення ікон. Культ святих і мучеників є важливою рисою християнства.

Тема 9

ІСЛАМ

«Кожен пророк міг передавати знамення не інакше, як із дозволу Бога. На кожен період часу було своє писання».

Коран 13

1. Загальна характеристика ісламу

Іслам (араб. — покірність) є однією з найпоширеніших релігій світу. Прибічники ісламу — **мусульмани** (покірні Богу). Цю релігію сповідують переважно у країнах Близького та Середнього Сходу, Азії, Африки. За даними Всесвітньої ісламської Ліги іслам присутній більш, ніж у 120 країнах світу, де нараховується близько 1 млрд. 200 млн. послідовників ісламу. У 35 країнах світу мусульмани становлять більшість населення, у 28 країнах іслам визнано державною або офіційною релігією. Можна виокремити наступні регіони поширення ісламу.

Перший регіон — Близький та Середній Схід; він включає всі країни — від Марокко та Мавританії вздовж берега Атлантичного океану до Арабських Еміратів у зоні Персидської затоки, а також Туреччину, Іран, Афганістан, Пакистан та інші країни. Тут зосереджено майже 60 відсотків мусульманського населення планети.

Другий регіон охоплює частину Південно-Східної Азії — Бангладеш, Малайзію, Індонезію, південну частину Філіппінського архіпелагу. Тут мешкає приблизно третина мусульман. За межами цих регіонів досить значні групи мусульман зустрічаються в країнах Африки (Сенегал, Малі, Нігерія та ін.), на Балканах (Албанія, Боснія, Герцеговина, Болгарія), у Китаї — серед національних меншин.

На території СНД іслам поширений в Азербайджані, автономних республіках гірського Кавказу, Башкортостані, Татарстані, республіках Середньої Азії та Казахстані, а останнім часом — в Автономній Республіці Крим.

Іслам — поєднання основних елементів учення *їудаїзму та християнства*, в якому відображено релігійні почуття представників світу, де воно виникло. Ісламська теологія стверджує, що і Мойсей, і Ісус отримали від Бога Заповіт кожен в свій час. Людство не прислухалось до пророків і Мухаммаду призначалось стати останнім із них — *печаткою*

пророків, та розповсюдити остаточно Слово Боже, переконати народ в невідворотності Божого Суду. Це була остання спроба настановити людей на істинний шлях, останнє попередження, після якого настане кінець світу та суд, коли всі отримають відплату за свої вчинки, а відтак потраплять до раю чи до пекла.

Коран проголошує, що мусульманство повертається до чистоти релігії патріарха Авраама. Мухаммад передає волю Аллаха: «Сьогодні Я заради вас удосконалив вашу релігію, довів до кінця Мою милість до вас та схвалив для вас як релігію іслам» (5: 4). Ісламське віровчення завершує монотейстичну місію аврамічного циклу — розпочату першим халіфом (той, хто сповідує єдинобожжя) Ібрахімом (Авраамом), продовжену посланцями та пророками Мусою (Мойсеєм), Ісою (Ісусом) та завершену Мухаммадом.

Іслам виник у Аравії у VII ст. Це був період переходу арабів від патріархально-родового ладу до класового суспільства. В IV ст. основна частина Аравійського півострова складалась з чисельних племен бедуїнів-кочівників. В пошуках води та їжі вони переходили з місця на місце з отарами верблюдів та овець. Основне ядро племені становила сім'я з великою кількістю синів; вони примушували інші сім'ї визнавати авторитет її голови (шейха). Часто здійснювались набіги на сусідні племена: при цьому забирали худобу, а іноді — жінок та дітей, за яких вимагали викупи.

Найзначнішим містом Аравійського півострова було місто Мекка, територія навколо якого вважалась священною та недоторканою для набігів. Це пояснюється давніми віруваннями арабів. Арабські племена були язичниками. Вони поклонялись місяцю, сонцю, явищам природи, покровителями яких були різні боги, а також духам прашурів. Богом відводилась священна територія, де знаходились скеля, дерево чи просто камінь, навколо яких іноді зводилась будівля кубічної форми — каба (куб). Так, в місті Мекка знаходився чорний камінь Кааби, оточений багатьма камінцями, що символізували інших племінних божеств та духів — їх налічувалось до 360. Чорний камінь сприймався всіма арабами як вищий божественний символ.

Поява Мекки пов'язана з прадавнім джерелом Земзем, яке чудом виникло в спекотній долині в оточенні гір. За арабськими переказами в ній жили пророки Адам, Авраам, Ізмаїл. Тож саме до Мекки на велике річне свято — хадж приходили прочани, бедуїни; в цей час відбувалось примирення арабських племен.

Родова знать наймогутнішого племені курейшитів під керівництвом шейха Кусая (потомка Ізмаїла) до середини V ст. повністю заволоділа містом-святинищем; посівши провідні позиції, вона, зокрема, здійсню-

вала організацію паломництва до Кааби. Зміцнюючи свій вплив та посилюючи роль святилища як релігійного центру Аравії, курейшити заохочували сповідання і інших культів у Мекці. Варто зазначити, що в VII ст. деякі арабські племена прийняли християнство, яке сюди принесли завойовники із Абіссинії. З іншого боку — внаслідок переселення на Аравійський півострів євреїв після зруйнування Першого та Другого Єрусалимського храму, поширився іудаїзм. Багато арабів, особливо в північній частині півострова, почули біблійні історії про Авраама, Агарі та Ізмаїла, як про своїх історичних попередників. Ще до VI ст. іудаїзм проник в Південну Аравію, де якийсь час був державною релігією в Йеменському царстві. З VI ст., внаслідок завоювання Іраном Йемену, тут з'являється зороастризм. Але все ж міцні позиції посідало язичництво, що було пов'язано з кочовим способом життя арабів та віддаленістю від міст.

З часом Мекка, яка знаходилась на перетині караванних шляхів, що пролягали з півночі на південь та з Ірану до Червоного моря, стала центром торговельно-економічного життя півострова. У другій половині VI ст. навколо цього міста йшла жорстока боротьба між різними племенами за володіння вигідними торговельно-економічними позиціями. Саме за таких складних соціально-політичних обставин на Аравійському півострові — загострення внутрішніх міжусобиць, зростання загрози завоювання півострова сусідніми країнами — Візантією чи Іраном, а також наявності кількох віросповідань з домінуванням язичництва, з'являється людина, яка, утвердивши нову релігію, зуміла за її допомогою об'єднати не лише арабів, але й інші (афро-азійські) народи. Це була релігія іслам, засновником якої був *Мухаммад*.

2. Життя та діяльність пророка Мухаммада

Мухаммад народився в 570 р. в сім'ї Абдали із роду Хашим, одного з десяти родів племені курейшитів. Батько Мухаммада помер за два місяці до його народження, мати померла, коли йому було шість років. Після смерті батьків хлопчика виховував дід, а далі — дядько Абу Таліб. Ще в підлітковому віці Мухаммад допомагав йому у торговельних справах, пізніше — пас худобу, був погоничем верблюдів. В 594 р. його помітила та взяла своїм прикажчиком далека родичка по імені Хадиджа. Сорокалітня вдова володіла великим багатством. Згодом вона вийшла за нього заміж. Не дивлячись на значну різницю у віці, шлюб виявився щасливим. У них народились шестеро дітей. Хадиджа прожила до 64 років.

Одного разу в місяць Рамадан 610 р. Мухаммад, як завжди, усамітнівшись в печері, у стані напівсну почув голос: «Читай!» Мухаммад

відмовився, не зрозумівши, хто перед ним. Голос знову повторив: «Читай!» . І коли пророк запитав, що йому читати, він почув знову: «Читай! В ім'я Господа твого, який створив — створив людину зі згустку. Читай! І Господь твій найщедріший, навчив людину тому, чого вона не знала. Збентеженим виходив Мухаммад з печери, і в цей момент знову почув голос: «Мухаммад, ти посланець Бога, а я — Джабраїл». Коли Мухаммад повернувся додому, Хадиджа з хвилюванням вислухала його розповідь і зрозуміла, що її чоловікові належить велика місія. Це було перше Божественне одкровення, від якого і ведеться відлік історії становлення ісламу.

Через деякий час видіння виникли знову і не залишали Мухаммада до кінця життя. Він отримував Божественні одкровення упродовж 22-х років, які після смерті пророка були записані його учнями в Корані — священній книзі нової релігії.

Того ж 610 р. Мухаммад проголосив себе посланцем єдиного Бога, який повідомив йому свою волю. Проповідь монотеїзму не мала успіху серед мекканської знаті, проти надмірних багатств якої виступав Мухаммад. Більше того, у нього з'явилися вороги, які задумали на нього вчинити замах. Дізнавшись про це, він з гуртом своїх прихильників подався до *Ясрибу* (згодом *Медина* — місто Пророка), що за 350 км від Мекки, де значний соціальний прошарок становили середні торгові верстви. Тут проповідь єдності на основі віри в єдиного Бога зустріла визнання і, як результат, вперше була створена мусульманська громада (*умма*), яка мала не лише релігійний, а й політичний характер. Перший день переселення до Медини (*хіджра*) — 10 вересня 622 р. — вважається початком нової ери в історії ісламу; з нього розпочинається відлік років за мусульманським місячним календарем (2013 р. — 1434 р. хіджри).

В Медині Пророк примирив ворогуючі клани, склавши статут мусульманської громади. В ньому проголошувалось, що віднині всі племена утворюють *єдину спільноту віруючих*, куди також входять євреї та християни, зберігаючи свою релігію. Працелюбність та чесність, що приписувались новою релігією, зумовили економічний підйом міста, вплив якого в Аравії став значним. Під проводом Мухаммада та його сподвижників навколо Медини склався *військово-політичний союз*, який примусив у 630 році скоритись мекканську знать, а у 631 році — і весь Аравійський півострів. Таким чином *Мухаммад здійснив необхідне* — він *об'єднав арабів під іменем єдиного Бога*, надав їм єдине вчення та указав той шлях, на який правовірні мали настановити «невірних». Війна проти «невірних» ставала священною заповіддю, до того ж участь у ній звільняла від гріхів та забезпечувала правовірному, в разі його загибелі в бою, місце в раю, що завжди надихало воїнів-мусульман. Сво-

їми військовими успіхами в перші віки існування ісламу араби багато в чому зобов'язані саме цьому священному принципу. Крім того, *військова здобич стала чи не першим за значенням джерелом матеріального прибутку мусульманської громади: чотири п'яти її розподілялось між воїнами, одна п'ята йшла Пророку та визначалась для потреб бідних та одиноких.*

Після смерті Пророка (632 р.) його наступниками — халіфами — стали *Абу Бакр, Умар, Усман, Алі*, в руках яких була зосереджена світська та духовна влада. За халіфа Абу-Бакра розпочались завоювання, які було продовжено і іншими халіфами. Утворилась *теократична держава — халіфат.*

Аравійський півострів межував з Візантією та Іраном, які перебували на той час у стані війни, що не могло не впливати і на арабів, які, живучи за новими релігійними приписами, мали теж перейти до воєнних дій. Релігійною основою для таких дій був уже напрацьований за життя Пророка принцип *дар аль-іслам* (мусульманський світ, земля ісламу). За вченням Пророка, дар аль-іслам має розповсюджуватись на *дар аль-харб* (земля війни), де закони ісламу не діють і де мусульмани піддані утискам. За таких умов мав діяти принцип *джихаду* — справедливої війни, метою якої було навернення людей в іслам.

Впродовж VII—VIII ст. араби захопили величезну територію: Закавказзя, Месопотамію, Сирію, Єгипет, Персію, Середню Азію тощо. На завойованих територіях запроваджували іслам. У XI—XII ст. іслам було прийнято також у деяких країнах, не завойованих арабами (Судан, Камерун, Малі тощо), де він насаджувався панівною верхівкою. У тих країнах, де арабів (корінних жителів) було небагато, іслам впроваджували за допомогою *економічних привілеїв*, які були встановлені для тих, хто прийняв іслам. Вся земля в халіфаті була проголошена державною власністю, причому від імені держави нею розпоряджався халіф, а на місцях, у завойованих районах — його намісники — *еміри.*

Як правило, всі землі залишали їхнім колишнім власникам. Рента-податок майже з усіх земель надходила до халіфа. Але мусульмани як податок платили *ушр* — одну десяту частину прибутку, а всі останні — *харадж*, розмір якого коливався від однієї до двох третин врожаю, а також подушну подать — *джизію*. Торгове мито для мусульман також було пільговим — 2,5%, для інших — 5%. Результати такого роду економічної політики були очевидні: *потужні економічні важелі стали безвідмовним стимулом для ісламізації підкорених арабами народів.* На всій території халіфату було істотно трансформовано та уніфіковано побут, систему сімейних та суспільних стосунків, право, мораль. Саме

норми ісламу визначали подальший напрям розвитку культури ісламізованих народів.

3. Коран. Віровчення ісламу

Іслам увібрав у себе релігійні уявлення як політеїстичних, так і давно побутуючих на території Аравії монотеїстичних релігій (іудаїзму та християнства). Вчення ісламу успадковує іудейський монотеїзм. Головна формула **Корану**: «Немає бога крім Аллаха» (сура Мухаммад, аят 19) перегукується з біблійним стихом: «Я перший і Я останній, і окрім Мене немає Бога...» (Вих., 44:6). Ідея Боговтілення, що зумовила християнську Трійцю, порушує суворий монотеїзм.

В Корані говориться, що єдиний всемогутній Бог заради любові до світу став відкриватися людям — спочатку через прабатька людства — Адама, а далі — через *124 тисячі пророків*. Крім Адама, імена ще багатьох старозаповітних пророків успадковує іслам: Ной (Нух), Авраам (Ібрагім), Мойсей (Муса), а також Ісус (Іса); вони сприйняті мусульманами як попередники пророка Мухаммада. Люди мають поклонитися лише Аллаху, а не рукотворним ідолам, виявляти любов та милосердя один одного. Про це говорили давні пророки. «Скажіть: «Ми увірували в Аллаха і в те, що послано Аврааму (Ібрахіму), Ісмаїлу (Ізмаїлу), Ісхаку (Ісааку), Йакубу (Іакову) і колінам, і що було даровано Мусі та Ісі» (3: 84).

За життя Мухаммада текст Корану існував в усній формі, його фрагменти завчали напам'ять. Після смерті Пророка, щоб не втратити священні тексти, їх почали записувати. В роки правління халіфа Османа (644 — 656 рр.) було створено арабською мовою першу рукописну книгу, щоправда, з'являлись і інші, які мали певні розбіжності. В епоху Омейядів (VII — VIII ст.) було складено канонічний текст, який не мав змін до нашого часу. Щоб уникнути різних потрактувань тексту Корану (він має багато різних приписів), сформувалась традиція тлумачення священного тексту, яка отримала назву *тафсир*. Закон забороняє вести богослужіння іншими мовами, крім арабської. (Згадаймо, тривалий час для католиків канонічною мовою була латина).

Святе Письмо усіх трьох релігій формує спільну *онтологію*. За Кораном, як і в біблійній традиції, світ було створено Богом за шість днів; на шостий день було створено першу людину — Адама та з його ребра — Єву. Сьомий день — день відпочинку. Таким днем для мусульман стала п'ятниця.

Адам — намісник Бога (халіф), згідно Корану, створений з праху та глини. Разом зі своєю дружиною він жив в небесному саду — раю; Ібліс (ниций ангел) проник в райський сад та переконав їх скуштувати плодів

з райського дерева, бо нібито вони дадуть вічне життя та могутність. За непослух (спокусившись, вони поїли плодів) їх було скинуто на землю, де вони змушені були трудитися.

Есхатологія теж є спільною, але в ісламі наявні і особливості: сам Аллах особисто буде судити кожного з живих та мертвих. При цьому значна роль відводиться пророку Мухаммаду, чиє заступництво перед Аллахом може вплинути на визначення подальшої долі душі: не лише пом'якшити участь грішника, але і спонукати Аллаха простити гріхи людини.

Після божественного рішення грішники потраплять до пекла з вогненною гесною, а праведники — до раю. Шлях до раю лежить через міст, тонкий, як волосина, гострий, як меч, той самий міст, який під іменем Чінват був відомий давньоіранським зороастрійцям (у мусульман міст став називатися Сірат). Сама людина пройти через цей міст не в змозі, її має перевезти та тварина, яка була хоча би раз в житті принесена в жертву Аллаху. Успадковується Кораном і ідея воскресіння у плоті.

Своєрідною є структура Корану, який поділяється на *114 сур* (глав), розташованих в порядку зменшення їх обсягу, за винятком першої сури. Сури також діляться на вірші — *аяти* (їх від 3 до 286). Для зручності читання в Корані було визначено тридцять частин (*джузів*), або шістдесят розділів (*хизбів*).

У VIII — IX ст. були записані передання (*хадиси*) про Пророка (спосіб його життя, поведінку, висловлювання — загалом опис життєвого шляху) та його сподвижників у збірці, яка отримала назву **Суна**; вона є також важливим джерелом віровчення мусульман.

Віровчення ісламу передбачає сповідування системи догматів, які існують у двох основних варіантах (згідно з основними напрямками): сунітському та шіїтському. *Сунітське віровчення* сформувалося у VII — VIII ст. Основні догмати такі:

1. Віра в єдиного Бога Аллаха. Кожна сура (крім 9-ої) розпочинається зі слів: «В ім'я Аллаха, милостивого та милосердного» - «бісмі ляхі ар рахмані — р — рахім».

2. Віра в ангелів та демонів. Це безтілесні істоти, що виконують волю Аллаха.

3. Віра в Святе Письмо — Коран, його святість та несотворенність. Текст Корану вважається Божественним одкровенням, що його Аллах передавав Мухаммаду упродовж 22 років. Ісламські теологи вважають, що Коран цілком був продиктований Богом так, що Мухаммад не брав ніякої участі в його складенні: «Воістину це — Одкровення Господа усіх світів. Вірний Дух (Джебраїл) зійшов з ним у твоє серце, щоб став ти одним з тих, кого попереджено. Воно послано арабською мовою і гадується в Писаннях стародавніх народів» (26: 192 — 196).

4. Віра в пророків та посланництво Мухаммада. В Корані зустрічається багато біблійних персонажів — від Адама до Ісуса Христа.

5. Віра в кінець світу та потойбічну відплату.

6. Віра у визначення долі людини Богом. Це один з найважливіших догматів. Він має значний вплив на соціальну поведінку. Власна ініціатива, підприємливість ісламом особливо не заохочуються.

7. Віра у воскресіння після смерті.

8. Вчення про священну війну з невірними — *джихад*. Це слово, в першу чергу, означає повну віддачу мусульманином своїх сил, часу, а то і життя заради торжества своєї релігії. В більшості випадків в Середній віці це зводилось до участі в озброєній боротьбі з «невірними», а значення терміна — відповідно до поняття *газават* — «священна війна». Саме таке його розуміння стало традиційним для європейців. Іслам з повагою ставився до «людей Писання» (ахль аль-кітаб). Про газават ішлося переважно в роки військових дій та в період національно-визвольних воєн.

Шийтська система віровчення сформувалась у XII — XIII ст. Основними догматами є:

1. Таухід — єдинобожжя.
2. Адль — справедливість.
3. Нубуваат — пророцтво.
4. Імамат — влада імамів.
5. Киямат — воскресіння.

4. Культова практика ісламу. Шаріат. Свята та обряди

Культ ісламу є своєрідним. Життя мусульман, згідно настанов Мухаммада, має ґрунтуватись на *п'яти основних стовпах віри (аркан)*:

1. **Шахада** — формула сповідання віри: «Немає божества, крім Аллаха, і Мухаммад — посланець Аллаха». Людина, яка виголосила щиро та з переконанням цю формулу, може вважати себе мусульманином. Релігія має бути прийнята вільно, за велінням серця: «Немає примусу в релігії» (2: 257). Іслам — суворо монотеїстична релігія, і з огляду на це категорично заборонялось поклоніння ідолам та вшанування будь-яких антропоморфних зображень. Іслам вчить, що будь-яка людина є відповідальною за своє духовне життя: «І всякий, хто грішить, грішить на шкоду своїй душі» (4: 112).

2. **Салат** — молитва, яку мусульманин має виголошувати п'ять разів на день — від сходу до заходу сонця. Мета молитви — прагнення до найвищого відчуття своєї єдності з Богом. Молитися можна в будь-якому прийнятному для цього місці, але попередньо необхідно здійснити

ритуальне омовіння (для очищення серця). Мухаммад повторював: «Чистота — половина віри». Під час молитви мусульманин має повернутись обличчям до Мекки. У п'ятницю, святий для мусульманина день, полудневу молитву необхідно здійснювати в мечеті, при вході до якої віруючий зобов'язаний зняти взуття, що засвідчує смиренність та покірність перед Всевишнім.

Мечеть (масджид) є центром мусульманського духовного життя. Тут не лише моляться, але й проводять релігійні заняття, диспути тощо. Головне місце в мечеті — *міхраб* (ніша), що вказує напрям на Мекку. Там знаходиться священнослужитель, що веде молитву — *імам*. Мечеть має один або кілька мінаретів, звідки *мuedзин* (служитель) оповіщає про початок намазу. Молитва складається з *ракатів* — набору релігійних формул. Також читаються шахада, сури Корану.

3. Закят — милостиня для бідних. Вона має очисне значення. Кожен віруючий має віддати частину прибутків чи майна бідним. В давнину це була десята чи двадцята частина прибутків. Нині майже в усіх мусульманських країнах вимога закяту реалізується через систему оподаткування, згідно з принципами соціальної справедливості. Але існують і добровільні пожертвування, що є почесним обов'язком заможного мусульманина.

Згідно зі вченням ісламу є три основні релігійно-моральні заповіді: *молитва, милостиня та піст*. Людям, обтяженим земними турботами, важко піднятися душею до Бога; не завжди вдається їм подолати і спокуси плоті. Але милосердя має виявляти кожен: «Чи знаєш ти, що є вершиною чеснот? Викупити полоненого, нагодувати у дні голоду сироту, ближнього та жебрака» (90: 12 — 16).

4. Саум — піст. Для очищення душі та тіла кожен мусульманин має поститися упродовж священного місяця *Рамадан*, дев'ятого за мусульманським календарем. За переказами, саме в цей місяць Мухаммад отримав перше Одкровення. Упродовж дня — від сходу до заходу сонця — віруючому забороняється їсти, пити, розважатися. Навмисне порушення посту може бути покаране ув'язненням. Разом з тим від посту звільняються хворі, діти, вагітні жінки, воїни під час бойових дій тощо. Милосердя та духовне вдосконалення є невіддільними. Утримання приписується Кораном не для умертвіння плоті, а для збереження душевної чистоти та моральної свободи.

5. Хадж — паломництво до мусульманських святинь, в першу чергу Мекки, Медини, Єрусалиму. Кожен правовірний мусульманин має хоч би раз в житті здійснити паломництво до Мекки. Але від хаджу звільняються неіміущі, особи з відсталим розумовим розвитком, одинокі жінки. Мусульмани, які здійснили хадж, користуються великою повагою і часто

носять зелену чалму, що підкреслює їх особливий статус. На період хаджу віруючі входять в особливий стан — *іхрам*: одягають спеціальний білий одяг, не стрижуть нігті та волосся. По прибутті до Мекки, паломники здійснюють обов'язкові ритуали. Спочатку віруючі мають сім разів обійти Каабу; далі вони цілують священний чорний камінь та п'ють воду зі священного джерела Земзем. Після цього вони сім разів пробігають поміж двома пагорбами — Сафа та Марва. На другому етапі хаджу паломники повертаються в долину Міна, що знаходиться в кількох кілометрах від Мекки. Вони проводять цілий день на горі Арафат, де відбуваються масові моління та проголошується проповідь. Наступна ніч проходить біля гори Муздالیфа, а наступного дня відбувається урочистий ритуал принесення в жертву овець. В цей же день хадж завершується головним загальномусульманським святом жертвопринесення — *ід аль-адха*.

Окрім Мекки, святими місцями для мусульман вважаються Медина та Аль-Кодс (Єрусалим) — саме звідти, з Храмової гори, Мухаммад вознісся на небо. Ця подія спільно вшановується прибічниками трьох монотеїстичних релігій: мусульманами, християнами та іудеями. Існують також мусульманські святині в Іраку, Ірані, Сирії, Афганістані, що пов'язані з діяльністю великих мусульманських подвижників.

Щороку Саудівську Аравію відвідує близько — 1,5 млн. мусульман (прочан). Щорічні прибутки від хаджу становлять понад 30 млрд. доларів. Принесення лише одного пожертвування під час виконання обрядів обходиться прочану бізько 130 доларів.

У питаннях віри та моралі мусульмани опираються на положення шаріату — комплексу вірувань і релігійно-правових норм. Норми шаріату діють в різних сферах життєдіяльності мусульманського суспільства. **Шаріат** (ар. шаріа — прямий, правильний шлях, закон) є загальним ученням про мусульманський спосіб життя, коли людина має досягнути моральної досконалості та посмертної винагороди в раю. Шаріат є предметом мусульманської правової науки — *фікх*, яка ґрунтується на Корані та Суні.

Складання основних понять мусульманського права відноситься до VIII — пер. пол. IX ст. Виокремлюється група богословів — законодавців, які взяли на себе місію створення системи мусульманського права. На ранньому етапі становлення мусульманської юриспруденції визначились дві школи. Перша — мекканська — отримала назву «прихильники священного переказу», оскільки вона робила основний акцент на Коран та Суну. Друга, яка діяла на території Іраку, називалась «прихильники самостійного судження», члени якої вважали можливим робити висновки на основі логічних міркувань. Було розроблено метод аналогічної дедукції — *кיאс* (ар. зіставлення, порівняння), який дозволив полегшити

аналіз правових явищ. Значення цього принципу було настільки велике, що він вважався одним з джерел мусульманського права поряд з Кораном та Суною. Крім правового судження за аналогією був висунутий принцип *іджма* — згода, одностайна думка або рішення авторитетних осіб з питань, що обговорюються. Традиція приписує формулювання цього принципу групі ісламських законодавців Мекки. Згідно зі встановленим порядком, окреме тлумачення отримувало силу закону за умови схвалення його мусульманською громадою. Мединські правознавці шляхом опитування видатних богословів виявляли єдине можливе рішення. Іджма, таким чином, була створена конкретною авторитетною групою теологів та юристів. Іджма, як і кияс, визнається багатьма мусульманськими правознавцями канонічним джерелом права. У X ст. мусульманська правова система набуває завершеного характеру. Мусульманське право є цілісним і не поділяється на цивільне, кримінальне та релігійне.

Іслам є надзвичайно широкою системою соціального регулювання. Всі сторони життя мусульманина вважаються релігійно значущими. Основна тенденція шаріату — оцінка різних життєвих обставин з точки зору релігії. *Закони шаріату — це правова систематизація поведінки правовірних, їх обов'язків перед людьми, суспільством та Аллахом.* Приписи шаріату стосуються різних сторін життя: вони визначають норми стосунків людини в родині та суспільстві, регламентують майже всі деталі побуту і, разом зі звичаєвим правом (*адатом*), створюють мережу обов'язкових приписів.

Мусульманину, що живе за принципами ісламу, властиве прагнення до миру та злагоди, поваги усіх людей, незалежно від їх релігійної приналежності: «Не чинить насилля людям із-за їх віри». Як відомо, ранній принцип дар аль-іслам, реалізація якого здійснювалась на першій стадії існування ісламського співтовариства, був згодом доповнений принципом *дар ас-сульх* (земля мирного договору), що став релігійно-теоретичним підґрунтям мирного співіснування народів.

Засудження убивства значною мірою визначається законами звичаєвого права з його традиційними інститутами кровної помсти. Навмисне убивство рішуче засуджується, за винятком особливих випадків, викликаних зовнішньою агресією: «Той, хто порушив закон, заслуговує того ж» (2: 195). Приватна власність є недоторканою. Суворо караються випадки крадіжки, навіть незначної, що ефективно впливає на зниження рівня злочинності.

Шаріат регулює цивільні взаємини, порядок рішення майнових спорів, стягнень та покарань у випадку порушення релігійних приписів тощо. Приписується патріархальний устрій сім'ї. Жінка має підпорядковане становище та створена, щоб догоджати чоловікові. Правовірні,

за Кораном, мають право брати дві, три чи й чотири дружини (за умов наявності коштів на їх утримання). Чоловік завжди має право на розлучення. Певні права мають і жінки — як громадянські так і майнові; зокрема вони мають відповідні права при розділі майна.

Мусульманам забороняється вживати вино. Є й харчові заборони. Як і іудеям, мусульманам не можна вживати свинину. Забороняються азартні ігри, лихварство — давати гроші на відсотки (в ріст) тощо.

Існує заборона на зображення людей та тварин. Цей принцип мав вплив на формування характеру ісламського мистецтва, де живопис та, особливо, скульптура, майже витіснені архітектурою з обов'язково присутнім елементом — рослинним орнаментом.

В ісламі є два основних (канонічних) свята. Перше велике свято *жертвопринесення* (араб. *ід ал-адха*; тюрк. *курбан байрам*), відзначається на десятий день зу-л-хідджа, дванадцятого місяця за місячним календарем, в останній день хаджжу і триває три — чотири дні. Жертвопринесення тварин здійснюється в пам'ять про те, як Ібрахім був готовий принести в жертву Аллаху свого сина Ізмаїла. Крім прочан, що знаходяться в цей час в Мецці, цей обряд здійснюють віруючі всього мусульманського світу.

Другим канонічним святом мусульман є свято *розговіння* (араб. *ід ал-фітр*; тюрк. *ураза байрам*), яке пов'язане з завершенням мусульманського посту в місяць рамадан. Воно розпочинається в перший день наступного після рамадану місяця шавваля і відзначається за тими ж правилами, що й ід ал-адха. Святковим днем у мусульман є *п'ятниця* — день спільної молитви.

До числа неканонічних свят відноситься *маулід ан-набі* — *свято народження Пророка Мухаммада*, яке відзначається 12 числа місяця рабі аль-авваль. Оскільки точна дата народження Мухаммада невідома, свято присвячується до дня його смерті. Читаються проповіді, здійснюється колективна молитва в честь засновника ісламу, роздається милостиня.

Ніч на 27 число місяця рамадана, коли пророку було дано перше Одрокровення, відзначається мусульманами як *«ніч могутності»* (*лай лат ал-кадар*).

Свято *«ночі подорожі та вознесіння»* (*лай лат ал-ісра ва-л- міраж*) нагадує про чудесну подорож Мухаммада з Мекки до Єрусалиму та його вознесіння до небесного престолу Аллаха. Читаються Коран та молитви.

Найбільшим святом шиїтів є *день поминання шиїтського імама та внука пророка Мухаммада — Хусейна (ашура)*. Воно припадає на 10-е число місяця мухаррама. Упродовж десяти днів тривають містерії, що інсценізують історію трагічної загибелі Хусейна.

5. Основні напрями

Ще за життя Мухаммада в середовищі мусульман з'явилися розбіжності релігійного характеру. В одному з хадісів записано слова Пророка: «Після мене в ісламі буде 72 шляхи». Варто зауважити, що ці шляхи не виходять за межі основних догматів віровчення.

Після смерті Пророка виникли суперечки про його спадкоємця (халіфа), які і зумовили появу таких основних напрямів як сунізм, шиїзм та хариджизм. Одні вважали, що халіфом слід обрати достойну людину, інші — що першим халіфом має стати Алі, кровний родич Пророка. Виокремлюється численна група, яку називають «людьми, що є прибічниками громади і традиції»; поряд із Кораном вони вшановують Суну. Звідси й їх назва — **суніти**. Суніти, на відміну від шиїтів, вважають, що мусульманська громада може обрати халіфом будь-кого зі своїх членів. Суніти називають себе істинними прихильниками віри, а всі інші групи мусульман — заблудлими. Водночас суніти дотримуються поміркованих поглядів і засуджують нетерпимість екстремістів.

Шиїти (араб. група [прибічників] Алі) наполягали на тому, що спадкоємці Пророка мають бути пов'язані з ним кровно і що його двоюрідний брат Алі має право вважатись першим халіфом. Однак він виявився лише четвертим. У 661 році Алі загинув від руки одного з прихильників Муавії, свого політичного супротивника.

Сина Алі — Хусейна також вбили у Кербелі (Ірак). Це надало шиїзму характеру переслідуваної релігії. Шиїти зберігають вірність 12 імамам — нащадкам Алі й вірять, що останній імам, який зник близько 874 року, повернеться як месія й очистить іслам від спотворень. Учення про «прихованих імамів» є головною відмінністю між шиїтською та сунітською течіями ісламу.

У роки правління Алі стався розкол і ті, які відкололися — **хариджити** (араб. відходити) обрали свого власного халіфа. Але роздрібнення хариджитського руху послабляло його сили, проте потужні виступи проти центральної влади, очолювані хариджитами, дестабілізували становище в халіфаті. Особливо тривкі позиції хариджити завоювали в Ірані та Іраку, а також в Аравії та Північній Африці. З X ст. вплив хариджитів різко пішов на спад. У даний час нечисленні хариджитські громади зберігаються в Омані, Алжирі та Лівії.

Хариджити зробили вагомий внесок у розробку догматичних питань, пов'язаних з теорією влади в ісламі. Відстоюючи позиції «родової демократії», вони вважали, що халіф має одержувати верховну владу від громади лише виборним шляхом. Халіфом може стати будь-який віруючий, незалежно від походження, соціального статусу та етнічної

приналежності. Законними халіфами хариджити вважали Абу-Бакра та Омара.

Особливу роль в історії ісламу та світової культури відіграла містично-аскетична течія **суфізм** (від слова «суфі» — вовна, з якої виготовляли одяг аскетів). Прихильники цього напрямку виступали проти соціальної нерівності, проповідували бідність, аскезу, любов до Аллаха. Вважали, що екстатична молитва, самозаглибленість ведуть до просвітлення, вищого знання. Головним було осягнення Бога, наближення до нього, для чого використовувались духовні вправи з використанням ритмічної музики. Славними містиками-суфіями були *Аль-Хасан аль-Басрі* (642 — 728 рр.), *Рабіа ібн-Хайсам* (пом. 686 р.) та ін.

Прихильники суфізму алегорично трактували Коран. Теологія суфізму містить елементи неоплатонізму та буддизму, що надало їх поглядам пантеїстичного характеру. На їх думку існує єдина божественна сутність, виявом якої є видима багатоманітність світу.

Ученим-енциклопедистом був *Аль-Газалі* (пом. 1111р.), вплив якого на середньовічну європейську науку був величезним, та *Ібн аль-Арабі* (пом. 1240 р.), великий філософ та поет. Суфізм відомий високими зразками релігійно-філософської прози, унікальної поезії. Прийоми суфійської поезії використовували найвидатніші поети Сходу. В XI-XII ст. виникають суфійські ордени (на зразок чернечих орденів в Європі), що значно розширило географію ісламу та самого суфізму.

6. Сучасний іслам

Мільйони послідовників ісламу сповідують сьогодні його різновиди в залежності від географічного положення країн, їх суспільно-політичного розвитку та культурних традицій. В ісламі не було напрацьовано офіційної ортодоксії, не сформувалось духовенство, що має божественну благодать, немає інституту церкви (посередника між Богом і людьми) як, наприклад, у християнстві.

При відсутності ортодоксії богословська полеміка залишалась упродовж тривалого часу невід'ємною частиною ісламського релігійного життя. Склався баланс поглядів та інтересів, що забезпечує стійкість ісламу як релігії та як *соціокультурної системи*.

В середині XIX ст. в мусульманських країнах, дуже різних за економічним та культурним рівнем, — Аравії, Індонезії, Афганістані, Пакистані, Туреччині, Єгипті — відбуваються процеси деколонізації. Виникають **релігійно-реформаторські** рухи, метою яких є *модернізація* мусульманського суспільства, визначення *ісламського шляху розвитку*. Демократизація та економічні перетворення за західним

зразком багатьма не були сприйняті, адже це суперечило ісламським традиціям.

Концепції ісламського шляху розвитку спираються на ідею особливої моделі розвитку мусульманського суспільства, відмінної, як від капіталізму, так і від соціалізму. І, оскільки релігійне вчення визначає усі сфери життя, то вважалось за необхідне спочатку звільнити його від тих ідейних нашарувань, які його спотворюють, тобто повернутись до релігійного, соціального та політичного досвіду раннього ісламу. Здійснюючи реформи, мусульманське суспільство має ґрунтуватись на фундаментальних цінностях ісламу. Це — як альтернатива, що дозволяє зберегти спадкоємний характер ісламської цивілізації. В результаті виникають **фундаменталістські** ісламські рухи, лідери яких наполягали на збереженні ісламських традицій.

Виникає та поширюється **панісламізм** — рух, що претендує на уніфікацію мусульман Середнього Сходу, незалежно від їх національної приналежності. Його ідеологи — Джемаль Афгані, Мухаммад Абдо (Єгипет) — розробили концепцію, суть якої полягала в тому, що всі мусульмани мають об'єднатися в боротьбі проти іновірців-колонізаторів за поновлення первісної чистоти ісламу. Реформатори проголошували демократичні та визвольні ідеї, закликали до здійснення соціально-політичних реформ. Зокрема, пропонували відновити халіфат після ліквідації султанату в Туреччині 1924 р.

В ХХ ст. ідеї фундаменталізму знайшли свій вияв в створенні низки релігійно-політичних організацій, перш за все, руху «Братів-мусульманів»; ісламська солідарність виявилася в діяльності міжнародних організацій (Всесвітній ісламський конгрес, Організація ісламської конференції тощо).

На зміну панісламізму в різних країнах ісламу приходили нові модернізаторсько-реформаторські концепції, передусім націоналістичного спрямування, що ставили за мету реформи соціально-політичного та релігійно-культурного життя в своїй країні. При цьому, лідери націоналістичного модернізму, стверджуючи, що Коран не суперечить суспільному розвитку, намагались примирити іслам з сучасністю, наукою. Рух за модернізацію ісламу з раціоналістичних позицій поширився в першій половині ХХ ст.

Приклад найбільш радикальних реформ в цьому напрямку показала Туреччина. Під проводом Кемаля Ататюрка (1881 — 1938) відбулись радикальні зміни та реформи в ісламі. Суди шаріату втратили своє значення, поступившись санкціонованим державним конституційним нормам, що ґрунтуються на прийнятих в Європі юридичних принципах. Жінки звільнились від безправного становища та включились в активне громадське

життя. Було законодавчо запроваджено моногамію. Церкву було відокремлено від держави, діяльність якої набула світського характеру.

Після Другої світової війни та розпаду колоніальної системи економічна модернізація відбувалась і в інших країнах — Індонезії та Індії, де внаслідок розколу виникають чисто ісламські держави — Пакистан, а згодом — Бангладеш. Нині в Індонезії, де 130-мільйонне населення, 80% становлять мусульмани. Таким чином, індонезійці є найчисельнішою мусульманською нацією.

З середини ХХ ст. процес модернізації став проявлятися в найбільш розвинутих арабських країнах — Єгипті, Сирії, Іраку. Відбувались соціально-економічні реформи, спрямовані на обмеження власності, націоналізацію значних підприємств. Постало питання про надання усім, включаючи і жінок, широких прав та свобод. Позиції ісламу, особливо консервативних його лідерів, були в цих країнах послаблені, але іслам залишається їх офіційною ідеологією.

В 70-х роках ХХ ст. посилюються економічні та політичні позиції деяких провідних в ісламському світі країн, що було зумовлено нафтовою кризою. Відбуваються зміни і у їх внутрішньому житті. Так, в Ірані релігійний лідер шіїтів Р.Хомейні, що отримав почесний титул *аятола* (знамення Аллаха), очолив боротьбу проти нововведень, здійснених шахом, що призвело до ісламської революції 1979 р., повалення влади шаха та утвердження ісламського консерватизму, що ґрунтується на жорстких нормах шаріату.

В деяких інших ісламських країнах (Ірак, Пакистан, Лівія) іслам активізується в його неухильно-фундаменталістській формі. Найголовнішим у діяльності фундаменталістів є повернення до найсуворішого застосування шаріату в усіх сферах життя суспільства.

Активізація радикально-релігійних рухів збігається з переорієнтацією зовнішньополітичного курсу ряду мусульманських країн на стратегічний альянс з Заходом. Так, країни Перської затоки та Близького Сходу — Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія тощо — притримуються традицій, але в той же час уклали вигідні економічні угоди з Заходом. Шейхи контролюють як сферу економіки, так і релігії.

З кінця 1970-х років активно розробляються концепції ісламської *економіки порядку*, суть яких полягає в організації економічного життя суспільства на основі моральних, релігійних та соціальних цінностей ісламу. В основі сучасних ідей ісламської економіки лежать коранічні приписи стосовно заборони позики в ріст (*ріба*), та необхідності виплати добродійного податку, а також шаріатські установлення, що стосуються правил успадкування, володіння власністю, оподаткування та фінансових справ.

Запитання для самоконтролю

1. Чому Мухаммада називають «печаткою пророків»?
2. Як поширювався та утверджувався іслам?
3. Назвіть визначальні положення ісламського віровчення.
4. Якими є особливості культової практики в ісламі?
5. Шаріат, його сутність та значення.
6. Які є основні напрями в ісламі?
7. У чому полягає ідейний взаємозв'язок Корану та Біблії?

Теми рефератів

1. Коран — святиня ісламу.
2. Проблема жінки в ісламі.
3. Сучасна соціально-політична доктрина ісламу.
4. Особливості ісламського права (шаріат).
5. Мусульманська система сплати податків та її особливості.

Література

1. Абу Аля аль-Маудуді. Принципи ісламу. — Львів., 1995.
2. Васильев Л. История религий Востока. — М., 1988.
3. Еремеев Д. Ислам: образ жизни и стиль мышления. — М., 1990.
4. Ислам. Энциклопедический словарь. — М., 1991.
5. Малерб М. Религии человечества. — М, 1997.
6. Савичева Е. Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама. — М., 1996.
7. Хрестоматия по исламу (Ред. С.Прозорова.) — М., 1994.

ТЕМА 10

ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН РЕЛІГІЙ В УКРАЇНІ

1. Православ'я в Україні

Християнство, яке було прийняте в Київській Русі у 988 р., стало державною релігією, а утворена *Київська митрополія канонічно підпорядковувалась Константинопольському Патріархату*. До 1036 р. резиденцією Київського митрополита був *Переяслав*, а пізніше — *Київ*. На межі X — XI ст. засновуються єпархії, як правило, в межах удільних князівств з центрами у містах Новгороді, Білгороді (нині село Білогородка на Київщині), Юр'єві (нині місто Біла Церква), Володимирі-Волинському, Чернігові, Новгороді, Полоцьку, Ростові, Турові, Перемишлі, Белзі, Галичі та ін. У різні часи на Русі існувало до 20 єпархій.

Періодично відбувалися *церковні собори* — *найвищі зібрання*, на яких вирішували питання церковного життя. Регулював духовне життя грецький збірник канонів «Номоканон» (гр. «номос» — закон, «канон» — церковні правила). Формується місцеве канонічне право, що відтворено в «Уставі» Володимира Великого та Ярослава Мудрого, *складається національний тип церковно-державних відносин*. На з'їзди князів було прийнято запрошувати представників вищого духовенства, а митрополити іноді самі скликали віче. Київський митрополит мав право утворювати єпископські кафедри, висвячувати єпископів, скликати єпархіальні собори. Церква запровадила десятину (десята частина від доходів населення), яку збирали церковні чиновники — десятники. Головні храми єпархій та монастирі ставали значними землевласниками.

У X — XI ст. митрополитами й архієреями (керівниками єпархій) були греки, яких призначав Константинопольський патріарх. Київська митрополія фактично була автономією, а *митрополит користувався патріаршими правами*. У 1051 р. собором єпископів Київської митрополії та з волі князя Ярослава Мудрого було поставлено митрополитом місцевого священика — *Іларіона*. У 1147 р., з повеління князя Ізяслава II та собором єпископів митрополії, самостійно, без дозволу Константинопольського патріарха, було поставлено митрополитом *Климентя Смолятича*. Але спроба отримати автокефалію не мала успіху.

Потреба мати своїх, місцевих священників спонукала князів і митрополитів відкривати навчальні заклади. Вже за князя Володимира у Києві, Новгороді та інших містах було засновано школи для підготовки священослужителів та переписувачів церковних богослужбових книг. За Ярослава Мудрого кількість таких навчальних закладів збільшилася. Згодом вони стають центрами освіти, поширення грамотності. Заснуються перші монастирі, які стають центрами духовної культури: тут перекладають з грецької мови богослужбову літературу, пишуть літописи та релігійно-філософські твори. Християнізація Русі сприяла не лише розвитку освіти, а й поширенню літератури візантійських авторів, що стало можливим внаслідок запровадження слов'янської азбуки, створеної просвітителями *Кирилом та Мефодієм*.

За Володимира Великого Руська держава досягла великої могутності. Але вже за Ярослава Мудрого почався її поступовий занепад, головною причиною якого було роздібнення держави на удільні князівства, що ворогували між собою. Ослаблений чварами Київ почав втрачати значення загальноруського державного центру. В умовах відсутності державності церква зберігала централізованість та єдність.

У роки татаро-монгольської навали (1237 — 1240 рр.) Руська церква зазнала великих втрат: більшість храмів було пограбовано, церковні книги знищено, переслідувалися сотні священників і ченців, багатьох з них було страчено. У 1240 р. хан Батий, не зважаючи на героїчний опір воїнів та місцевого населення, захопив і зруйнував Київ. Місто втратило значення загальноруського церковного центру. З 1299 р. *митрополічна резиденція була перенесена в місто Володимир-на-Клязьмі*.

Галицький князь Юрій Львович домігся заснування в *м. Галичі окремої митрополії для південно-західних руських земель*, що не підлягали Золотій Орді, і послав на висвячення до Константинополя ігумена *Петра Ратенського*. Проте патріарх Афанасій поставив його митрополитом усієї Русі. Передбачивши значення тоді ще невеликого селища Москви як майбутнього центру, митрополит Петро (1308 — 1328рр.) переносить туди свою кафедру і стає духовним натхненником московського князя Івана Калити. Київська митрополія більше, ніж сто років зберігала свою першу назву — митрополія Київська і всієї Русі. У такому ж значенні вживали і інші назви — «Руська церква» або «Київська митрополія».

У 1448 році Руська церква стала автокефальною — самоврядною, незалежною від Константинопольського патріарха без канонічного підтвердження. Митрополит Іона останнім мав титул «Київський і всієї Русі». Його послідовники називалися вже «Митрополит Московський і всієї Русі».

У 1458 р. Константинополь висвятив на Київську митрополічу кафедру *Григорія Болгарина*, якого Москва не визнала. Великий князь Литовський Казимир IV надав йому підтримку. *Це засвідчило остаточний поділ Київської митрополії на Литовську (Київську) і Московську*. В подальшому стан українського православ'я став залежати від волі литовських князів та польських королів.

Православна церква, після захоплення турками Константинополя, втрачала свої позиції. На роль «третього Риму» претендувала Москва, яка в 1589 — 1593 рр. офіційно підтвердила права автокефалії. Суворої дискримінації православна ієрархія зазнала після Берестейського собору (1596 р.), коли була утворена уніатська церква. В умовах релігійного протистояння значна роль у захисті українського православ'я належала *церковним православним братствам* — громадським організаціям православних міщан в Україні та Білорусії, активна діяльність яких припадає на XVI — XVII ст.ст. Вони утверджували соборність української православної церкви, займалися просвітницькою діяльністю, якій надавали національного характеру, організовували книгодрукування, роль якого була неоціненною на ті часи, сприяли поширенню європейських реформаційних ідей в Україні. Найзначнішими з них були Львівське, Луцьке, Київське братства. Братства організовували при церквах школи, шпиталі, надавали матеріальну допомогу нужденним.

У XVI ст. Польща та Литва, як і вся Європа, переживають часи розквіту Реформації. Серед населення польсько-литовської держави Реформація спричинила зростання національної свідомості та освіти, хоча водночас внесла розлад у церковне життя як католиків, так і православних. Чимало представників православного шляхетства прийняли протестантизм. У цей же час православне населення дбає про школи, в яких би виховували молодь у православному дусі. Православ'я трактувалося українцями як рідна віра, що відрізняла їх від інших етносів. Воно трансформувалося в *українську національну релігію*.

В 1620 р., за згодою Єрусалимського патріарха та за підтримки православних братств і запорізького козацтва, відбулося *відновлення православної ієрархії в її правах*. Митрополитом Київським було обрано ігумена Києво-Михайлівського монастиря, ректора Київської братської школи *Іова Борецького*. Клопотанням архімандрита Києво-Печерської Лаври *Є.Плетенецького* була відкрита друкарня, де видавали книги церковно-богослужбового призначення: «Часословець» (1616 р.), «Анфологійон» (1619 р.), «Служебник» (1629 р.), «Тріюдь цвітна» (1631 р.), «Требник» (1646 р.) тощо. Є.Плетенецьким для потреб Києво-Печерської друкарні у монастирському маєтку (м. Радомишль) була заснована паперова

фабрика. Видавничу справу успішно продовжували *З.Копистенський, Т.Земка, П.Беринда* та ін.

Особлива роль у розбудові української православної церкви належить *Петру Могилі*, який був надзвичайно високоосвіченою людиною. У 1627 р. його було обрано архімандритом Києво-Печерської лаври, а в 1632 р. — митрополитом Київським, галицьким і всієї Русі; на цій посаді він також стає екзархом Константинопольського патріарха. П.Могिला за короткий час надав українській православній церкві чіткої організаційної структури, здійснив реформу церковного обряду, розробив православну догматику, сприяв освіті духовенства, відкриваючи середні та вищі навчальні заклади. Зокрема, ним була створена Лаврська вища школа, яку було об'єднано зі школою Київського Богоявленського братства — як результат постає *Києво-Могилянський колегіум* (1632 р.).

Після укладення в 1654 р. російсько-українського політичного договору перед Київською митрополією постало питання про перехід з-під юрисдикції Константинопольського патріарха до Московського. В 1685 р. митрополит Київський Гедеон Четвертинський присягнув на вірність Московському патріархові. У 1686 р. Константинопольський патріарх дав згоду на перехід Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріарха — з цього часу *бере початок рух за автокефалію православної церкви в Україні*.

З 70-х рр. XVIII ст. відбувається ряд важливих політичних подій, які вплинули на церковний устрій значної частини українських земель на заході та на півдні України. Внаслідок розгрому російськими військами Запорізької Січі істотно змінилася адміністративно-територіальна карта південного сходу України, а Катерина II намагалася знищити все, що нагадувало «козацьку республіку». Після першого поділу Польщі (1772 р.) цілий ряд монастирів, що перебували під управлінням київських митрополитів, відійшли до новосформованих Могилівської та Псковської єпархій. Після другого та третього поділів Польщі змінилася значна частина адміністративно-територіальної карти України — до Росії відійшла Правобережна Україна, західна Волинь; змінився і територіальний склад Київської єпархії.

В 1686 р. Катерина II поширила укази про секуляризацію маєтків монастирів, церков, архієрейських домів. Було здійснено підпорядкування українських церковних структур у жорстку адміністративну та матеріально-фінансову залежність від російського імператора, якого законом про успадкування престолу (1797 р.) було оголошено главою Російської православної церкви. На початок XIX ст. майже всі українські землі було об'єднано в етнічно знеособлену складову частину Російської імперії.

Зусилля російського самодержавства було спрямовано на знищення національно-релігійних виявів українського народу. Усувалися особливості українського церковно-релігійного життя, здійснювалася уніфікація українських церковних структур за зразком великоросійських, на головні ієрархічні посади призначалися особи, вірнопіддані імператору, у навчальних закладах запроваджувалися єдині російські програми, було встановлено сувору цензуру релігійної, культурної, наукової діяльності на українських землях.

У середині XIX ст. національно-демократичні сили, зокрема діячі Кирило-Мефодіївського товариства, актуалізують питання про автокефалію православної церкви в Україні, яка має бути «новою, творчою, живою церквою».

В нових історичних умовах, після Лютневої революції 1917 р., розгортається справжній рух за автокефалію православної церкви в Україні. У березні 1917 р. було створено «Виконавчий комітет духовенства та мирян», який оприлюднив ідею скликання Всеукраїнського церковного собору. У квітні — травні 1917 р. проходять єпархіальні з'їзди віруючих та духовенства, на яких порушується питання про надання церкві самостійності, утворення Всеукраїнського церковного центру, відновлення в богослужбовій практиці давніх українських звичаїв та обрядів. У листопаді у Києві було організовано комітет зі скликання Всеукраїнського православного собору. В подальшому комітет було реорганізовано у Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР).

7 січня 1918 р. Собор розпочав роботу, яка, маючи певну періодичність, тривала до жовтня 1918 р. У квітні 1918 р. П.Скоропадський видав Закон про тимчасовий державний устрій України, в якому православ'я було оголошено провідною в Україні вірою. Але пасивна позиція Міністерства сповідань на чолі з Зіньківським не сприяли набуттю УПЦ автокефалії. Результатом зусиль Собору була грамота патріарха Тихона про автономію православної церкви в Україні.

1 січня 1919 р. все ж було проголошено автокефалію православної церкви України. Вища церковно-законодавча, судова й адміністративна влада УАПЦ, згідно з новим законом, належала Всеукраїнському церковному соборові. Керував справами Церкви Синод, до відання якого належали релігійні адміністративні, господарчі, освітні, контрольно-ревізійні справи. Посол України у Туреччині О.Лотоцький провадив переговори з Константинопольським патріархом стосовно визнання УАПЦ. Але в умовах утвердження радянської влади в Україні вирішення цього питання не отримало належного завершення.

На початковому етапі свого існування радянська влада схвалювала утворення нових громад прихильників УАПЦ без санкції церковної

ієрархії шляхом реєстрації статуту в органах місцевої влади. Було відновлено і ВПЦР, але прихід денікінців до Києва загальмував церковні процеси. І лише у 1919 р., за більшовицького режиму, ВПЦР відновлює свою діяльність. 5 травня 1920 р. відбулося самопроголошення автокефальної православної церкви в Україні. У жовтні 1921 р. було скликано Всеукраїнський православний собор у Києві з метою проголошення автокефальної церкви в Україні. Було висвячено в єпископський сан протоієрея Василя Липківського, обраного митрополитом Київським і всієї України. Собор ухвалив рішення стосовно заміни єпископсько-самодержавного устрою церкви собором представників від усієї православної громадськості.

На межі 20 — 30-х рр., в умовах зміни політичної обстановки в країні, ставлення до Української автокефальної православної церкви з боку державних органів стало надзвичайно жорстким. У жовтні 1927 р. відбувся II Всеукраїнський православний собор УАПЦ, на якому було розглянуто питання про «сучасний стан релігії взагалі і християнства зокрема у світовому житті» а також питання звинувачення з боку представників влади ВПЦР і, зокрема митрополита В.Липківського, в контрреволюційній діяльності. Митрополитом було обрано М.Борецького. У 1929 — 1939 рр. органами ДПУ було сфабриковано справу «Спілки визволення України», де звинувачено церкву в антирадянській діяльності і як таку, яка пов'язана з емігрантськими буржуазно-націоналістичними колами, що ставили за мету повалення радянської влади на Україні.

28 — 29 січня 1930 р. у Києві скликається Надзвичайний православний церковний собор, на якому мали прийняти рішення про категоричне засудження усіх, «хто спричинив перетворення церкви на контрреволюційну антирадянську організацію» і визнати подальше існування УАПЦ за недоцільне і вважати її за ліквідовану. У лютому 1930 р. ВПЦР повідомила про припинення своєї діяльності. Після Надзвичайного собору почалися масові закриття парафій УАПЦ. У роки колективізації на релігію й церкву в Україні, як і в усьому Радянському Союзі, покотилася нова хвиля репресій. Й.Сталін одним із головних завдань антирелігійної пропаганди вважав «довести до кінця справу ліквідації реакційного духовенства». Однією із жертв цієї політики і стала Українська автокефальна православна церква, яка в 1936 р. вже практично не мала жодного свого об'єднання.

Правові стосунки між державою та церквою в Україні було визначено Декретом Раднаркому «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви» (1918 р.). Але реалії Радянської держави, де панівною була комуністична ідеологія, яка всіляко протистояла релігії та використовувала її, виявили цілковиту декларативність Декрету.

У 1989 р. Ініціативний православний комітет розгортає активну діяльність за відновлення УАПЦ. У червні 1990 р. відбувся Всеукраїнський собор УАПЦ, а в листопаді — інтронізація патріарха, яким було обрано митрополита *Мстислава (Скрипника)*. У червні 1992 р. у Києві відбувся *об'єднавчий собор Церков*, на якому було утворено *Українську православну Церкву — Київський патріархат*. Проте рішення цього Собору не знайшли підтримки серед частини кліру і мирян УАПЦ. Після смерті глави УАПЦ митрополита Мстислава на соборі УАПЦ 1994 р. було обрано митрополитом Володимира Ярему (Димитрія). Рішуче виступила проти УАПЦ Руська православна церква. Греко-католицька церква теж залишилася осторонь. Не визнала її й жодна з церков Вселенського православ'я і Константинопольський патріарх. Нині УАПЦ не має єдності. Існує два її центри — Київ та Львів. Прихильники автокефалії прийняли православне вчення без змін.

В даний період православні віруючі України об'єднані навколо трьох православних церков. Це *Українська православна церква*, що підпорядкована *Московському патріархату (УПЦ МП)* і яку очолює митрополит *Онуфрій (Березовський)*, *Українська православна церква Київського патріархату (УПЦ КП)*, що була утворена на об'єднавчому соборі 1992 р., патріархом якої є *Філарет (Денисенко)* та *Українська автокефальна православна церква (УАПЦ)*, предстоятелем якої є митрополит Київський і всієї України *Макарій (Малетич)*.

Патріарх Мстислава (Скрипник) у своєму «Заповіті» писав, що «об'єднання православних Церков є історичною необхідністю». Але, враховуючи те, що визначальну роль у стосунках Церков відіграє геополітичний чинник, сьогодні одним з основних принципів сучасної державної політики у релігійному питанні має бути курс не на штучне об'єднання чи злиття Церков, а на екуменічні контакти. Екуменічний діалог — це та реальна форма співіснування Церков, яка потрібна в українському суспільстві. Реальними ознаками нинішнього українського екуменізму є спільні богослужіння, молебні, панахиди, благодійна діяльність, які ведуть до порозуміння Церков.

На часі є пропозиція щодо створення робочого органу з представників Церков, який має приступити до вирішення складних проблем релігійного життя. І, оскільки він буде створений по вертикалі, відкривається можливість конструктивного діалогу на рівні Уряду і на рівні місцевої влади. Для зближення християнських Церков життєво важливим є теологічний діалог.

Світове православ'я вважає власну єдність своєю найбільшою турботою і привілеєм. Церква має бути соціально зорієнтованою. Вона має

проголошувати морально-етичні принципи в соціальной, економічній, політичній сферах. На часі є створення соціальної доктрини православної Церкви, яка могла б стати важливою сферою діяльності об'єднаного українського православ'я.

Відомо, що кожна нація в своєму історичному розвитку формує національну церкву, що підтверджується історичним досвідом Вселенського православ'я. Всі автокефальні чи автономні церкви здобували свою незалежність в контексті самостійного політичного й соціально-економічного розвитку. Стан роз'єднання православних церков в Україні є вкрай неприйнятним. Це значно гальмує суспільний розвиток та підриває авторитет України на міжнародній арені. Утворення Української Помісної православної церкви є вимога часу. Єдина Помісна Церква — це чинник самовизначення та консолідації української нації. Умовою утворення в Україні Єдиної Помісної Православної Церкви та здобуття нею автокефалії є подолання розколу.

2. Українська греко-католицька (уніатська) церква

Наприкінці XVI ст. єпископат Київської митрополії, прагнучи вивести церкву з глибокої внутрішньої кризи, що була зумовлена протистоянням римо-католицизму та православ'я в Україні, прийняв синодальне рішення перейти під юрисдикцію Римського престолу. Передбачалося прийняття догматів та філософської доктрини католицизму, забезпечуючи при цьому збереження традиційної східної обрядовості та власної церковної й етнокультурної самотності. Це рішення підтримали не всі ієрархи Київської митрополії.

1596 р. Київський митрополит Михайло Рогоза, п'ять єпископів та три архимандрити у м. Бересті підписали унію, в якій визнали церковну владу Риму, вийшовши тим самим з-під юрисдикції Константинопольського патріарха. Це стало початком існування уніатської церкви в Україні.

Протистояння між християнським Сходом та Заходом було відчутним ще на початку християнізації. Особливо воно загострилося, коли Київська Русь втратила свою незалежність, а більша частина її земель перейшла у володіння сусідніх держав (Угорщини, Литви та Польщі), де більшість панівної еліти становили римо-католики, а православні зазнавали дискримінації. З огляду на особливості геополітичного становища та історичного розвитку, руська ієрархія досить часто ініціювала відновлення вселенської християнської єдності. Спроба запровадження унії була історично та політично зумовлена. У свій час Данило Галиць-

кий вважав можливим перехід Київської митрополії під юрисдикцію Риму в разі створення коаліції європейських держав у боротьбі з монголо-татарами.

Представники Русі брали участь у соборах Західної церкви у Люні (1245 р.) та Констанці (1418 р.). Флорентійська унія (1439 р.) позитивно була сприйнята в українських та білоруських землях. Православна сторона сподівалась на допомогу Заходу в боротьбі проти Османської імперії. У московських землях Київської митрополії унії не було визнано, а на українсько-білоруських землях Великого князівства Литовського і Польщі вона проіснувала до кінця XV ст. Різні ставлення до унії послужило поштовхом до поділу у 1448 р. Київської митрополії на дві частини — Московську та Київську. У XVII ст. Київська православна митрополія була підпорядкована Московському патріарху (1686 р.), та й сам Київ відійшов до Москви; інша частина Правобережжя входила до складу Речі Посполитої, де і було поширено вплив уніатської церкви.

З поділом Речі Посполитої 1772 р. галицькі землі ввійшли до складу Австро-Угорської імперії. 1774 р. імператриця Марія Терезія змінила назву Церкви з «уніатської» на «греко-католицька». Греко-католицьких священників було зрівняно в правах з римо-католицькими. Виникали перші греко-католицькі духовні семінарії у Відні та Львові.

На правобережних землях, які входили до складу Речі Посполитої, було поширено вплив уніатської церкви. Від 1729 до 1795 р. резиденцією уніатського митрополита було місто *Радомишль*. Після третього поділу Польщі (1795 р.) унійну митрополію та резиденцію в Радомишлі було ліквідовано, а саме місто в складі Правобережної України відійшло до Російської імперії.

У 1793 — 1795 рр., після другого та третього поділів Речі Посполитої, Правобережна Україна, за винятком Галичини, відійшла до Російської імперії. Катерина II розпочала боротьбу з унійною Київською митрополією. 1839 р., на Синоді в Полоцьку, церкву було об'єднано з Московським патріархатом.

Коли західноукраїнські землі стали частиною Австрійської держави, греко-католицька ієрархія дістала підтримку цісарського уряду. Влада сприяла організаційному оформленню церковно-адміністративних структур греко-католиків. Просвітницькі реформи Марії-Терезії та Йосифа II юридично урівняли греко-католиків з римо-католиками, що дозволило українцям, особливо молоді, активно включитися в суспільне життя та брати участь в українському національному русі. З середовища греко-католиків вийшли в подальшому такі відомі діячі українського відродження в Галичині та на Закарпатті, як *Маркіян Шашкевич*,

Яків Головацький, Августин Волошин, Михайло Вербицький та ін. У 1868 р. греко-католицькі священники виступили засновниками культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке сприяло поширенню української освіти та формуванню національної свідомості в Україні. Захисником національних інтересів, моральним авторитетом української спільноти був митрополит *Андрій Шептицький* (1901 — 1944 рр.). Його духовне правління припало на тривожні часи: дві світові війни, неодноразову зміну політичних режимів.

Ідея скасування унії в Галичині та на Закарпатті виникла за складних соціально-політичних умов повоєнних років, сталінського режиму. Органи державної влади грубо втрутилися в церковне життя. Було створено ініціативну групу, зусиллями якої Львівський церковний собор 1946 р. постановив анулювати унію та залежність від Риму, відновивши в цих регіонах православну церкву. На Закарпатті група греко-католицьких священників на чолі з генеральним вікарієм І.Кондратовичем прийняла рішення возз'єднатися з православ'ям. Більшість духовенства та віруючих підтримала їх.

Однак, були і ті, які виступали проти цього рішення. Створювалися підпільно «домові» церкви та монастирі, де таємно відправлялися богослужіння та обряди. Тривалий час греко-католицька церква в західноукраїнських землях перебувала на нелегальному становищі.

В 1987 р. активізується рух за відновлення церкви і в 1991 р. греко-католицька церква була легалізована та публічно визнана. Головою Української греко-католицької церкви став кардинал *Мирослав-Іван Любачівський*, який до цього часу знаходився у Римі.

Відродження діяльності церкви, яка вимагала повернення їй колишніх культових приміщень, що раніше використовувалися православними, призвело до виникнення міжконфесійних конфліктів. Синод Української греко-католицької церкви у 1992 р. прийняв постанову щодо примирення з православними і проведення екуменічного діалогу між конфесіями. Багато зусиль докладав для утвердження та розбудови церкви її Предстоятель у 2001 — 2011 рр. *Любомир (Гузар)*, після відставки якого Верховним архієпископом Києво-Галицьким 27 березня 2011 р. став *Святослав (Шевчук)*.

У 2002 р. Синод єпископів УГКЦ проголосив рішення про перенесення Патріаршого престолу Церкви зі Львова (собор св. Юра) до столиці України. 18 серпня 2013 р. було освячено і відкрито *Патріарший Собор Воскресіння Христового* у Києві.

На сучасному етапі свого існування у суспільному та громадському житті Церква обстоює право на українську незалежну соборну державу

та становлення в ній зрілого громадянського суспільства. Для її діяльності є характерними соціальна активність та національна зорієнтованість.

Церква перебуває під юрисдикцією Римської курії та управляється конгрегацією східних церков. Налічується понад 5,5 млн. віруючих. Адміністративно-територіальний устрій УГКЦ в Україні включає 4 архієпархії, 5 єпархій, 3 екзархати. Українські греко-католики проживають і за кордоном — Польщі, Франції, Німеччині, Великобританії, Канаді, США, Бразилії, Аргентині, Австралії.

3. Католицизм в Україні

Католицизм в Київській Русі став поширюватись з X ст. внаслідок місіонерської діяльності латинських єпископів. Від XIII ст. католицизм проповідували також *францисканські й домініканські* ченці. У 1366 р., коли Казимир Великий після війни з Литвою остаточно приєднав Галичину до Польщі, було створено нову католицьку митрополію. Устрій митрополії визначала булла папи Григорія XI від 13 листопада 1375 р. Галич було піднесено до гідності архієпископського міста, кафедра якого об'єднувала Перемишльську, Володимирську та Холмську дієцезії.

У 1412 р. митрополію було перенесено з Галича до Львова, межі якої включали Львівське архієпископство, Перемишльське, Володимирське, Холмське, Кам'янецьке та Київське єпископства. Кафедральним собором став *костел Успіння Пресвятої Диви Марії* у Львові.

З 1686 р., внаслідок договору між Росією та Польщею, територію Київщини було поділено між цими державами. До Росії відійшло Лівобережжя з Києвом та околицями до річок Стугни та Ірпеня. Друга частина Київщини залишилася в підпорядкуванні Житомирської єпархії. З 1667 р. *Житомиру* було надано статус адміністративного міста, а відтак він перебрав на себе всі функції адміністративного управління. Єпископ Самуель Ожга побудував у 1735 — 1737 рр. у Житомирі *кафедральний храм св. Софії*. Місто стало резиденцією київських єпископів. І, оскільки на Житомирщині проживала на той час значна кількість поляків, місто швидко розбудовувалось.

Наступні значні зміни в устрої католицької церкви в Україні відбулися в другій половині XVIII ст., після трьох поділів Речі Посполитої між Росією, Австрією та Прусією (1772 — 1795 рр.). Після першого поділу Польщі (1772 р.) менша частина митрополії (Львівська архідієцезія, Перемишльська дієцезія) перейшли до Австрії. Більша частина (Холмська, Кам'янецька, Київська дієцезії) залишилися в Польській державі.

У 1773 р. Росія підписала з Річчю Посполитою Петербурзьку конвенцію, яка гарантувала свободу віросповідання католикам обох обря-

дів, а також непорушність церковних володінь. У руках царської особи була зосереджена державна та церковна влади, а відтак вирішення всіх питань, що стосувалися церкви, залежали від державної політики.

Значна частина Львівської митрополії (Київська, Кам'янецька єпархії) та Луцька дієцезія (підпорядковувалась Гнезно — Польща), після другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої відійшли до Російської імперії.

З 60-80-х рр. XVIII ст. в західних губерніях Російської імперії, з огляду на особливості політичного статусу регіону, розпочалася секуляризація церковного землеволодіння. Зберігаючи мастки за деяким духовенством, самодержавство водночас гальмувало зростання церковної власності. Після Листопадового 1830 р. повстання, яке підтримала певна частина католицького духовенства, було передано в державне управління і закрито римо-католицькі монастирі, а також вилучено власність духовенства. Подальші зміни були зумовлені реконструкцією католицької церкви 1798 р. Нове Житомирське єпископство було приєднано до Луцького, що увійшло до Могилівської митрополії.

Римо-католицька церква об'єднувала переважно польське населення, що проживало на українських землях. Церковний клір організував богослужіння, дбав про піднесення морального рівня віруючих; священники відкривали парафіяльні школи, училища, різні добродійні заклади (шпитали), притулки для бідних, німечних, а також прочан. Особливо дбали про відкриття духовних семінарій, де отримувало освіту парафіяльне духовенство. Зводили костели, монастирі, каплиці.

У поширенні та утвердженні католицизму в українських землях важливу роль відігравали чернечі ордени. Крім уже згаданих домініканців та францисканців активно діяли *кармеліти босі*, *єзуїти*. Останні особливих успіхів досягли у справі освіти та виховання. Створена єзуїтами система освіти була синтезом схоластики з передовими педагогічними ідеями, що з'явилися на ґрунті гуманізму. Останнє було запозичено від протестантів, як кращий вияв навчально-виховного процесу. Братські школи, що почали виникати в Україні з XVI ст., запозичували для своєї освітньої системи нові європейські методи навчання та виховання.

Перша світова війна спричинилась до модифікації політичної карти Європи. Після мирного договору між Польщею, Україною та Росією (Рига, 1921 р.) терени Львівської архієпископії і Луцької дієцезії ввійшли до Польської держави. У подальшому, за роки радянської влади, умови існування католицької церкви в Україні значно ускладнились. Одним із засобів боротьби з католицькою церквою були *високі податки* — значно вищі, ніж для державних об'єктів, бо костьоли трактували як приватні підприємства. У другій половині 30-х років було знищено величезну

кількість храмів різних віросповідань. Як відомо, багато з них мали історико-архітектурну цінність. До кінця 1938 р. в Україні не залишилось жодного діючого католицького храму і католицька церква перестала існувати як інституція.

З 1991 р., в умовах незалежної України, розпочалось бурхливе відродження римо-католицької церкви. Парафіяльним душпастирством в Україні почали займатися домініканці, францисканці, кармеліти босі, езуїти та ін. Вони здійснюють катехізацію, організовують паломництва, проводять значну просвітницьку, благодійну та виховну роботу. Так, дуже актуальним є рух за зміцнення інституту сім'ї «Оаза нового життя», в межах якого реалізується програма виховання дітей, молоді, подружніх пар. Під духовним проводом членів чернечих згромаджень учасники зустрічей обмінюються досвідом успішної побудови родинних стосунків, подолання конфліктів, виховання дітей. Брати та сестри проводять спеціальні молодіжні зустрічі, організовують табори відпочинку, реколекції, де поєднуються молитва та праця, спілкування та розваги.

Нині в Україні існує *сім католицьких дієцезій*: Львівська архидієцезія, Києво-Житомирська, Кам'янець-Подільська, Луцька, Мукачівська, Харківсько-Запорізька, Одесько-Сімферопольська дієцезії та одна Апостольська адміністрація Закарпаття, які об'єднують понад 1 млн. католиків. Римо-католицьку церкву в Україні очолює архієпископ Мечислав Мокшицький (поляк за походженням).

4. Іслам в Україні: історія та сучасність

Іслам на українських землях існує ще з часів Київської Русі і його носіями упродовж тривалої історії були різні народи, політичні стосунки з якими складались неоднозначно.

Уже з X ст., коли перед князями Київської Русі постало питання вибору віри, посланці київського князя Володимира ознайомилися з релігією ісламу, його віровченням та традиціями. В Київській Русі до ісламської віри належали булгари, хазари, половці, печеніги. Але саме на кримській землі було згодом прийнято іслам тією частиною тюркського етносу, яка осіла тут з приходом монголо-татарів у 1223р. і де було створено окремиї улус (намісництво) Золотої Орди. Іслам як державну релігію на півострові запровадив *хан Узбек* (1313 — 1342). На основі ісламу формується кримсько-татарська державність; з XIII по XVI ст. формується та розвивається культура кримсько-татарського народу як окремого етносу. Це була унікальна ісламська цивілізація на українських землях.

З утворенням Кримського ханства, яке з 1475 р. стає васалом Османської імперії, майже всю територію Криму заселяють мусульмани. Ханська влада була сакралізована, про що свідчить затвердження права кримських ханів на *хутбу*, тобто поминання їх імені в п'ятничній проповіді після імен Пророка і його сподвижників, що розглядалося як один з атрибутів незалежності держави. Іслам виконував дуже важливу для кримських татар націєтворчу функцію. Складаючи основу державності, іслам регулював на півострові практично всі сторони суспільного життя: освіту, побут, судову справу тощо.

Іслам в Кримському ханстві поширювався завдяки створенню *імаретів* — мусульманських духовних центрів у головних адміністративних, торгових, а також стратегічно важливих населених пунктах. Це були комплексні установи, які включали мечеті, мектеби, медресе, заїжджі двори, караван-сараї. Фінансова система забезпечувалася *вакуфами* — особливим видом власності, право на яке, згідно законів шариату, належала Аллаху, а людина могла користуватися лише доходами від цих володінь.

Склалася чітка структура мусульманського духовенства — це були богослови, законознавці, судді, вчителі, проповідники, служителі мечетей тощо. Вищі представники мусульманського духовенства входили в систему управління Кримського ханства, а їх посади вказувалися в титулатурах усіх ханських грамот. Утворився інститут *муфтійів* — богословів і правознавців, тлумачів закону, які мали право видавати *фетву* — обґрунтування рішень із спірних духовних і юридичних питань.

Головним муфтієм міг стати лише представник *ханафітського мазахabu*, хоча у Криму існували муфтії чотирьох основних правових шкіл. Головний муфтії здійснював контроль за відповідністю законам шариату державних рішень, використання вакуфних засобів тощо.

В період перебування Лівобережної України у складі Росії Крим знаходився під владою колоніальної політики Російської імперії. Замість Кримського ханату було створено Таврійську губернію, яку інтенсивно заселяли українці та росіяни, що сприяло значному ослабленню позицій ісламу. Втративши свою державність, татари втрачали і релігійну основу. Якщо наприкінці XIII ст. в Криму функціонувало близько 1600 мечетей, 25 медресе, діяла широка мережа мектебів, то на кінець XIX ст. було зруйновано або використовувалось не за призначенням понад 900 мечетей, залишилось 23 медресе, значно скоротилась кількість мектебів. Імперська влада провела на півострові масштабну політику обезземлення місцевого населення; це спричинилось до еміграції кримських мусульман до Туреччини. Так, в 60-х роках XIX ст. свою історичну

батьківщину залишили близько 4 млн. мусульман.

У радянський період кримські татари зазнали такого ж релігійного тиску, як і всі інші віруючі. За звинуваченням у співпраці з нацистами у 1944 р. з Криму було депортовано 188 626 татар. Іслам фактично припинив своє функціонування. В умовах сучасної незалежної демократичної України було відновлено історичну справедливість, і кримські татари повернулись на прабатьківські землі. Це сприяло відродженню ісламу, який нині є вагомим складовим сучасної кримськотатарської культури.

На сучасному етапі національного відродження кримськотатарського народу, що повертається з місць депортації на свою історичну батьківщину, особливо актуальним стало питання відродження його релігії, вивчення витоків історії і культури, невіддільних від ісламських традицій.

Перші мусульманські громади були зареєстровані в Криму в 1988 році, а в 1990 році було створено *Кадіят мусульман Криму (КМК)*, який ввійшов під юрисдикцію Духовного управління мусульман європейської частини СРСР і Сибіру (ДУМЕС). У 1992 році, в м.Сімферополі, на Всекримському зібранні представників мусульманських спільнот було прийнято рішення про заснування *Духовного Управління мусульман Криму (ДУМК)*, до складу якого входив Муфтіят мусульман Криму. Головою ДУМК і муфтієм мусульман Криму було обрано Сейтджеліл-ефенді Ібрагімова. Нині на посаді муфтія мусульман Криму перебуває Еміралі Аблаєв.

Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), відповідно до його Статуту, є на території України самоврядним релігійним об'єднанням мусульман Автономії. Відповідальними органами духовної влади і управління в є *Курултай мусульман Криму, Рада ДУМК і Муфтіят ДУМК*.

Курултай мусульман Криму приймає рішення щодо забезпечення єдності духовних громад, затверджує звіти Муфтіяту, розглядає та схвалює Статут ДУМК, обирає муфтія, який і є головою Курултаю.

Муфтії, обраний Курултаєм мусульман Криму, є главою мусульман автономії. Він же — голова ДУМК. Муфтії Криму повинен мати богословську освіту, достатній досвід духовного управління. Муфтії у своїй діяльності керується рішеннями Курултаю мусульман Криму, Ради ДУМК, а також Меджлісу кримськотатарського народу. Муфтії обирається терміном на п'ять років, здійснює зв'язок з іншими духовними управліннями мусульман, представляє ДУМК перед державою та міжнародними організаціями, контролює роботу всіх духовних закладів мусульман Криму.

До складу ДУМК можуть входити утворені ним структурні підрозділи. На даний час у систему мусульманських інституцій входять духовні навчальні заклади (медресе) та недільні школи, що діють при мечетях. У п'яти кримських медресе, що мають статус середніх духовних навчальних закладів навчається до 200 учнів різної статі. При мечетях Криму діють близько 60 недільних шкіл з вивченням основ ісламу, в яких ведуть заняття місцеві імами та турецькі місіонери. Діяльність ДУМК утримується на фінансові кошти мусульманських закордонних фондів, що надходять як благодійна допомога.

В Україні нині проживає 26 тюркських народів, що сповідують іслам. З метою збереження національної самоідентичності, почали створюватись культурні та релігійні організації. Це сприяє консолідації співвітчизників, налагодженню зв'язків з історичною батьківщиною.

У 1993 р. було створено *Духовне управління мусульман України* (м. Київ), яке очолює шейх Ахмед Тамім. У 1994 р. тут було засновано Ісламський університет, завданням якого є навчання майбутніх імамів (керівників релігійних громад) та викладачів ісламу. Університет підтримує тісні зв'язки з каїрським університетом «Аль-Азхар» (Єгипет). Видається газета «Мінарет» російською та арабською мовами; при загальноосвітній школі «Іршад» («Повчання»), де запроваджено вивчення арабської мови, функціонує видавництво «Аль-Іршад»; існує ісламська бібліотека.

У м. Донецьку діє *Духовний центр мусульманських громад України*, який виник на базі Незалежного духовного управління мусульман України, зареєстрованого у 1994 р., головою Президії якого є Рашид Брагін. Тут же діє Донецький обласний культурний центр ісламу. У 1997 р. при Духовному центрі було засновано партію мусульман України.

Мусульмани, що проживають в Україні, мають різні національності. Крім татар, це азербайджанці, дагестанці, башкири та ін. До того ж, нині з'являється багато неорелігійних мусульманських течій (хабашіти та ін.), які пропагують так званий «істинний» іслам. Вони деструктивно впливають на віровчення в цілому і надзвичайно шкодять багатовіковим основам мусульманства. Таким чином існує чимало різних громад, що не входять до жодного існуючого Духовного центру українських мусульман.

Аби захистити та зберегти свої релігійні основи, незалежними мусульманськими громадами ханафітського мазхабу та іншими релігійними мусульманськими організаціями міста Києва 31 жовтня 2006 року було утворено *Об'єднання незалежних мусульманських громад міста Києва* — «*Київський муфтїят*». 23 грудня 2006 року на розширеному

засіданні «Київського муфтіяту» було вирішено створити Релігійне управління незалежних мусульманських громад України, яке має сприяти згуртуванню в єдине ціле громадян України, що сповідують іслам.

В «Київському муфтіяті» духовно знайшли себе переважно татари Поволжя. Це — один з найбільших та найвідоміших тюрко-мовних етносів. В межах України поволзькі татари є одним з найбільш дисперсно розсіяних та одночасно урбанізованих народів. У XVII — XVIII ст., після ліквідації Казанського ханства, розпочались міграційні процеси серед волзько-уральських татар. Вони мали переважно економічний характер, адже в Україні почала бурхливо розвиватись промисловість. Кількість переселенців у XIX ст. налічувала десятки тисяч. На південних теренах України (Юзівка, Запоріжжя тощо) сформувалась діаспора волзьких татар.

Віруючі мусульмани об'єднані в релігійні громади, котрі належать до одного напрямку — сунізму. Але все ж мусульманські громади, що проживають в Києві, Львові, Одесі, Херсоні, Донецьку та інших містах, підпорядковуються різним духовним центрам та управлінням. 11 вересня 2008 року державний Комітет України у справах національностей та релігій зареєстрував нове мусульманське об'єднання — *Духовне управління мусульман України «Умма»*.

Найвищим керівним органом Управління є Загальні збори, на яких обирається муфтія і правління (рада імамів) на термін 2-х років. Муфтієм ДУМУ «Умма» обрано Саїда Ісмагілова.

Слово «Умма» в ісламській традиції означає «мусульманське суспільство» без поділу на національні, класові та інші стани. Ісламська релігійна єдність та братерство стверджує його наднаціональний характер. У той час, як більшість мусульманських об'єднань, що діють в Україні, зосереджені на роботі з певними етнічними групами, ДУМУ «Умма» проголосило своєю метою роботу з усією мусульманською уммою країни. Серед основних напрямів роботи можна виокремити наступні:

- відродження культурних та історичних ісламських цінностей і традицій;
- створення умов для відправи мусульманських релігійних обрядів (будівництво мечетей, ісламських культурних центрів тощо);
- організація прощ;
- організація добродійних заходів;
- встановлення дружніх зв'язків з громадами та окремими представниками інших конфесій що проживають як в Україні, так і за кордоном;
- відкриття духовних навчальних закладів для навчання імамів та заснування інших закладів для вивчення культури, історії та релігійної доктрини ісламу.

Для координації діяльності духовних управлінь мусульман України державною владою країни було прийнято рішення про створення ради представників духовних управлінь і центрів мусульман України при Державному Комітеті у справах національностей та релігій — *Ради муфтіїв України*. Першим головою Ради муфтіїв було обрано муфтія мусульман Криму Еміралі-ефенді Аблаєва. Видається газета «Умма».

За офіційними даними Державного комітету України у справах національностей та релігій станом на 1 січня 2011р. існує 1208 мусульманських релігійних громад. Найчисельним є ДУМК — 960 громад. Мусульмани, що проживають в Україні є її громадянами, а відтак докладають зусиль для розвитку своєї країни та її процвітання.

5. Нетрадиційні релігійні течії

Основними характеристиками сучасної релігійної свідомості є аксіологічний плюралізм, синкретизм, гетерогенність, динамізм. При цьому антропологічні уявлення про Бога трансформуються у світоглядно-духовні: Всесвітній Закон, Абсолют, Деміург. Виникають різноманітні синтетичні світоглядні системи, які органічно поєднують в собі цінності як західних, так і східних культур, раціональні ідеї та неомістичні одкровення, сучасні та прадавні вірування.

Згідно концепції сучасних американських культурологів А. Тоффлера і Т. Роззака, така трансформація релігійної свідомості є наслідком цивілізаційних зрушень. Традиційні релігії уже не можуть задовольнити сучасну людину з її контркультурною орієнтацією. Молодь звертається до нетеїстичних форм релігійності. Новітні релігії характеризуються акцентуванням необхідності формування нового — космічного та екологічного — менталітету, що передбачає усвідомлення причетності людини до всього сушого.

За умов глобалізаційних процесів подібна ситуація є характерною і для України. Крім того, поліетнічність України зумовлює її поліконфесійність — з року в рік спостерігається поява нових релігійних організацій. То ж релігійна ситуація формується не лише за рахунок традиційних для України церков та конфесій (православ'я, католицизм, греко-католицизм, протестантські напрями, іудаїзм, іслам), але й новітніх та нетрадиційних для нашої країни релігійних та містичних рухів. Вони представляють практично всі форми світової неорелігійності, що значною мірою зумовлюється активністю зарубіжних релігійних місій. Новітні релігії постають як альтернатива традиційним, засвідчуючи утвердження демократичних рухів в Україні. Вони реально змінюють

світогляд віруючих, демонструють нові форми організації духовного життя.

Основними причинами появи нових релігій в Україні можна назвати такі:

- розчарування частини населення у традиційних релігіях через їх надмірний консерватизм у віровченні та культурі;
- демократизація українського суспільства, реальне утвердження політичного та конфесійного плюралізму;
- висока активність зарубіжних неорелігійних центрів, місій, а також матеріальна підтримка ними своїх послідовників;
- поєднання неорелігійними організаціями культурної практики з діяльністю, спрямованою на фізичне, психічне, моральне оздоровлення (з елементами лікувальної магії, йоги, медитації, цілительства) та самореалізацію особи тощо.

Переважній більшості поширених на території України неорелігій властиві наступні риси: універсалізм, синкретизм, відкритість для послідовників різних релігій і релігійно-філософських систем, зорієнтованість, передусім, на молодь та освічену частину суспільства. Ці вчення є нетрадиційним засобом розв'язання особистих проблем, універсальною формою фізичного та психічного оздоровлення (йога, медитація, екстрасенсорика тощо).

Серед нових релігійних течій розрізняють нетрадиційні релігії та новітні (неорелігії). **Нетрадиційні** — це такі, які історично не успадковані нашим народом від попередніх епох, не притаманні його релігійній духовності та культурі, але набули поширення внаслідок місіонерства проповідників з їх історичної батьківщини (наприклад, індуїзм, буддизм).

Неорелігії — це нові релігійні рухи, в яких відбулись новітні процеси в релігійній сфері. Їх поява зумовлена зміною світоглядних парадигм, кризою традиційних релігій. Ці релігії актуалізували соціальну функцію церкви — опіки над нужденними через надання соціальної та гуманітарної допомоги. З огляду на їх велику кількість, виокремлюють певні групи неорелігій: неохристиянські, неязичницькі, нью-ейдж, езотеричні об'єднання, неорієнтальні, синтетичні тощо.

Неохристиянство — релігійні течії, що виникають у межах традиційного християнства з метою пристосування його до вимог секуляризованого часу. Основним віросповідним джерелом неохристиянських церков є *Біблія*, центральною постаттю — *Ісус Христос*. Неохристиянство від традиційного християнства *відрізняється децю іншим розумінням природи Ісуса Христа, Трійці, сутності Святого Духа, ідеї помертної відплати тощо*.

В Україні до неохриянських рухів належать привнесені з-за кордону релігійними місіями такі церкви як Церква Христа, Новоапостольська церква та інші.

Церква Христа з'являється в США на початку XIX ст. Її засновники (Б. Стоун, Т. Кемпбелл, Д. О'Келлі, Е.Сміт), піддавши критиці всі реформаторські рухи за їх неспроможність вивести християнство з кризи, проголосили необхідність проведення «реставрації» християнства. Реставрація, на їх думку, могла бути здійснена лише на основі Біблії, і *мала повернути християнству первісну простоту Новозаповітної церкви, ліквідувавши всі поділи за віросповіданнями.*

Стрижневим положенням Церкви Христа є проголошення ідеї однієї істинної Церкви, яка була створена в першому столітті і саме про неї йдеться в Новому Заповіті. Інших істинних Церков поруч з Церквою Христа бути не може, бо ж містичне тіло у Христа одне (Еф. 4:3,4; 1 Кор.12:20).

Доктринальною основою Церкви Христа є вчення про хрещення, яке розглядається не як церковний обряд, а як виконання заповіді Христа. Це є основний акт, необхідний для спасіння *грішників* (а не для немовлят). Існує особливий погляд на *шлюб та сім'ю*, які визнаються святими та недоторканими, оскільки вони, як вважається, продиктовані Богом. Пов'язавши себе шлюбом, двоє людей не мають іншого вибору, як зробити один одного щасливим. Першим обов'язком є дотримання моральної чистоти сім'ї та християнського виховання дітей. Протилежне ж — скоєння гріха перед Богом.

Загалом Церква обстоює принципи універсалізму, етнічного нігілізму, нейтралітету до держави, що пояснюється винятковістю істинних традицій, які прийшли від Бога, і які виключають людські традиції та передання. З причин доктринального непорозуміння у ній немає єдності.

Громади Церкви Христа можуть отримувати назву залежно від міста, в котрому вони діють. Загальна назва — «Міжнародна Церква Христа», або ж інша назва — «Бостонська Церква Христа», «Церква Христа — бостонський рух».

В Україні місіонери Церкви присутні з 1993р. Розпочалося з того, що громадянин США Шон Лі Вутен приїхав до Києва для проведення занять з вивчення Біблії. Було залучено чимало студентської молоді. Головна умова адепта — покірність, що забезпечувало владу місіонера над громадою. Серед інших засобів тоталітарного впливу Церкви Христа — щоденні самозвіти-сповіді, «персональна опіка» і «наставництво». Кожен член громади знаходиться у керівника на персональному обліку. Програма місії пропонувала недільну проповідь, яка, за своїм

специфічним характером була зорієнтована на нестійку психіку молодої особи, її підвищену емоційність. Щовівторка проводились зібрання для вивчення Біблії.

Щоб стати членом Церкви, потрібно щиро покаятися у своїх гріхах і охреститися через повне занурення у воду. Гріхи змиваються водохрещенням. Тому практикується повторне і навіть третє водохрещення. Забороняються розлучення. Обов'язковою є сплата десятини, але вимагаються і додаткові пожертвування. Не відзначають християнські свята.

В Україні існує громади Церкви Христа, хоча право на їх діяльність обмежується.

Набуває поширення в Україні *Новоапостольська церква*, яка виникла на початку 30-х років в Англії, далі — в Європі. Головна ідея — апостольське служіння, щоб, в очікування повторного пришествя І.Христа, довершити справу його дванадцяти апостолів. Європа була поділена між новими апостолами. Було створено ієрархічну структуру. Вищим керівним органом є апостольські збори. Новоапостольська церква вважає себе єдиною істинною Церквою Ісуса Христа. Всі інші Церкви є хибними. Біблійні свідчення втратили силу і не в змозі дати спасіння. До цього спроможний лише новий апостол, то ж лише невелика кількість людей може бути обраною.

В Україні налічується кілька десятків громад — переважно у великих містах, де існують і храми.

Навколохристиянські релігії у своїх ученнях піддають критиці християнські догмати про Трійцю (зовсім у іншому світлі постають Бог-Отець, Бог-Син і Бог- Дух Святий), спокутну жертву, воскресіння, пекло та рай. Відкидають традиційну релігійну обрядовість та культ. Сучасні дослідники схильні вважати, що такими є міжнародна релігійна організація Свідки Єгови, Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) тощо.

Свідки Єгови — течія, яка виникла в США наприкінці XIX ст. Засновником її став Чарлз Рассел (1852 — 1916рр.), який, глибоко розмірковуючи над релігійними питаннями, розпочав самостійно вивчати Біблію, результатом чого стала семитомна праця «Дослідження Писань». В 1884 р. в Пенсільванії було зареєстровано «Товариство Сіонської Вартової башти та трактатів», яке в 1896 р. було перейменовано в «Товариство Вартової башти Біблії та трактатів». Це було початком церкви Свідків Єгови. В 1909 р. у Нью-Йорку для координації роботи релігійних організацій, які стали поширюватися, було засновано Бруклінський центр, де він існує до цього часу.

Після смерті Рассела утворилося кілька незалежних рухів, найчисельніший з них очолив послідовник Рассела Дж. Руттерфорд. Назву «Свідки Єгови» було надано організації на з'їзді в 1931 р. в Коламбусі (США), з посиланням на кн. Ісайї 43: 10: «А мої свідки, говорить Господь, ви і раб Мій, якого я вибрав». Послідовники церкви вважають справжнім (не спотвореним) особисте ім'я Бога — Єгова. Лише Єгова є Всемогутнім Богом, Творцем неба та землі.

Вчення церкви має апокаліптичну спрямованість. Всесвітня історія зображується як боротьба бога Єгови і Сатани за панування над світом. Піддаються критиці християнські догмати, що були прийняті на перших двох Вселенських соборах, зокрема, вчення про Трійцю. Стверджується, що Святий Дух — це не особа, а сила, що сходить від Єгови. Заперечується божественність Ісуса Христа, хоча він і не є простою людиною.

Душа не безсмертна. Пекло розуміється як спільна могила людства, але не місце для вічних мук, бо ж Бог милосердний. В день остаточного суду частина людей буде врятована, а інша частина зникне назавжди. Із християнських свят вшановується лише Вечера спомину про смерть Ісуса Христа, оскільки Спаситель, за Біблією, заповідав відзначати лише цю подію. За вченням Свідків Єгови в 1914 р. закінчилися «часи язичників» і Ісус Христос почав незримо правити як «цар небесного уряду». До цього Небесного Царства належить 144 тис. вірних, які стали появлятися від часів апостолів. Більшість з них знаходиться уже на небі, але деякі живуть на землі, сприяючи «небесному уряду». В битві Армагеддону, що наближається, Єгова зруйнує нинішню злу «систему речей»; ті, хто чинить спротив законам Бога, загинуть.

З середини 1970-х рр. спостерігається переосмислення проповіді «актуальної есхатології». Вчення про близьке завершення «нинішньої системи речей» не включає установлення дати настання цієї події, в т. ч. початку Армагеддону. У проповідницькій діяльності акцентується на проблемах сучасності, які загострюються з наближенням Армагеддону.

Свідки Єгови дотримуються та проповідують здоровий спосіб життя — не палять, не вживають наркотиків, уникають позашлюбних зв'язків. Виконання військових обов'язків проголошується таким, що суперечить релігійним поглядам та переконанням Свідків Єгови. Віруючому надається право на основі совісті приймати рішення при виборі форми альтернативної служби, реалізації інших громадянських прав та обов'язків.

В світі нараховується понад 6 млн. послідовників Свідків Єгови. Всесвітня діяльність спрямовується Керівною радою (штаб-квартира — Бруклін).

В Україні перші громади Свідків Єгови з'явилися в 20-х рр. ХХ ст. В західних областях України емігранти, що повернулися з США і Канади, розпочали поширення цього віровчення. Його організаційні структури підпорядковувалися крайовому бюро в Лодзі (Польща). З 1991 р. є зареєстрованою, вільно діючою релігійною організацією, кількість членів якої сягає за 60 тисяч.

Церква Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) була заснована у 1830 р. американським проповідником *Джозефом Смітом* (1805 — 1844рр.). За його твердженням, ангел Мороній, явившись йому, вказав місцезнаходження стародавнього рукопису — Книги пророка часів Старого Заповіту — *Мормона*. В ній описано переселення і життя на американському континенті нащадків Якова із коліна Йосипового та служіння їм воскреслого І. Христа. Саме так, як пророки давнини залишили нам Біблію, так і пророки, які жили на американському материк, вели літопис про тогочасні події. Цей літопис був вигравіюваний на металевих пластинах. Джозеф Сміт, як перший пророк Церкви Ісуса Христа Святих останніх днів, переклав їх та доніс до людей. Членів цієї Церкви ще називають «мормонами» за їх віру в *Книгу Мормона*, яка є основою релігійного канону, до якого входять писання Дж. Сміта «Учення та заповіді», «Дорогоцінна перлина» та англійський переклад «Біблії короля Якова». Члени церкви відносять себе до християнського віросповідання, наголошуючи, що учення Ісуса Христа було спотворено і поновлено в першій половині ХІХ ст.

Своєрідно потрактовуються Свята Трійця. Так, Бог-Отець, Бог-Син перебувають в єдності, а третя особа — Дух — є лише безособова енергія, що сходить від обох. Визнається ідея воскресіння. Людина має душу та тіло, між якими не існує принципової різниці. Душа є матеріальною, але, маючи особливу організацію, вона продовжує жити після смерті тіла. Мормони вважають себе богообраними людьми. Визнають обряд хрещення через занурення у воду, таїнство покаяння.

Послідовники Церкви віряють, що І. Христос є сином Бога та Спасителем світу. Він жив, помер, воскрес і нині є посередником між Богом та його дітьми. Вони люблять Христа, поклоняються йому і намагаються вшанувати його на принципах чесності, працьовитості, доброзичливості до людей. Шлюб вважається священним заповітом між чоловіком і жінкою. Народження дітей сприймається як дар Бога; батьки мають за священний обов'язок виховувати своїх дітей в праведності. Свобода вибору та особиста відповідальність за власний моральний вибір вважаються дарами, посланими Богом. Члени Церкви виявляють глибоку повагу до права кожної людини вибирати предмет віри чи вшанування, а звідси — повага до інших конфесій і релігій.

Вчення Церкви заохочує людей до *самовдосконалення шляхом постійного навчання*. Вважається необхідним підтримувати належний стан фізичного здоров'я: добре організована праця має чергуватись з налагодженим відпочинком; споживання їжі має бути помірним, є обов'язковими заняття фізкультурою, утримання від вживання алкоголю, тютюну, чаю, кави тощо.

Церква має чітку ієрархічну організацію. Очолює її президент, який вважається пророком, що одержує натхнення від Бога. Він управляє громадами за допомогою дванадцяти апостолів, кворуму семидесяти апостолів.

Головне Управління Церкви у місті Солт-Лейк-Сіті — столиці американського штату Юта. Нині близько 60 тисяч місіонерів Церкви проповідують більш, ніж у 100 країнах світу. В Україні місіонерська діяльність розпочалася з жовтня 1990 року; налічується 35 громад.

Неоязичництво — узагальнена назва нових релігійних рухів і культів, що ґрунтуються на відродженні давніх вірувань, звичаїв та обрядів, уявлень про богів-покровителів та міфологічної форми світогляду. На відміну від язичництва, що сформувалося стихійно, неоязичництво являє собою свідоме культивування традиційного язичницького віроповчального та культового комплексу, що доповнений теософськими, антропософськими та іншими ідеями нетрадиційних релігій. Слід зазначити, що відродження язичництва є загальносвітовою тенденцією. Інтерес до релігій, що передували християнству, існує і в інших європейських (і не лише) країнах. Як стверджує відома дослідниця релігійних процесів А.Юдит «неоязичництво як світова та індивідуальна релігія виходить на перший план сучасної духовної культури». Маючи спільну основу, неязичницькі організації та рухи відрізняються по зв'язку з тією чи іншою культурною традицією: чи до Заходу, чи до Сходу. Часто являють собою синтез елементів різних культур.

Жива етика — *Агни Йога* — релігійно-філософський світогляд, а також духовно-етичне вчення, що синтезує древню мудрість Сходу із сучасними науковими і філософськими досягненнями; акумулює світовий духовний досвід минулих епох. Вчення Живого етики розглядає світобудову як грандіозну одухотворену енергетичну систему, в якій людина є лише однією з багатьох структур.

Українські неоязичники об'єднані ідеєю *відродження дохристиянських вірувань українців*. Це засвідчує пошуки українцями своєї автентичності, своїх духовних витоків. Українське язичництво є самобутнім виявом релігійності народу, яке збереглося в усній народній традиції, в обрядових формах в поєднанні з християнством; воно є первісною

психологічною основою світосприйняття українця. Представлено різними течіями: Рідна віра, РУНвіра, Великий вогонь, Ладовіра, Рицарі Сонячного Ордену тощо.

Рідна віра - один з напрямів українського неоязичництва, який є спробою відродити традиційну Віру Предків. Бог — багатовимірна сутність, що постає у вигляді багатьох богів з різними іменами. Започаткована була в 1934 р. професором *Володимиром Шаяном* (1908 — 1974рр.). У 1987 р його учні опублікували твори, об'єднані під назвою «Віра Предків Наших»; це заклик та настанова повернутися до прабатьківських традицій, до витоків української духовності. Вчення «Рідної віри» орієнтує на *вдосконалення особистості, утвердження її національної самосвідомості*. Відроджують автентичні язичницькі молитви та співи. На основі Рідної віри в Україні діє кілька десятків громад. Київська громада українських язичників «Православ'я» ґрунтується на книгах «*Волховик*» (виклад віровчення) та «*Правослов: молитви до рідних богів*», а також на *обрядовому календарі «Коло Свароже»*.

РУНвіра (Рідна Українська Національна віра) — одна з найчисленніших етнічних релігій українців. Заснована в 1965 р. *Левом Силенком* (1932 — 2008рр.) в українській діаспорі в Америці, який запропонував нову систему поглядів на світ. Головний Бог — *Дажбог*: «даждь» — дай, «бог» — багатство, добро. У філософському розумінні Дажбог — той, хто дає буття, дух, земний достаток. Це свідомість світу, вічна космічна енергія. Це також сонячний Бог, якому поклонявся весь слов'янський світ. Не визнається зображення Дажбога, оскільки він є Святий Дух, Воля, Правда, Любов, Милосердя.

РУНвіра возвеличує жінку, як таку, що дає життя, вона дружина свого чоловіка, а не рабіня, що має його боятися. «Там, де боязнь, немає дружби, любові, — вчить Силенко. — Жінка не повинна виконувати тяжкої фізичної праці і такої, що принижує її жіночність, привабливість». Він також критикує християнську ідею «обтяження жінки гріхами», заперечує успадкування гріха. Стверджує: «Святість походить від святості, Мати у хвилини народження дитини священнодіє — продовжує життя Людства».

«*Мага віра*» («Могутня віра») — основна праця Л. Силенка. Її підзаголовок — «Співвідношення віри, науки, філософії, релігії». Автор викладає основні положення та подає історію України, в контексті всевітнього історичного процесу, становлення людської цивілізації.

Духовний центр РУНвіри — Оріяна — знаходиться у містечку Спрінг-Глен, що за 128 км північніше Нью-Йорка. Тут знаходяться Святиня Матері-України — центральний храм, а також Священна Рада Свя-

тині, яку тривалий час з титулом «Рідний Пророк» очолював сам Лев Силенко, та видавництво РУНвіри. Релігійні громади є в США, Канаді, Англії, Австралії та в інших країнах, де проживають українці. В Україні перша громада течії була зареєстрована 1991 р., а нині їх налічується 53.

Слов'янська духовна течія «Великий вогонь» відроджує дохристиянську культуру: звичаї, обряди, філософію наших пращурів — прадавніх слов'ян. Ця організація почала формуватися в Україні на Житомирщині з 1989 р. Лідером та ідеологом групи став Г. Боценюк, який почав працювати над вченням «Великого Вогню». Вчення вогнищан (прихильників течії) відрізняється від інших напрямів язичницького відродження оригінальним нетеїстичним світоглядом. Вони вважають, що культ Сварога був головним чинником об'єднання протоарійських племен та появи спорідненої групи слов'янських народів.

Основним культовим документом течії є «Совість вогнищан», де викладено соновні положення вчення «Великого Вогню». Духовна філософія є нетеїстичною. Згідно з пропонованою космогонією, походження світу і людини відбувалось без втручання надприродних сил. Тут боги не якісь істоти, а сили природи. Дажьбог — сила неба, Стрибог — сила вітру. Це стихії, які дають життя і на яких людина має вплив. Сварог — головна постать вчення. Він є братом Дажьбога (бога Сонця) і навіть самим Сонцем. Вважають, що Сварог був першою людиною, яка з'єднала силу полум'я і силу живої людської душі. Так з'явився Великий Вогонь. Разом з тим Сварог — це людина, що зберегла живу душу після смерті грубого тіла. Сварог створив моральний закон та відображає непереможність людського розуму. Громади вогнищан існують в усій Україні, зокрема в Житомирській, Київській, Рівненській областях.

Відродження українського язичництва в різних його конфесійних виявах — це спроба не відтворення давнього українського язичництва, а скоріше його реконструкція. Всі неоязичницькі конфесії постають як форма організації національної свідомості української інтелігенції, яка в такий спосіб прагне відродити, зберегти та утвердити національну духовність. Неоязичники привертають увагу до національних святинь, вони намагаються виробити систему національного виховання. Більше того, вони сакралізують Україну. Неоязичницькі рухи постають як форма організації національно-свідомої української інтелігенції, яка в такий спосіб прагне відродити, зберегти й утвердити національну духовність.

У 70 — 90-ті роки минулого століття в країнах Заходу та СНД поширюється релігійно-містичний рух, який прийнято позначати терміном «*нюу ейдж*» (англ.) — Нова ера, Новий вік. Стверджується, що ру-

біж XX — XXI ст. — це астрологічна зміна ери *Риб ерою Водоля*. Для приходу Нової ери, крім космічної енергії, яка є домінуючою, потрібні особливо діяльні, об'єднані однією метою люди. Вони мають створити принципово нові соціально-духовні основи суспільства. І коли в індивідах розкриються іманентно притаманна їм мудрість та любов, тоді і вся планета *трансформується в Нову Еру людства*. Ньюейджерами називають зазвичай послідовників тих релігійно-світоглядних об'єднань, які, не маючи чітко сформульованої віроповчальної доктрини, поєднують ідеї окультизму, теософії, пантеїзму, язичництва, шаманізму. Космос розглядають як органічну цілісну істоту. За допомогою уяви, в якій виникають містичні сили (ангели, духи), вони нібито встановлюють зв'язок з вищими і нижчими світами. Пройшовши процес духовної трансформації, вони (знову ж — нібито) будуть здатні проникнути в таємниці космосу. *Кінцева мета маршруту — гнозис, як вища форма знання, еквівалент спасіння*.

Ньюейджери переконані у здатності людини створювати свою власну реальність. «Божественне» існує не зовні, а всередині нас. Відтак усі проблеми виникають від нездатності осягнути нашу власну «божественну» природу. Ключовою ідеєю є твердження про безмежну здатність особистості самовдосконалюватись, що призводить до розкриття справжньої природи людини. Відсутні жорсткі організаційні структури.

Нині рух «Нью ейдж», що став в багатьох країнах світу частиною масової культури, набув популярності. За кордоном і в сучасних постсоціалістичних країнах групи ньюейджерів діють під вивіскою оздоровчих, екологічних, культурно-відпочивальних центрів.

Езотеричні об'єднання — це позавіросповідні містичні течії, які ґрунтуються на вірі в існування надприродного світу та способах знаходження засобів, що допомагають увійти з ним в магічний контакт. Найвідоміші з них — теософія, антропософія, вчення Гурджієва.

Теософія (божественна мудрість) — спосіб освоєння філософсько-світоглядної проблематики методами релігійного містицизму; це універсальна світоглядна модель, що розглядає *людину як ланку космічної еволюції*, ґрунтуючись на основі провідних ідей усіх релігій. Елементи теософського світобачення формуються у брахманізмі, ведантизмі, буддизмі, каббалі, гностицизмі, неоплатонізмі. Теософські пошуки мали місце у філософії Плотіна (III ст.), Беме, Сведенборга, Парацельса (Відродження, Новий Час).

Популяризація теософських ідей та виникнення світового теософського руху наприкінці XIX ст. було пов'язано з діяльністю нашої співвітчизниці *Олени Петрівни Блаватської* (1831 — 1891pp.). Народившись

у м. Катеринославі (нині Дніпропетровськ), вона, починаючи з 20-літнього віку, подорожує по країнах Сходу, Європи, Америки. Близько 30 років Блаватська присвятила практичному осягненню стародавніх релігій, східної філософії, вивченню міфології та дослідженню незвичайних психічних феноменів. Заснувала *Теософічне Товариство*, яке почало діяти у Лондоні в 1875 р.

То ж теософія не належить до жодних з наявних релігій чи якоїсь окремої філософії. Це тому, що Божественна Мудрість, яка є надто широкою для окремої релігії чи філософії, охоплює собою їх усі як універсальність. Теософія виступає в ролі великого синтезу, що об'єднує науку й релігію, відкриває шлях до реального богопізнання. В цьому сенсі вона є езотеричною частиною усіх релігійних рухів світу.

Основою теософії є вчення, згідно з яким глибинну субстратну основу світу складають енерго-інформаційні процеси, різні за інтенсивністю вібрації енергії. Сучасна субатомна фізика стверджує, що Всесвіт — це постійне взаємопроникнення електромагнітних хвиль, енергія яких нерозривно пов'язана з інформаційною складовою, в даному разі — частотою коливань, що завжди має певні кількісні характеристики. Маса речовини є однією з форм інформаційно-структурованої енергії. Субстанційний зв'язок маси й енергії фіксує відома формула А. Ейнштейна: $E=mc^2$.

На думку Блаватської, *метою теософської системи є виведення найвищих етичних принципів* для її прихильників та всіх, хто шукає істину. Вища етика постає душею теософії. Основою Теософічної Етики є визнання Єдиного Абсолюту, Неосяжного Найвищого Бога, того Божественного Джерела, з якого походить усе видиме та невидиме і до якого усе повертається. Ці думки вона викладає в своїх книгах «Розвінчана Ізіда», «Таємна доктрина». Авторка прагнула розкрити тотожність символів різних релігій, відновити знання прихованих сил природи, яке було втрачено, але нібито існувало в давнину.

Прибічники теософії вважають, що людство має прагнути до планетарної єдності; стрижнем об'єднання людей, становлення їх високої свідомості може бути духовний розвиток. Претензії більшості традиційних конфесій на абсолютність тих істин, які вони проголошують, практично гальмують духовне єднання людства. *Теософія є раціоналізованою релігією.* Для неї є необов'язковим визнання найвищої персоніфікованої істоти, проте вона стверджує, що у фундаменті Всесвіту на рівні фізичних законів закладені принципи справедливості, і що добро, врешті-решт, долає зло. Але при цьому кожна особа має культивувати

та виявляти благоговійне ставлення до природи. Упродовж століття теософський рух поширився на багато країн світу.

Різновидом теософії є *антропософія* як релігійно-містичне світобачення. Засновник — німецький філософ-містик *Р. Штайнер* (1861 — 1925 рр.). Це вчення стверджує, що в людині є особливі «надприродні якості», які дають їй можливість вступати у пряме спілкування з існуючим світом духів. Фізичний світ є частковим відображенням духовного світу, який керує всім через духовні істоти та сили. Єство людини складається з трьох частин: тіла, душі та духу, кожна з яких, в свою чергу, розподіляється на три ступені. Духом людини управляє закон перетворення. В окремому житті людський дух виявляє самого себе з урахуванням досвіду своїх минулих переживань. Тілом управляє закон наслідування, душею — створена нею самою доля. Після смерті зв'язок духу і душі зберігається до того часу, поки душа не утратить свою прихильність до фізичного буття.

Відомим теософом був *Г. Гурджієв* (1873 — 1949 рр.), який створив своє вчення про природу людини, в основі якого лежать психічні процеси, детерміновані певними рівнями існування (фізичним, емоційним, інтелектуальним тощо).

Ідеї Блаватської знайшли свій розвиток у творчості теософів ХХ ст. Олени та Миколи Реріхів, А.Безант, А.Бейлі та інших. Зокрема Олена Реріх створила вчення Живої етики, де викладено основні ідеї у їх глибинній трансформації через практичний життєвий досвід людини, особливо через її духовне серце.

Орієнтальні (східні) культури — модернізація різних варіантів індуїзму та буддизму. Характерним є опора на давню ведичну традицію з використанням елементів інших культур; проголошується рівність усіх релігій, як пошуків шляхів до Бога. Обов'язковим є наявність вчителя (гуру), як провідника вчення та духовних пошуків особистості.

Релігії орієнтального напрямку представлені в Україні течіями *неоіндуїзму в поєднанні з необуддизмом*. Це громади та центри Міжнародного Товариства Свідомості Крішни, осередки Трансцендентальні Медитації, Міжнародного Товариства «Всесвітня чиста релігія» (сахаджа-йога), Рух Шрі Чінмоя та ін.

Неоіндуїзм — комплекс реформаторських рухів в індуїзмі, що розвивались в Індії з початку ХІХ ст. Виникнення неоіндуїзму зумовлено впливом західної цивілізації (в особі англійських колонізаторів) на прогресивні кола індійської громадськості. Розвиток неоіндуїзму відбувався у кілька етапів. Зокрема сучасний етап розпочався в 1950-60-х рр. і пов'язаний з активною експансією ідей індуїзму на Європу та США.

Пропагується ідеал життя світового співтовариства в душі ведичної цивілізації.

Для неоіндуїзму є характерним прагнення відходу від міфологічно-го мислення, внесення раціональної основи — *поєднання віри та знання*. Визнається примат «внутрішніх» методів духовної діяльності (молитва, медитація, моральне самовдосконалення) над «зовнішніми» (практика жертвопринесень, паломництва). Різні вчення неоіндуїзму — це різні ступені єдиного шляху до Абсолюту. Характерним для неоіндуїстських рухів є звернення до давніх ведичних традицій. При цьому використовуються досягнення інших культур та релігійних цінностей. У всіх неоіндуїстських вченнях є популярними ідеї універсалізму, синкретизму. Неоіндуїзм активно поширюється східними місіонерами з середини ХХ ст. через культурні, просвітницькі, оздоровчі заходи.

«*Міжнародне Товариство свідомості Крішні*» є найчисельнішим серед сучасних нетрадиційних релігій. Його заснував індійський проповідник *Бхактіведанта Свами Прабхупада* (1896 — 1977рр.). У 1966 р. Прабхупада прибув до Америки з метою відродження моральності американського суспільства. В цьому ж році у Нью-Йорку ним було засновано Міжнародне товариство Свідомості Крішні або рух Харе Крішна. На противагу моделі західної цивілізації, місіонери пропонували свій альтернативний шлях життя, основою якого були ведичні знання з їх космологічними, антропологічними, соціальними концепціями. Нововиявленим західним послідовникам цей шлях здавався досить цілісним і наповненим вищим сенсом; вони сподівалися досягти максимально повного розкриття своїх духовних здібностей, звільнитися від стресів і пристрастей навколишнього світу. Завдяки активній місіонерській діяльності Прабхупади та його учнів нове релігійне вчення швидко поширилося в різних країнах.

Вчення крішнаїзму спирається на Веди — стародавні релігійно-філософські джерела. *Крішнаїзм є одним з відгалужень вішнуїзму*. Сучасні крішнаїти називають себе «вайшнавами», розуміючи під цим словом «віддані Крішні». Разом з тим слово «вайшнав», або «вішнуїт» вказує на зв'язок з Вішну.

Формування віровчення крішнаїзму пов'язано з поглядами релігійного реформатора *Чайтаньї* (1480 — 1534рр.), згідно з якими Крішна є першим та висхідним втіленням особистості Бога — Бгавана. В традиційному вішнуїзмі Крішна, бог кохання, є восьмою інкарнацією Вішну. В крішнаїзмі ж, навпаки, Крішна вважається головним богом, а всі інші боги — або інкарнацією Крішні, або напівбогами.

Головна священна книга «Бгагавад-гіта», що становить частину шостої книги «Махабхарати» — епічного твору Стародавньої Індії. Але

більше всього вшановується не санскритський текст «Бхагавад-гіти», а коментар до цієї книги, написаний Прабхупадою англійською мовою «*Бхагавад-гіта як вона є*». Число творів цього проповідника сягає 80 — все це канонічна література.

Для розуміння природи людини є характерним дуалізм. Індивідуальна душа (джива) є частинкою Верховної Душі. Джива знаходиться в полоні матеріальної ілюзії — майя. Це чуттєвий світ, з яким людина пов'язана своїми звичками, потребами, пристрастями. Перебуваючи під впливом майї, джива ставить себе під владу закону карми — нових перевтілень. І лише бхакті-йога — любов до Бога та вірне служіння Крішні — поступово звільняє душу від полону матеріального світу та повертає її в свій природний стан в духовному світі. Стверджують, що душа здатна перевтілюватися 8 400 000 разів (різні форми життя). Звільнившись, душа зливається з Богом Крішною.

Крішнаїти наголошують, що людина перебуває в єдності з живою природою; безсмертна душа присутня як в людині, так і в представниках тваринного та рослинного світів. Але «нормативи людського життя відрізняються від життя тварин більшою відповідальністю». Вважається, що тварини не можуть порушувати закони природи і тому для них не існує питання гріха. Людина ж несе відповідальність за обрання свого шляху. Шріла Прабхупада стверджує: «Якщо людина хоче йти в пекло, Господь погоджується на її план без втручання, а якщо захоче повернутися додому, назад до Бога, Господь допоможе їй в цьому».

В основі культової практики лежать чотири регуляторні принципи:

1. Не вживати в їжу м'ясо, рибу, яйця, цибулю, часник, шоколад.
2. Відмовитися від інтоксикацій, до яких відносяться алкоголь, наркотики, тютюн, кава, чай та какао.
3. Відмовитися від позашлюбних статевих зв'язків.
4. Не брати участь в азартних іграх та грошових махінаціях.

Крішнаїти споживають лише освячену їжу — *прасад*, тобто лактовегетаріанську їжу, запропоновану спочатку Богу Крішні. Є характерною тенденцією розглядати вегетаріанство як реалізацію принципу *ахімси* (ненасильства). В цьому сенсі не рекомендується носити одяг і взуття, виготовлені з шкіри тварин.

Обов'язковою вимогою для крішнаїтів є *медитативна практика*, зокрема використання *мантри*. Мантра в перекладі з санскриту означає «очищення розуму». Упродовж дня здійснюється багаторазове виголошення мантр, що відлічується на вервиці зі 108 намистин (1 728 разів): *Харе Крішна, Харе Крішна, Крішна Крішна, Харе Харе, Харе Рама, Харе Рама, Рама Рама, Харе Харе*. Це ефективний засіб налагодження

духовного зв'язку з богом, концентрація свідомості. Повторюється магмантра (велика або вища мантри), здійснюється колективне богослужіння, яке супроводжується співом молитов у супроводі індійських музичних інструментів та танцювальними рухами.

У 1990 р. дано дозвіл на діяльність МТСК в Україні. В 1995 р. зареєстровано Всеукраїнський центр громад Свідомості Крішні, який є керівним органом об'єднання послідовників крішнаїтів. Найбільші центри крішнаїзму — Київ, Донецьк, Одеса.

Практикують гуманітарні програми «Їжа для життя» (обіди для знедолених), «Дайте людям шанс» (працевлаштування осіб, що повернулись з місць позбавлення волі). У Києві споруджено храм та відкрито духовну академію. В Україні налічується 47 громад.

Трансцендентальна Медитація (ТМ) — один з найпоширеніших східних неорухів, що ґрунтується на техніці психофізичної релаксації та забезпечує глибоке розслаблення та відпочинок; це знімає стрес та поліпшує фізичне й психічне здоров'я людини.

Засновником міжнародного руху Трансцендентальної Медитації є неортодоксальний індійський йог *Махаріші Махеш Йогі* (1914 — 2008рр.). В кінці 50-х років ХХ століття було створено програму Трансцендентальної Медитації та розпочато всесвітній Рух Духовного Відродження. Махаріші на основі ведичних знань створив «Науку Творчого Розуму». Трансцендентальна Медитація, як стверджує Махаріші, *розкриває потенціал природного закону у свідомості людини як основу для поліпшення в усіх сферах її життя.*

Під час занять Трансцендентальною Медитацією людина переживає унікальний стан бадьорості в стані спокою: тіло цілком розслаблене, а розум виходить за межі своєї активності і досягає абсолютно спокійного і, водночас, цілком пробудженого стану. Це найпростіша форма свідомості — трансцендентна свідомість.

Переживання трансцендентної свідомості розкриває творчий потенціал, що дремає в кожній людині, і водночас розчиняє накопичені стреси та втому завдяки глибокому відпочинку. В результаті пробуджуються творчі здібності, людина стає енергійною, винахідливою, що сприяє ефективним та успішним результатам її діяльності.

Практика Трансцендентальної Медитації формує новий стан свідомості людини. У східній релігійно-філософській традиції такий стан свідомості, як суб'єктивний досвід, асоціюється з досягненням вищої мети: просвітленням, звільненням від численних народжень та смертей. В об'єктивному плані чиста свідомість вважається джерелом усього суцього, Буттям.

Рух Трансцендентальної Медитації поширився в багатьох країнах світу. В Україні, в місті Дніпропетровську та деяких інших містах на приватній основі діють *Відкриті Університети Менеджменту Махаріші*, які входять до світової мережі. Цей Всесвітній заочний університет транслює свої лекції за допомогою супутникового телебачення на 120 країн світу 21 мовою. Завдання програм цього університету — оживити якості блаженства, чистого знання і нескінченної організуючої сили у свідомості людей, що, як стверджують послідовники руху Трансцендентальної Медитації, послужить основою досконалості в особистому житті кожної людини і в житті цілої країни.

Всесвітня Чиста Релігія (сахаджа-йога) виникла в Індії. *Шривастава Нірмала Деві* (1923 — 2011рр.) відродила давню систему духовного сходження та самооздоровлення — сахаджу-йогу. Це сталося 1970 р. Згідно з цим вченням, у кожній людині перебуває енергія чистого бажання (*кундаліні*), що є відображенням Святого Духу. За допомогою медитації, молитви, специфічного методу, який відкрився Нірмалі, людина самореалізується — усвідомлює власний дух, тобто пробуджує життєві сили кундаліні. Завдяки підйому цієї сили-енергії, що виходить у вигляді прохолодних вібрацій, в людині нібито народжується світло, в якому вона бачить істинну себе, розуміє, що їй треба робити, щоб позбутися хвороб, зцілити себе. Ті, хто пробудив в собі цю енергію, з'єднуються з космічною всепроникаючою енергією Божественної любові.

Практика сахаджа-йоги поширена більше, ніж у ста країнах світу. Послідовники цієї течії з'явилися в Україні після публічних виступів Нірвали Деві у Києві в 1989 р.

Центр Шрі Чінмоя заснований відомим філософом і громадським діячем *Шрі Чінмоєм* (справжнє ім'я Чінмой Кумар Гхош (1931 — 2007рр.)) у 1964 р. у Нью-Йорку з метою сприяння кращим моральним відносинам як серед окремих осіб, так і серед народів світу. Його світоглядна основа — *поєднання ідей індуїзму та неоіндуїзму*, що має модернізований характер. Стверджується, що всі релігійні традиції підтримують єдину «релігію любові», що є в серці кожної людини. Бог — це абсолютна свідомість та світло, що самовипромінюється. Тіло є храм, в якому знаходиться душа, що тотожна Богу. Цей храм має бути міцним та чистим, тому фізичний розвиток людини є не менш важливим, ніж духовний.

Чінмой стверджував, що духовна досконалість досягається не аскетизмом, а відмовою від негативних якостей, або їх трансформацією з метою приведення їх у відповідність з божественним. Філософія Шрі Чінмоя стверджує, що навколишній світ людина має сприймати, в першу чергу,

крізь серце. Воно змушує нас відчувати свою єдність із цілим світом. Коли це почуття єдності пошириться, то світ стане «домом єдності», в якому пануватиме постійний мир — як внутрішній, так і зовнішній. Саме серце виражає найглибший зв'язок людини з Богом. Бог — це власна найвища сутність людини. Всевишній розкриває себе через людину, яка спроможна здійснювати перетворення та вдосконалення навколишнього світу. Шрі Чінмой стверджував: «Наша мета — йти від світлого до світлішого і далі — до найсвітлішого, від високого до вищого і до найвищого».

Всевишній розкриває себе через людину, яка служить його інструментом для перетворення та вдосконалення навколишнього світу. Оригінальність вчення засвідчують назви творів, зокрема «Світло Сходу для західного Розуму» (1989 р.), «Гірлянда Націй-душ» (1995 р.). Пропагується вегетаріанство, заборонено алкоголь, тютюн, рекомендована медитація.

Через внутрішнє відкриття самого себе, спорт та мистецтво, Центр навчає тому, що окремі особи мають знайти у собі найвище або найкраще. Центр Шрі Чінмоя прагнув по всьому світу відкрити нові шляхи для інформованості в інтелектуальній сфері. З цією метою відбуваються музичні концерти, художні виставки, поетичні читання тощо. Адепти віровчення проживають в 46 країнах. Значні Центри знаходяться у Лондоні, Парижі, Москві, Києві, Донецьку та багатьох інших міста.

Синтетичні культури. У своїх догматах та культовій практиці синтетичні релігії ґрунтуються на різних релігійних традиціях. Створюючи своє вчення, систему обрядових дій, церковну організацію, ці утворення претендують на статус надрелігії. До цього напряму належить Велике Біле Братство, Церква єднання, Всесвітня віра Багаї.

Велике Біле Братство розпочало свою діяльність у Києві у 1990 р. Його засновником та керівником став фахівець у галузі кібернетики *Юрій Кривоногов*. Це течія проголосила себе надрелігією, яка поєднала основні ідеї ведизму, буддизму, крішнаїзму, християнства, теософії. Наше суспільство зображувалось сатанинським, позначеним «числом звіра» — 666, якому апокаліптично передрікався кінець світу (мав відбутися, за підрахунками Ю.Кривоногова, в листопаді 1993р.). Марія Цвигун (його дружина) була проголошена Богом Живим Марією Деві Христос, тобто Христом у другому своєму пришестві у тілі своєї матері. Ю.Кривоногов став вважатися Юоаном Свами, втіленням Іоана Богослова. Інші проповідники отримали імена біблійних пророків та новозаповітних апостолів.

Завдяки активній місіонерській діяльності проповідників ВББ рух кількісно зростав дуже швидко, особливо за рахунок молоді — учнів,

студентів, які залишали своє навчання, родини і починали займатися проповідництвом. Оскільки діяльність ВББ стала набувати антисоціального характеру, правоохоронні органи змушені були її припинити. Було розпочато слідство, за матеріалами якого відбувся суд. Керівники Братства отримали різні терміни позбавлення волі.

Церква єднання (Церква Муна) — одна з найпоширеніших новітніх релігійних течій, в якій поєднано риси східних релігій та християнства, а також різних філософських і соціальних вчень. Засновником і керівником Церкви є кореєць *Мун Сен Мен*. У 1954р. ним було засновано *Асоціацію Святого Духа* для уніфікації світового християнства. У 1960 р. Сен Мен переїжджає до США, де розгортає активну релігійну діяльність. Основні положення віровчення Муна викладено в його творі «Божественний принцип», де вказується, що все в своїй основі має два першоджерела — «інь» та «ян» — як протилежності. Цей вселенський дуалізм визначається Богом і пронизує весь Всесвіт. Вважається, що для успішного досягнення мети існування людини потрібно отримати «потрійне благословення». Перше — дає можливість удосконалювати свій характер. Друге — надає можливість створювати ідеальну родину. Третє — уможливило, за допомогою розуму та творчості, встановлення панування любові у світі. Мун та його дружина Хак Джа Хан Мун вважаються «Істинними батьками», своєрідними Адамом та Євою, які, нібито, за дорученням Бога створили сім'ю, що є зразком у справі спіння інших сімей.

Під егідою Церкви єднання діють міжнародні організації «За мир в усьому світі», «Федерація жінок за мир в усьому світі», «Міжнародний релігійний фонд», тощо. Церква підтримує понад 200 різних наукових, соціальних, навчальних, гуманітарних та інших проектів. Громади церкви є в Києві, Харкові, Донецьку та інших містах.

Всесвітня віра Бахаї (Бахаїзм) виникає в ХІХ ст. в ісламському шиїтському середовищі. *Засновником є Мірза Хусейн Алі Нурі*, відомий як *Бахаула* (Слава Бога). В основі вчення — *теза про єдиного Бога, єдине людство та єдність усіх релігій*. Бог являється усьому світу шляхом Оdkровення через пророків. Різні релігії — «промені одного джерела світла». Сенс світового розвитку — це єдиний план Бога, що полягає в вихованні людства. Ця релігія, маючи космополітичний характер, знаходить своїх послідовників і в Україні.

Саєнтологія — напрям, що отримав значну популярність в різних країнах в 70-х рр. ХХ ст. Основоположником його став американський письменник Лафайет Рон Хаббард (1911 — 1986рр.). Він народився в сім'ї морського офіцера військово-морського флоту США і разом з батьком

побував в різних країнах, де отримував незабутні враження. Це не могло не вплинути на формування його світогляду та характеру. Пізніше він починає писати літературні твори науково-популярного спрямування. В університеті Дж. Вашингтона Хаббард вивчав точні науки, цікавився філософією, психологією. Результати своїх наукових досліджень в галузі психології надрукував у 1947 р. у книзі під назвою «Діанетика: початкові тези», а в 1950 р. видає один із своїх головних творів «Діанетика: сучасна наука душевного здоров'я». За визначенням Д.Хаббарда, *діанетика* — це технологія духовного зцілення, що займається питаннями людського розуму. Діанетика означає «через душу» і утворюється від грецьких слів *dia* — «через» *noos*, перекладеного самим Хаббардом як «душа».

Метою діанетики є подолання наслідків впливу духу на тіло, полегшення небажаних відчуттів та емоцій, наслідків різного роду випадків, травм та психосоматичних захворювань. *Центральною ідеєю* діанетики є наявність в розумі людини шкідливої складової, яку Хаббард назвав «реактивним розумом». «Реактивний розум» утримує запис усіх моментів втрат, страждань, болісних переживань на час втрати людиною свідомості. Ці записи у вигляді розумових образів-картинок утримуються в підсвідомості людини, але в певні періоди вони стають причиною всіх духовних незгод, страхів, психосоматичних захворювань. Результатом такого роду досліджень на основі діанетики стало релігійно-філософське учення *саєнтологія*.

Слово «саєнтологія» походить від грецьких слів *scio* — «знання в повному розумінні слова» та *logos* — «учення». Буквально означає «знання про те, як знати».

В чому суть нової релігії? Окрім фізичного Всесвіту, що складається з матерії, енергії, простору та часу (скорочено *МЕСТ*) існує певна життєва сила, яка одухотворює всі живі істоти. Хаббард назвав її *тета*, вона в усьому протилежна *МЕСТ*, тобто не має маси, власної довжини хвиль, місця знаходження в просторі та часі. Комбінація тети та *МЕСТ* створює життя, їх розділення — смерть. Індивідуальними, самостійними частинками тети є *тетани*. Це безтілесні духи, що не мають маси, часових та просторових меж, всемогутні, нерозрушні, безсмертні, такі, що здатні до творення. Третю складову світу Хаббард назвав *Верховна Істота*. І тут немає ніяких догматичних визначень, враховуючи, що в процесі самовдосконалення кожна людина приходить до власного розуміння Бога. Всесвіт виник внаслідок діяльності Верховної Істоти та тетанів. *Головна мета всіх форм життя — від тетана до Верховної Істоти — це прагнення до безкінечного виживання.*

В Саєнтології релігійні ідеї переплітаються з застосуванням психотехніки, що ставить під сумнів її статус як релігії. Послідовники саєнтології вважають її «самостійною релігією зі своєю власною унікальною системою вірувань та практики». Найважливішим є навчання основам діанетики, а також співбесіди, в процесі яких обізнана людина (священик) допомагає парафіянину у відповідний спосіб звільнитися від нащарувань духовних травм, що стоять на заваді до духовної досконалості.

На недільних службах читається «Кредо» Церкви, виголошуються проповіді, підготовлені на основі праць Хаббарда, проводяться церемонії вінчання, похорон. За традицією тіла померлих кремуються.

Перша церква Саєнтології була заснована 1954 р. в місті Вашингтоні (США). За відповідними даними в наш час нараховується близько 8 млн. послідовників.

До саєнтологічного напрямку можна також віднести ідейний рух *Наука Розуму*, заснована у 30-х рр. ХХ ст. американським лікарем-психотерапевтом Ернстом Холмсом (1887 — 1990рр.) та рух *Християнська наука*, що виник в кінці ХІХ ст. в Америці з ініціативи Мері Ен Морс Бейкер (1821 — 1910рр.). Це релігійно-філософські вчення, що створені на основі різних релігій; головним завданням ставлять духовно-моральне та психічне зцілення людини. Громади саєнтологічного напрямку діють в різних містах України.

В сучасну епоху одним з впливових напрямів нових релігійних рухів став *сатанізм*, що являє собою окультизну релігійність. До нього належать шанувальники сатани, диявола — могутнього духа, що протистоїть Богу та вважається винуватцем зла у світі. Диявол має і інші назви: Вельзевул, Люцифер, Мефістофель, Воланд тощо. Витоки сатанізму — в масовому культі диявола, що сформувався в середньовічній Європі в протидії християнської та язичницької культур. Ідеологія та практика сучасного сатанізму пов'язана з іменем англійця Алістера Кроулі (1875 — 1947рр.), який напрацював основи сучасної магії, окультизму та сатанізму. В Німеччині він став натхненником багатьох магів, що надали в подальшому ідейну підтримку Третьому рейху.

У другій половині ХХ ст. з'явилися церкви сатани. Мешканець Каліфорнії Ла Вей в 1969 р. надрукував «Біблію сатани», в якій пропагуються заповіді, що за ідейним спрямуванням є прямо протилежними етиці Нагірної проповіді Ісуса Христа. Церкви сатани мають свої святилища, проводять магічні ритуали («чорна меса»), які є пародією на християнську обрядовість. Розповсюдженню сатанізму сприяли теле- та кіноекрани, музичні ансамблі, книжкові видання на теми магічних темних сил. Це знайшло резонанс у молодіжній контркультурі, яка значною

мірою є опозиційною до прийнятих у суспільстві морально-правових установок. Таємні групи сатаністів як молодіжні угруповання існують і в деяких містах України.

Запитання для самоконтролю

1. Якими є основні історичні віхи розвитку українського православія?
2. За яких історичних обставин було утворено уніатську церкву?
3. Який народ є носієм ісламу в Україні?
4. Назвіть основні причини поширення в Україні нетрадиційних релігій.
5. Охарактеризуйте основні напрями нетрадиційних релігій.
6. В чому полягають особливості неохристиянських релігій?

Теми рефератів

1. Національна сутність українського православ'я.
2. Соціальна спрямованість греко-католицької церкви.
3. Іслам в Україні та його духовні центри.
4. Неоязичницькі релігії, їх сутність.
1. Неорієнтальні (східні) культури та їх особливості.

Література

1. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. — К., 1999.
2. Дудар Н., Филипович Л. Новітні релігійні течії: український контекст. — К., 2000.
3. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь. — М., 1996.
4. Ислам. Энциклопедический словарь. — М., 1991.
5. Історія релігії в Україні: Навч. посібник /За ред. А. Колодного і П. Яроцького. — К., 1999.
6. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. — К., 2005.
7. Малерб М. Религии человечества. — М., 1997.
8. Савичева Е. Арабский халифат. Возникновение и распространение ислама. — М., 1996.
9. Хрестоматія по ісламу (Ред. С.Прозорова.) — М., 1994.
10. Юдит А. Нове язичництво. — М., 2004.

ТЕМА 11

СВОБОДА СОВІСТІ ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНЕ ЯВИЩЕ. ЗАКОНОДАВЧЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ

(Тему підготувала канд. філос. наук
Гурська Леся Володимирівна)

1. Сутність категорії свободи совісті та її історичний розвиток

Свобода совісті — одна з найважливіших загальнолюдських цінностей, важлива філософська, релігієзнавча, правова категорія. В філософському аспекті — це особлива якісна визначеність людського буття, яка відображає внутрішню здатність суверенного суб'єкта до вільного, не детермінованого зовнішніми силовими чинниками самовизначення в духовній сфері, а також можливість його творчої та відповідальної самореалізації на основі ціннісно орієнтованого вибору.

У релігієзнавстві свобода совісті розглядається як право, що гарантує недоторканність совісті людини в питаннях ставлення до релігії, її самовизначення та самореалізації. Релігієзнавча сутність свободи совісті розкривається, в першу чергу, через поняття свободи релігії, віротерпимості.

Свобода релігії — це свобода вибору й самоствердження індивіда лише в релігійній сфері. Ця категорія розкриває свою сутність через поняття «свобода віросповідань» і «свобода церкви». Свобода віросповідання може розглядатися як окремий випадок свободи совісті, оскільки остання включає в себе як свободу релігійних, так і всі види релігійно індиферентних та атеїстичних переконань. Свобода віросповідання — право людини вільно визначати та змінювати свої релігійні переконання, здійснювати приписувані ними ритуали, обряди та інші дії, відкрито заявляти про свою віру. *Свобода церкви* — законодавчо закріплене і гарантоване державою право на вільну, незаборонну діяльність церкви (інших типів релігійних організацій) в межах її функціонального призначення, організаційно-управлінських потреб. Свобода віросповідання регламентується правовими актами держави

Віротерпимість — це визнання права людини сповідувати поряд з державною релігією інші віровчення; це терпиме ставлення до існування окремо від офіційної релігії інших віросповідань.

В правовому аспекті свобода совісті розглядається як правовий інститут, тобто сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у процесі здійснення свободи совісті. *Свобода совісті* — базовий принцип державно-конфесійних стосунків. Ліберальне розуміння релігійної свободи, що утвердилося нині в формі міжнародного правового стандарту, є результатом тривалої еволюції державно-правових відносин західних країн.

Історично формуванню принципу свободи совісті передували ідеї віротерпимості та вільнодумства. Віротерпимість як визнання за особистістю права сповідувати будь-яку релігію, як терпиме ставлення до релігійного інакомислення, вільнодумства, проявлялася ще в Стародавньому світі. Ідеї віротерпимості та вільнодумства упродовж багатьох віків відстоювали своє право на існування в боротьбі з релігійною нетерпимістю, догматизмом, претензії пануючої церкви чи релігії на володіння монополюючою істиною.

Релігійна нетерпимість, нещадне придушення будь-якого інакомислення проявилися в період становлення християнства як державної релігії. Християнська церква активно використовувала всю систему державної влади Римської імперії для боротьби з язичництвом, іновірцями, еретиками. По різному склались стосунки між державою та церквою на сході та на заході Римської імперії.

У Візантійській державі сформувалась модель цезарепапізму: імператор фактично був главою церкви, призначав патріархів. Політика світської влади була спрямована на підпорядкування собі усього церковного життя, утримування державним правителем вищої світської та духовної влади. Римська церква в особі пап намагалась поширювати владу і на світську сферу; це принцип папоцезаризму, засади якого сформулював папа Григорій VII (1073 — 1085 рр.): Римська церква заснована Христом і є непогрішимою; римський папа може позбавляти влади єпископів і відновлювати їхню владу; папа вищий всіх земних володарів, він може позбавляти влади імператорів, звільняти підданих від присяги і «ніхто не може бути йому судею». Папоцезаризм був засобом утвердження влади пап і позиції католицької церкви у середньовічній Європі.

Таким чином церква жорстко контролювала практично усі сфери життя суспільства. Для боротьби з ересями католицькою церквою була створена інквізиція. В епоху Відродження мислителі теоретично обґрунтували віротерпимість, свободу релігії, свободу віросповідання.

Важливими віхами в розвитку віротерпимості в Європі стали Реформація та Просвітництво. Жорстокі релігійні війни, що супроводжували Реформацію, як суспільно-політичний рух, призвели до визнання

необхідності шукати способи мирного співіснування конфесій. Мартін Лютер з теологічних позицій стверджує свободу релігії як перший всезагальний принцип правосвідомості. Лютер говорив, що «в справах совісті Бог хоче бути один і лише його слово може владарювати». Він наголошував на тому, що будь-який закон, що поширює свою владу на совість людини, не лише зазіхає на права Бога, а й творить нерозумну марну справу — бо нікого не можна примусити вірити.

Конфесійний плюралізм, який поширився у Західній Європі, як наслідок Реформації, піддав сумніву ідею державної церкви, порушив проблему необхідності відокремлення церкви від держави.

Просвітництво XVII — XVIII ст., піднісши авторитет розуму та прискоривши процес секуляризації, багато в чому сприяло зміцненню принципу свободи совісті. Свобода совісті (свобода релігії) як категорія права, що несла в собі вимогу необхідності забезпечення прав людини бути вільною у виборі релігії, була обґрунтована в працях ідеологів буржуазії Т. Мора, Т. Гоббса, Дж. Локка, Вольтера, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро, а також Л. Фейєрбаха. Вони захищали право людини на свободу думки, на суверенність духовного життя.

Слід зазначити, що ідеї свободи совісті, свободи релігії в контексті теорії природного права були втілені прогресивними державними діячами США Т. Джефферсоном, Г. Пейном, Б. Франкліном, Дж. Медісоном на практиці і знайшли своє відображення у законодавчих документах, в першу чергу таких, як «Білл про встановлення релігійної свободи» та «Декларація незалежності США». Зокрема «Декларація незалежності США» (1776 р.) проголосила: «Ми виходимо з тієї очевидної істини, що всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невідчужуваними правами, до числа яких відносяться життя, свобода, прагнення до щастя». Принципи свободи віросповідання, закладені творцями американської Конституції, діють і донині.

У Франції принцип свободи совісті було уперше проголошено в статті 10 «Декларації прав людини і громадянина» (1789 р.), де йдеться про те, що «ніхто не може бути переслідуваним за свої переконання, навіть релігійні, за умови, що їх оприлюднення не загрожує громадському порядку». Конституцією Франції було проголошено «свободу релігійних культів (1791 р.)».

2. Принцип свободи совісті в історії України та його сучасне законодавче забезпечення

Особливим був шлях становлення, утвердження та правового забезпечення принципу свободи совісті в Україні. Прийняття християнства в Київській Русі було історичною необхідністю, оскільки сформоване родоплемінним суспільством язичництво вже не відповідало соціальним та духовним запитам феодального ладу, який потребував, в першу чергу, централізації держави. Нова релігія проповідувала ідею богоданності влади, законслухняності. Християнство, прийняте від Візантії, успадкувало і ідею підлеглості церкви державній владі (принцип «візантинізму»). Давньоруська держава сприяла поширенню нової релігії та становленню церковної системи. У подальшому входження українських земель до двох різних державних утворень — Речі Посполитої та Російської імперії — визначило становище православної церкви. На теренах Речі Посполитої склалася ситуація, за якої православ'я, що втратило свою самостійність, спромоглося відновити її за допомогою військового керівництва Запорізької Січі, стосунки православної церкви з яким склалися за принципами звичаєвого права.

Православна церква України у складі Московської патріархії від 1458 р. і до початку ХХ ст. існувала як державна церква. До 1917 р. у Російській державі не було реального вияву свободи релігії, хоча «Звід законів Російської імперії» проголошував свободу віросповідань. В основу церковної політики царизму було покладено ідею православного конфесіоналізму. Православна церква була державною. До 1905 р. переміна релігійної належності розглядалася як кримінальний злочин. За радянської доби православна церква в Україні понад 70 років існувала на правах екзархату у складі Московської патріархії. Формально було проголошено Закон про свободу совісті, відокремлення церкви від держави і школи від церкви.

Після лютого 1917 р. Тимчасовим урядом було прийнято ряд постанов, декретів, які скасовували віросповідні обмеження. 23 січня 1918 р. було оприлюднено Декрет «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства»; цим було створено правове поле для реалізації принципів свободи совісті. Церква була відокремлена від держави, а школа — від церкви.

Але принцип свободи совісті за умов тоталітарного режиму мав декларативний характер. На практиці ж свобода совісті обмежувалася. Законодавчі акти про культу 20-х років були дискримінаційним щодо релігійних організацій. За період 1918 — 1936 рр. значно скоротилась кількість культових приміщень порівняно з дореволюційним періодом. В СРСР від попередньої кількості їх лишилось 28,5 %, в Україні — 9%.

Зі здобуттям незалежності Україна, як суверенна європейська країна, за правову основу життєдіяльності визнала міжнародне законодавство, яке, декларуючи політичні, громадянські права та обов'язки людини та гарантуючи їх захист, тим самим створює правове поле функціонування принципу свободи совісті. В сфері прав людини основоположними міжнародними документами є наступні: «Загальна декларація прав людини» (1948 р.), «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» (ст. 18), «Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод» (ст. 9) тощо. Так, стаття 18 «Загальної декларації прав людини» проголошує: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії, це право включає свободу міняти свою релігію чи переконання та свободу сповідувати свою релігію чи переконання як одноосібно, так і разом з іншими, публічно або приватно в ученні, богослужінні та здійсненні релігійних і ритуальних обрядів».

В Україні сформувалося національне законодавство, що декларує принцип свободи совісті та гарантує його реалізацію. Так, основними законодавчими документами є Конституція України, Цивільний кодекс України, Закон «Про свободу совісті та релігійні організації». Зокрема, Закон України, прийнятий Верховною Радою від 23 квітня 1991 р. «Про свободу совісті та релігійні організації» (з внесеними подальшими змінами), створив правові основи, необхідні для послідовної реалізації принципів свободи совісті в Україні. Свобода совісті включає в себе право вільно приймати релігію чи переконання, право їх змінювати та право діяти відповідно до своїх переконань. Свобода вибору релігії означає, що особа має можливість самостійно, без зовнішнього тиску, примусу чи погроз дискримінації чи репресій визначати своє ставлення до релігії взагалі та до конкретної релігії зокрема. Людина володіє правом мати атеїстичні переконання. Вона може ставитись до релігії індивідуально чи нейтрально і не бути послідовником тієї чи іншої релігії. Свобода зміни переконань передбачає, що особистість має право вільно змінювати свої релігійні чи нерелігійні переконання. Свобода діяти відповідно до своїх переконань гарантує особистості можливість втілювати на практиці норми та заповіді того вчення, якого вона притримується: об'єднуватися з однопумцями (єдиновірцями), створювати релігійні об'єднання чи інші форми об'єднань, сумісно відправляти релігійні культи, публічно проповідувати свої погляди з метою привабити нових прибічників, виявляти добродійницьку допомогу тим, хто її потребує.

Ці правові ідеї знайшли відображення в Конституції України, яка

була прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. В основу конституційних гарантій свободи совісті, свободи релігії покладено п'ять визначальних принципів:

1. *Рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії.* Конституцією України (ст.24) гарантована рівність усім громадянам: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань...»

2. *Відокремлення церкви і релігійних організацій від держави* (ст. 35). Це один з основних принципів забезпечення свободи совісті в поліконфесійній державі. Це невтручання держави у справи церкви. Держава в питаннях віри є нейтральною. Вона не фінансує діяльність релігійних організацій. Але і релігійні інститути не виконують державних функцій, не втручаються у справи держави, не є суб'єктом політичного життя.

3. *Відокремлення школи від церкви.* Цей принцип стверджує світський характер освіти. Аналіз релігії здійснюється з наукових позицій.

4. *Рівність усіх релігійних організацій перед законом.* Розділ другий Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» містить норми, що гарантують свободу церкви (релігійних організацій). Останні визначаються як добровільні організації віруючих, які створюються ними з метою спільного задоволення своїх релігійних потреб, реалізації права на свободу віросповідання. Усі релігійні організації, незалежно від їх конфесійної належності, є рівними перед законом. З моменту реєстрації свого статуту релігійна організація набуває прав юридичної особи. Закон містить норми, які забезпечують реалізацію майнових прав релігійних організацій, їх виробничу, господарсько-фінансову діяльність.

2. *Наявність спеціальних законодавчих актів, які визначають механізм реалізації права на свободу совісті, свободу церкви.* Ці законодавчі акти регулюють права власності релігійних організацій, їх добродійну й культурно-освітню діяльність, трудові відносини в релігійних організаціях та на їхніх підприємствах, можливості створення власних, а також використання державних засобів масової інформації, встановлюють певні пільги для релігійних об'єднань.

Переконливим підтвердженням реалізації права на свободу совісті є право на альтернативну (невійськову) службу, яке було задеклароване Постановою Верховної Ради України від 11 березня 1992 р. відповідно до Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» та в по-

дальшому підкріплене ст. 35 Конституції України. Громадянам України ухвалено проходити альтернативну службу замість військової, якщо релігійні переконання не дозволяють їм брати до рук зброю. Ця умова унеможливує перебування віруючих з відповідними переконаннями в системі правоохоронних органів та податкової служби. В Україні такі релігійні організації визначаються Кабінетом Міністрів і наводяться у спеціальному переліку. Термін альтернативної служби перевищує термін строкової служби удвічі.

Важливою умовою здійснення права на свободу совісті є контроль за дотриманням законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Це одна з головних гарантій забезпечення всім громадянам, в тому числі і органам державної податкової служби та органам внутрішніх справ, права на свободу совісті.

Відповідно до ст. 29 Закону «Про державний контроль за дотриманням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації», такий контроль здійснюють місцеві ради народних депутатів, їх виконавчі комітети та інші державні органи, на які покладено обов'язки контролю за дотриманням чинного законодавства. Вищий нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законів різного роду організаціями, політичними партіями, масовими рухами, особами та громадянами здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокуратурами.

Завдання правоохоронних органів по дотриманню законодавства про свободу совісті та релігійні організації визначені Законом України «Про прокуратуру» (1991 р.), «Про міліцію» (1991 р.), «Про службу безпеки України» (1992 р.) та ін. *Одним з головних завдань є гарантування особистої безпеки громадян, захист їх прав та свобод, законних інтересів, що надаються віруючим і релігійним організаціям законодавством про свободу совісті.* В окремих випадках правоохоронні органи тимчасово, в межах чинного законодавства, мають право обмежити право на свободу совісті громадян, що провокують міжконфесійні конфлікти, суперечки між релігійними громадами, а також з метою запобігання злочину з боку релігійних фанатиків та екстремістів, виявлення й затримання їх в разі вчинення ними злочину (релігійний екстремізм).

3. Основні моделі державно-церковних відносин: світовий досвід

Особливу роль для реалізації принципу свободи совісті відіграє стан *державно-церковних (конфесійних) відносин*, тобто взаємодія

політичної системи (держави) та релігійних організацій. У сучасному світі можна виокремити *три основних моделі державно-церковних відносин*.

Державна церква — модель державно-церковних відносин, що забезпечує в державі привілейований стан певних конфесій; вони пов'язані з національно-державними структурами та виконують функцію підтримки та виправдання цінностей даного суспільства. Це Англія, Ісландія, Данія, Швеція, Норвегія, Греція. Статус державної мають релігії в 28 країнах ісламської орієнтації — Марокко, Туніс, Саудівська Аравія тощо. В деяких країнах зберігається і церковний податок.

Держави з конституційно визнаною традиційною релігією (конфесією) у суспільстві, яка посідає пріоритетне становище серед інших віросповідань. В першу чергу потрібно назвати Іспанію, Італію, Польщу, Німеччину. В деяких країнах існує *конкордат* — угода між римо-католицькою церквою в особі папського Святого Престолу та державою з абсолютною перевагою прибічників католицизму. Це всеохоплююче регулювання стосунків між державою та церквою, що забезпечує конфесійним співтовариствам юридичний захист.

Держави з конституційно узаконеним відокремленням церкви (релігійних організацій) від держави і школи від церкви. Це модель, яка базується на принципі невтручання держави у справи церкви та церкви у справи держави. Це, зокрема, такі країни як США, Бельгія, Нідерланди, Франція, Туреччина. Сюди можна віднести і Україну.

В Україні упродовж останніх років не лише теоретично розробляють коопераційні моделі взаємодії держави з релігійними організаціями, а й вдаються до їх практичної апробації. Партнерство релігійних організацій і органів влади, не дивлячись на певні складнощі, поступово стає реальністю. Адже релігійні організації — частина громадянського суспільства і вони мають відігравати активну роль в розбудові держави. А тому різноаспектна співпраця між владою та релігійними організаціями у суспільно-політичному просторі є гарантом реалізації людських прав на свободу совісті і віросповідання, одним із індикаторів демократичного поступу держави. Це сприятиме інтеграції України до європейського та світового співтовариства, що об'єктивно відповідає національним інтересам українського народу.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст поняття «свободи совісті».
2. Якою була історія становлення принципу свободи совісті?

3. Назвіть міжнародні законодавчі документи, на яких базується українське законодавство про свободу совісті.

4. Яким є законодавче забезпечення принципу свободи совісті в Україні?

Теми рефератів

1. Європейська Реформація та ідеї гуманізму.
2. Свобода совісті як основний принцип релігійного співіснування.
3. Державно-правові гарантії свободи віросповідань в сучасній Україні.
4. Держава та церква в Україні: сучасний стан та перспективи.

Література

1. Бабій М. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення. — К., 1994.
2. Закон України про свободу совісті та релігійні організації. // Про свободу совісті, релігії, переконань — К., 1996.
3. Конституція України. — К., 1997.
4. Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. — К., 1998.
5. Релігія і суспільство в Україні. Фактори змін. — К., 1998.
6. Чанышев А. Протестантизм. — М., 1969.

КОРОТКИЙ РЕЛІГІЄЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Абат — титул настоятеля монастиря в католицькій церкві. В церковній ієрархії другий за значенням ранг після єпископа. Призначається єпископом чи кардиналом.

Алілуя — хвалебний приспів в християнському богослужінні, звернений до всіх іпостасей Трійці. Запозичений у давніх євреїв.

Аллах (від араб, аль ілах — божество) — ім'я Бога в мусульманській релігії. Культ А. поряд з культом інших божеств був відомий в доісламській Мецці. В Ісламі прийнятий догмат про те, що А.— єдиний Бог, визнання якого є першою вимогою мусульманського віровчення.

Амвон — у православному храмі — підвищення перед середньою частиною іконостаса, з якого читаються Євангелія, виголошуються проповіді та ектенії.

Амінь — використовується як заключне слово молитви. Ввійшло у християнство із богослужіння давніх євреїв і за походженням має характер чаклунського заклинання.

Аналой — спеціальний високий столик з похилою верхньою дошкою, на який в православній церкві кладуть богослужбові книги при їх читанні, а також ікони та хрест під час богослужіння.

Анафема — прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, виключення із громади віруючих, вища церковна кара в християнстві. А. застосовувалась церквою в боротьбі з атеїзмом, наукою та передовою суспільною думкою, прогресивними демократичними рухами.

Ангел — в іудаїзмі, християнстві, ісламі — надприродна істота, посередник між Богом і людьми.

Апокрифи — твори іудейської та ранньохристиянської літератури, сюжетно пов'язані з творами канонічної літератури, які, однак, давали тлумачення подій, відмінне від офіційного церковного віровчення. А. відображали боротьбу різних течій у християнстві до виникнення церкви.

Архієрей — загальна назва вищих сановників (єпископів, архієпископів, митрополитів, патріархів) у православній церкві.

Архімандрит — найвищий (до єпископа) чернечий сан у православній церкві.

Беатифікація — зарахування до лику блаженних у католицькій церкві.

Богородиця — жіноче божество в багатьох релігіях. Божа Мати, Богиня, яка народжує Бога чи богів. До числа богородиць належали вавилонська Іштар, фінікійська Астарта і малоазійська Кібела. Близька до

них і грецька Деметра. Культ Б. тісно пов'язаний з основним заняттям населення — землеробством. Б. шанувалась як богиня родючості. У християнстві цей культ жіночого божества зазнав змін. Тут Б.— Діва, яка народила Ісуса Христа, Сина Божого.

Богослужіння — здійснення певних релігійних обрядів. Б. поділяються на так звані громадські чи славні Б. та приватні (треби) — на замовлення окремих віруючих. Має на меті естетичний та психологічний вплив на віруючих за допомогою спеціально організованих інсценувань, співу, проповідей тощо.

Брахма — вищий Бог у пантеоні індуїзму. Виникнення уявлення про Б. як творця та охоронця загального порядку припадає на пізньоведичний період (перша половина I тис. до н. е.), коли виникло класове суспільство, виокремились і набули величезного впливу жерці-брахмани. Брахмани висунули і розвинули ідею про божественну трійцю — «тримурті», в якій Б. виступав як творче начало. Проте для віруючих Б. був надто абстрактним образом, тож значно більшого поширення набуло поклоніння двом іншим богам трійці — Вішну та Шіві.

Брахман (неточно — брамін, браман) — жрець, представник вищої касты в Індії. З уведенням культу Брахми та ускладненням релігійного ритуалу обов'язки жерця стали спадковою професією, а Б. утворили особливу соціальну групу. Вони монополізували вивчення Вед, оголосивши їх мову (ведичний санскрит) священною, користуватись якою могли тільки Б., і стверджували, ніби вони могли впливати на богів.

Будда — в буддизмі назва вівровчителів, які вказують людям «істинний шлях спасіння». Згідно з ученням буддизму, щоразу, коли людство відхиляється від цього шляху, приходять новий Б., щоб вказати людям істину.

Вівтар — східна частина храму, піднята над підлогою на дві-три сходи. У православних церквах В. відгороджений від решти приміщення іконостасом. Тут знаходиться престол. У В. готується для причастя хліб і вино, прийняття котрих у християнстві замінює жертвопринесення. Слово вівтар використовується також у значенні символів святині, релігійної віри, церкви. Згідно з православними канонами, вхід до В. неосвяченим особам та жінкам заборонений.

Віфлеєм — місто в Палестині, поблизу Єрусалима. Згідно зі Старим Заповітом, В.— місце народження Давида і прийдешнього месії. Виходячи з цього старозавітної твердження, християнство проголосило В. місцем народження Христа. В. вважається священним місцем і у християн, і в іудеїв.

Вішну — один із основних богів індуїстського пантеону. У наш час поклоніння В. та його аватарам (втіленням) — найбільш розповсюджена форма релігійного культу в Індії. Із аватар В. найбільш популярні Кри-

на і Рама, до їх числа індуїзм відносить також Будду.

Всеношна — богослужіння в православній церкві напередодні неділі або великого релігійного свята. В. або нічне бдіння починається після заходу сонця і нерідко закінчується по півночі.

Глосолоалія — «говоріння різними мовами», викрикування, позбавлені всякого змісту, які спостерігаються в стані релігійного екстазу (напр., у п'ятидесятників). Г.— результат психічного перевантаження, яке викликається так званим хрещеним духом, тобто дією «божественного духа» на віруючого.

Гріх — одна із основних християнських морально-етичних категорій, яка означає порушення волі Бога. Падіння Адама та Єви сталося, за Біблією, тоді, коли вони покуштували плід із забороненого дерева пізнання. Г.— поняття, за допомогою якого релігійна мораль оцінює дії, які суперечать Божим заповідям.

Далай-лама — титул глави ламаїстської церкви в Тибеті, якого шанують віруючі як «живого Бога» (бодхісатву) в образі людини. Титул Д.-л. встановлений у XIV ст. Церковна і світська влада Д.-л. не спадкова (як і всі лами він зв'язаний обітницею безшлюбності). Його спадкоємець, за релігійними правилами, обирається спеціальною групою вищих лам, які ніби визначають, у кого із хлопчиків, народжених невдовзі після смерті Д.-л., «перевтілюся» попередній Д.-л.

Десятина церковна — відрахування десятої частини всіх прибутків віруючого на користь церкви. В наш час зберігається у адвентистів та в інших сектах як примусовий збір. В ісламі різновидом Д.ц. є закят.

Диякон — третій, нижчий сан священнослужителя, помічник єпископа і священника під час богослужіння в православній, католицькій, англіканській і протестантській церквах. Протодиякон — перший, або старший Д.

Догмат — основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, що має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці. Вимога беззастережного визнання догматів, сліпого прийняття їх на віру — одна з головних вимог християнської церкви.

Єпархія — церковний адміністративний округ на чолі з архієреєм (єпископом).

Єпископ (інакше — архієрей) — вищий ступінь священства в християнських церквах, які визнають єпископат. Тільки Є. можуть рукопокласти в диякони, священники та єпископи (останнє — разом з іншими єпископами). Є. також призначає на нижчі посади кліру, освячує храми і т. ін., йому підпорядковані всі церковні установи. У церкві є три основні ступені священства: диякон, ієрей (священник) та єпископ.

Ересь — слово, яке використовується церковниками щодо поглядів і вчень, котрі відступають від прийнятої церквою доктрини в питаннях догматики і культу.

Еретик — у християнстві — людина, що відступила від догм панівної церкви. Послідовник ересі.

Жертвопринесення — один із стародавніх релігійних обрядів, принесення жертв духам померлих предків, священним предметам, богам, злим духам тощо.

Заповіді — релігійно-моральні настанови в іудейській релігії, які бог Ягве на кам'яних плитах передав Мойсею на горі Синай. З виникненням християнства ці 3. були доповнені «Заповідями Блаженства», проголошеними Христом у Нагірній проповіді.

Імам - духовна особа в ісламі: 1) верховний глава шийтського напрямку ісламу; 2) верховний правитель ісламської теократичної держави, що зосередив у своїх руках всю повноту світської та релігійної влади; 3) керівник богослужіння в мечеті; 4) духовний керівник, наставник мусульман.

Індальгенція — папська грамота на відпущення віруючим гріхів, тобто звільнення від покарання за скоєний гріх. Католицька церква з метою збагачення організувала широку торгівлю і. не тільки за скоєні, а й за нескоєні гріхи. Торгівля і. повсюдно викликала обурення в усіх прошарках суспільства, і вимога покінчити з і. була одним із головних гасел Реформації.

Інквізиція — судова установа католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з еретиками. У більшості країн Західної Європи і. була скасована у XVIII ст.

Іпостась — сутність кожного із трьох осіб християнської трійці — Бога-Отця, Бога-Сина, Бога-Святого Духа (три і. єдиного Бога).

Кааба — мечеть мусульман в м. Мекка, яка є місцем паломництва мільйонів жителів арабського Сходу.

Каббала — середньовічне релігійно-містичне вчення, поширене серед найбільш фанатичних прибічників іудаїзму. К. представляла собою особливий спосіб символічного тлумачення священних текстів, при цьому словам і числам надавалося містичного значення. Деякий вплив мала на послідовників християнства та ісламу.

Канон — встановлене християнською церквою правило, яке не підлягає перевірці і сумнівам і повинно сприйматися як істина.

Кардинал — вищий духовний сан в католицькій церкві. Право возведення в кардинальський сан належить тільки Папі Римському. К.— найближчі помічники Папи, їх зібранням (конклавом) із їх же середовища обирається Папа.

Катехізіс — керівництво для елементарного навчання християнської вірі. Викладається переважно у формі запитань та відповідей і містить положення, визнання яких є обов'язковим для кожного віруючого.

Кірха — лютеранський храм.

Клерикалізм — використання релігії в політичних цілях.

Клір — сукупність священослужителів та церковнослужителів.

Конклав — зібрання кардиналів для виборів нового Папи, а також назва залу Сикстинської капели у Ватикані, де відбувається це зібрання. Вхідні двері до капели замуруються і не розкриваються, поки не буде обрано Папу із числа кардиналів.

Лавра — назва великих православних чоловічих монастирів, найбільш значних центрів розповсюдження релігійної ідеології та паломництва віруючих. У руському православ'ї їх було чотири: Києво-Печерська (з 1198), Троїце-Сергієва (з 1744), Олександро-Невська (з 1797) та Почаївська (з 1833). До Великої Жовтневої соціалістичної революції Л. були значними землевласниками. Настоятелями їх були місцеві єпархіальні архієреї, а керували ними намісники, як правило, в сані архімандрита.

Лама — буддистський монах у Тибеті та Монголії, який вважається посередником між Богом і людьми та виконує функції не тільки служителя культу, але й учителя, юриста, лікаря, психолога, наставника і навіть пророка.

Легат — особа, яка виконує особливе доручення Папи Римського в країнах, з якими Ватикан, як правило, не має офіційних дипломатичних відносин.

Медресе — релігійна ісламська школа, розташована в мечеті або у спеціальному приміщенні при ній. В М. готують мусульманських мулл, суддів шариатських судів, викладачів, а іноді і службовців державного апарату.

Мечеть — ісламський храм. До М. звичайно прилягає відкритий двір з криницею, фонтаном чи басейном для ритуального обмивання. Над М. здійснюються одна або кілька чотирикутних, круглих або в нижній частині чотирикутних, а у верхній - циліндричних башт - мінаретів, з балконів яких служителі М. кілька разів на день закликають мусульман до молитви.

Митрополит — єпископ митрополії, спершу у Візантії, тобто головного міста області чи провінції. На Русі М. до введення патріархату (1589) були главами руської православної церкви, їх резиденцією був Київ (до XII ст.), потім Владимир, а з XVI ст. — Москва. В наш час М. є

главами великих епархій і, як правило, входять до складу Найсвятішого Синоду на правах його постійних членів.

Монастир — основна форма організації християнського чернецтва, яке об'єднане в громади з єдиним статутом життя, спільно володіє житловими та богослужбовими приміщеннями й іншою власністю.

Мулла — служитель культу в ісламі.

Муфтії — духовна особа в ісламі, яка має право виносити свої рішення з релігійних та релігійно-юридичних питань. У країнах поширення ісламу М. займають офіційні посади, на котрі вони призначаються урядом. В нашій країні М. очолюють духовні управління мусульман.

Нунцій — постійний дипломатичний представник Папи Римського в країнах, з якими Ватикан підтримує дипломатичні відносини. Н. поєднує дипломатичне представництво з наглядом за католицькою церквою в даній країні.

Панахида — православна заупокійна відправа. Під час гонінь на ранніх християн здійснювалася уночі, тому одержала назву «всеношна». На відміну від відспівування, з яким у неї спільне походження і релігійне призначення, може проводитися через значний відрізок часу після смерті того, кому вона присвячується.

Парафія — нижчий самоврядний церковний округ, який має свою церкву з причтом для проведення богослужінь, а також громада віруючих, на утриманні якої перебуває церква та причт.

Пастор — священик у протестантській церкві. Оскільки протестантизм відкидає таїнство священства, він не вважає священиків володарями «Божої благодаті», на відміну від православ'я та католицизму. П. майже не має особливого убрання і веде звичайний для мирян спосіб життя. Проте, як підкреслює сама назва, церква вважає його пастухом, поставленим над віруючими для керівництва ними.

Пасхалії — зібрання правил і таблиці для визначення дня святкування Великодня.

Патристика — християнська релігійна філософія II — VIII ст., створена так званими Отцями церкви. Філософія П. зводиться до спроб доведення необхідності панування релігії над наукою, віри над знанням, підпорядкування науки меті обґрунтування християнських догматів, перетворення філософії в служницю богослов'я.

Патріарх — титул глави деяких церков (в тому числі Руської православної) та епархій (в католицизмі). Патріархат існував в Руській православної церкві з 1589 року. За Петра I в 1721 році був скасований і замінений державним управлінням церквами — Найсвятішим Синодом на чолі з обер-прокурором. Патріархат був відновлений православним помісним собором за Радянської влади в 1917—1918 роках.

Піст — релігійна заборона на їжу м'ясного, рибного або молочного походження, яка встановлюється церквою на певний час. Згідно з релігійним віровченням, пости сприяють фізичному та моральному очищенню віруючих

Помазаник — пророк, первосвященик чи монарх, помазаний миром в знак одержання влади нібито від Бога. Стародавній єврейський звичай помазання, зафіксований у Біблії і відновлений православними монархами, щоб звеличити і освятити свою владу.

Провидіння (промисел) — цілеспрямована дія божества. Згідно з релігійним вченням, це недоступна людському розумові воля, діяльність «всемогутнього Бога», спрямована нібито до найбільшого благодіяння взагалі, а людини особливо. Вчення про П. має на меті виховати у людини невір'я в свої сили, марність боротьби за досягнення будь-якої мети.

Прозеліт — людина, яка прийняла нову віру, неофіт.

Проскомідія — перша частина християнської літургії, під час якої готується хліб та вино для причащення. Дія обряду П. має символічне значення, зображує воскресіння Ісуса Христа. Хліб та вино божественною силою «перетворюються» на Кров і Тіло Христа. Поїдаючи їх під час причастя, віруючі нібито з'єднуються із Богом тілесно і одночасно приносять йому жертву за живих та мертвих. Обряд П. має свій початок в уявленнях стародавніх релігій про помираючих та воскресаючих богів.

Псалом — релігійний гімн, пісня, яка прославляє Бога. П.— короткі і не дуже складні за формою вірші, написані від першої особи. В них домінує ідея смирення та звеличення божества, його праведних рішень, добра і святості. Тому християнське духовенство пропонує їх віруючим як духовне читання. У минулому П. використовувалися для навчання людей із народу грамоті.

Псалтир (книга псалмів) — збірник із 150 релігійних пісень, одна із книг Біблії (Старого завіту).

Рабин — служитель культу в іудейській релігії, керівник іудейської громади; він і законоучитель, і суддя в усіх релігійних та нерелігійних питаннях.

Ряса — верхній повсякденний одяг православного духовенства, довгий, майже до землі, з довгими і широкими рукавами, звичайно чорний або темного кольору. До XVII ст. Р. носили лише ченці.

Священик — у християнстві сан служителя культу, котрий має право здійснювати богослужіння і таїнства (крім священства). Друга назва: ієрей, старший священик — протоієрей.

Синагога — молитовний дім в іудейській релігії, а також громада віруючих. Виникла близько IV ст. до н. е. і була не тільки приміщенням

для богослужінь, а й школою, готелем для приїжджих, центром громадсько-політичного і духовного життя єврейської громади. С. регламентує життя віруючих згідно з настановами Тори і Талмуда.

Синедріон — вища установа в Стародавній Іудеї із судовими, релігійними та політичними функціями в I ст. до н. е. Поряд із жрецтвом в С. засідали представники світської аристократії та законовчителі-іудеї.

Синод — вищий орган управління в Руській православній церкві, заснований у 1721 році Петром I замість ліквідованого патріархату. При синодальному управлінні Руська православна церква перетворилася на одну з урядових установ, які здійснювали політику правлячих класів. Після 1917 року С. став дорадчим органом при патріархові. В інших православних церквах С. виконують різні функції. У протестантських церквах С. називають зібрання духовних та світських осіб країни, які скликаються для вирішення релігійних справ.

Сіон — частина Єрусалима (гора, пагорб), де, за Біблією, жив цар Давид і розташовувався храм Ягве. В Біблії неодноразово відмічається, що на С. «живе Бог». Тут знайшло своє відображення поширене серед стародавніх народів вірування, що гори є житлом Богів. З часом слово «сіон» стало в Іудаїзмі символом «вірності» Богові, в цьому ж значенні воно перейшло до християнства і одержало широке розповсюдження в християнському сектантстві.

Ступа (дагоба) — вид буддистських пам'ятних споруд, які призначались для збереження реліквій чи позначення «святих місць». Уже в стародавні часи почали будуватись із каменю, на фундаменті, з верхівками у вигляді парасольок у кілька ярусів і прикрашатися статуями Будди. С. перетворені на об'єкт поклоніння і паломництва.

Схизма — вид церковного розколу, відокремлення від раніше єдиної церкви.

Таїнства — у християнстві магічні культові обряди, здійснення яких, згідно з церковним віровченням, надає віруючим надприродну силу, «Божу благодать» як необхідну умову для спасіння «гріховної душі» людини, сприяє вилікуванню хворих, зміцненню шлюбу тощо. Католики та православні визнають сім таїнств: причастя, хрещення, миропомазання, священство, сповідь, маслосвяття і шлюб.

Тонзура — вибрите місце на маківці, знак належності до духовенства в католицизмі.

Тропар — молитовний урочистий спів на честь якого-небудь свята чи святого.

Улеми — мусульманські законознавці та богослови.

Фаталізм — віра у визначену наперед, невідворотну долю, рок і «Божу волю», прирікає людей на пасивність та покору.

Хадж — паломництво мусульман до Мекки, до храму Кааби або в Медину до могили Мухаммада, яке вважається подвигом благочестя. Один із п'яти основних обов'язків мусульманина. Хаджа — мусульманин, який вперше здійснив Х.

Хадис — коротка розповідь про приписувані Мухаммадові та його приборникам окремі вчинки або про вислови Мухаммеда.

Храм — культова споруда, призначена для здійснення богослужінь і проведення релігійних обрядів. У православ'ї Х. іменуються церквами, в католицизмі — костьолами, в ісламі — мечетями, в іудаїзмі — синагогами.

Цадик — обожнюваний «чудотворець» у хасидів; віра в могутність Ц. доходила до твердження: «Ц. може відмінити навіть присуд Бога». Свій вплив вони використовували для насаджування релігійного фанатизму.

Цelibат — обітниця безшлюбності, яку приймають католицькі священники; введено в XI ст. В православ'ї Ц. пов'язаний із прийняттям чернецтва.

Чернець — особа, яка прийняла обряд постригу і дала обітницю аскетичного життя в монастирі за його статутом. Вища церковна ієрархія — єпископи, архієпископи, митрополити, екзархи, кардинали, патріархи, як правило, вихідці із чернецтва.

Чадра — вид покривала, яке, за настановами шаріату, зобов'язані носити жінки-мусульманки. Ч. підкреслює принижене, підкорене становище жінки.

Чалма — головний убір, який складається із полотнища тканини, що обгортається звичайно поверх іншого головного убору — фески, тьубетейки тощо, рідше — просто навколо голови.

Чистилище — католицьке віровчення про те, що в потойбічному світі, є місце, де душі померлих проходять очищення, перш ніж потрапити до раю. Очищення душ здійснюється шляхом різних випробувань. Рідні та близькі покійного за допомогою молитов і внесків на користь церкви можуть полегшити випробування душі. Доля душі померлого, таким чином, залежить не лише від поведінки людини в земному житті, а й від старанності та матеріальних можливостей рідних і близьких покійного.

Шейх — вища духовна особа в ісламі, богослов і законознавець.

Ягве (Єгова) — Бог в іудаїзмі. У пантеоні богів єврейських племен він посів провідне місце приблизно в X ст. до н. е. Віра в єдиного Бога Я. поширилася в християнстві, зокрема, серед свідків Єгови.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Людмила Іванівна ГУРСЬКА

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

2-ге видання,
перероблене та доповнене

Друкуються в авторській редакції

Підписано до друку 15.03.2016 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 10,5. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.